

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.Э.ИШМУҲАМЕДОВ, М.Т.АСҚАРОВА

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

ТОШКЕНТ-2003

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

A.E.ISHMUKHAMEDOV, M.T.ASKAROVA

NATIONAL ECONOMY OF UZBEKISTAN

This manual is recommended by the group of “controlling scientific organizations activities of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

TASHKENT- 2003

А.Э. Ишмухамедов, М.Т. Асқарова. Ўзбекистон миллий иқтисодиёти (Ўқув қўлланма) - ТДИУ, 2003 – 218 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг бозор иқтисодиёти шароитида ўзига хос ривожланиш йўллари, келгусида ривожлантириш йўналишлари жаҳон бозорига чиқиш, интеграция жараёнларига боғлиқлиги кўрсатилган; республика иқтисодиётида рўй бераётган таркибий ўзгаришлар, иқтисодиётнинг молия - кредит дастаклари, уни давлат томонидан тартибга солиш механизмлари ёритилган; тармоқлар ривожланиши ва улар ўртасидаги мутаносибликлар рақамлар асосида изоҳланган кўрсатилган. Қўлланма иқтисодий таълим йўналишидаги олий ва ўрта махсус ўқув юрталарининг талабалари учун мўлжалланган.

Ундан, шунингдек, олий ўқув юрталарининг иқтисодий таълим йўналишлари бакалаврлари, магистрлари, профессор - ўқитувчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ш.Р. Холмўминов

Тақризчилар: и.ф.д., проф. А. Вахобов
и.ф.д., проф. А.Ф. Расулов
и.ф.д., проф. Б.Т. Салимов

Ishmukhamedov A.E., Askarova M.T. National economy of Uzbekistan (Manual) – T.: TSSEU, 2003 – 218 pages.

The manual is about developing trends of national economy of Uzbekistan in market conditions, future development trends, integration into the world market, structural changes happening in the economy of the Republic, financial-credit branch of economy, and its regulation mechanism government. Also development of branches and their connections are explained by numbers.

The manual is designed for the students of Higher Education Establishments, and for the researchers of economic direction.

Responsible editor: doctor of economic science, prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science, prof. Vahobov A.
doctor of economic science, prof. Rasulov A. F.
doctor of economic science, prof. Salimov B T.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президентимиз И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган, мустақил тараққиёт йўлига асосланган ҳолда бозор иқтисодиётига тўла ишонч билан ўтиб бормоқда. Президент И.А.Каримов айтганидек, «Сиёсий мустақиллик ривожланган, ўзаро мутаносиб, тўлақонли иқтисодиёт билан мустаҳкамланмас экан, у бор-йўғи қуруқ, баландпарвоз гаплар, сохта обрў орттириш воситасига айланиб қолаверади». Мустақилликнинг ўтган йиллари давомида миллий хўжалигимиз иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиб, инқироз ҳолатидан чиқарилди ва унинг кўпгина соҳаларида барқарор ўсишга эришилди. Бозор механизмнинг таркибий қисмлари қарор топди ва унинг инфратузимлари вужудга келтирилди, ҳозирги кунда эса иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, иқтисодиётни ҳар томонлама эркинлаштириш амалга оширилмоқда. Энг муҳими, шу давр ичида миллий истиқлол ғояси ва мафкураси шаклланиб, кишиларимиз онгига сингиб бормоқда.

Қўйган дастлабки қадамларимиз натижасида шаклланиб келаётган миллий иқтисодимиз янги асрда умумий уйимиз – янгиланаётган ватанимизнинг ҳаётий асосини, унинг келгусидаги тараққиёт манбаини ташкил этади.

Бундай янгиланиш жараёнида биз учун илгари унча таниш бўлмаган қонун-қоидалар, тушунчалар, хўжалик юритиш механизмлари, усуллари, тамойиллари кириб келмоқда. Мулкдорлар, тадбиркорлар, тижоратчилар, акционерлар, банкирлар, биржа эгалари ва ходимлари, менежерлар, брокерлар ва бозор иқтисодиётининг бошқа амалиётчиларидан иборат янги ижтимоий гуруҳ ва қатламалар шаклланимоқда.

«Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фани мамлакатимизда яшаётган ҳамма фуқароларнинг даромадлари, турмуш даражаси иқтисодиёт ривожланиши ва унинг тараққиёти билан, уларнинг ижодий меҳнати натижасида миллий маҳсулотнинг кўпайиши, бу маҳсулот тўғри тақсимланиши ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланилиши, шунингдек, миллий пул барқарорлиги билан боғлиқлигини ўргатади ҳамда миллий истиқлол мафкурасининг фуқаролар онгида шаклланишида, уларнинг интеллектуал камолотга эришувида муҳим аҳамият касб этади.

I боб

«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фани ва унинг предмети

Республикаимиз мустақилликка эришганлигига ва деярли барча халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзосига айланганига қисқа вақт бўлди. Аммо шу вақт ичида республикаимизнинг ўзига хос хусусиятларини қамраб олган иқтисодий сиёсат шаклланиб, истиқболли йўналишлар белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида бозор муносабатларини нормал ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар қайд қилиб ўтилган.

Эндиликда миллий иқтисодиётимизнинг турли йўналишлари ва таркибий қисмларини жаҳон бозори билан қиёсий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон миллий иқтисодиёти жами соҳалар, уюшмалар, корхоналар, ташкилотларнинг йиғиндиси бўлиб, улар ягона иқтисодий тизимга, умумий қонунларга ва ривожланиш мақсадларига асосланган ҳолда ўзаро бирлашган.

Ўзбекистон Республикасининг халқ хўжалиги яқин ўтмишда умумиттифоқ халқ хўжалиги мажмуасининг ташкилий қисмига кирарди. Шу билан бирга собиқ иттифоқдаги меҳнат тақсимотида асосан хомашё етказиб берувчи мавқеини эгалларди.

Бундай шароитларда «миллий иқтисодиёт» тушунчаси ҳақида сўз юритиш ҳуқуқига эга эмас эдик. Эндиликда Ўзбекистонда сиёсий ва давлат мустақиллиги камол топиши билан унинг миллий иқтисодиёти шакллана бошляпти. Бу ўринда қайд этиш жоизки, миллий иқтисодиёт бозор иқтисодиёти муносабатларини ўрганувчи барча аниқ фанлар назариясига, услубига таянади. Иқтисодиётни самарали тартибга солиш билан унинг шаклланишига қулай иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий вазият яратилади. Жаҳондаги барча ривожланган мамлакатларда миллий иқтисодиётнинг ўзига хос бошқариш моделлари мавжуд. Уларни яратишда ҳар бир мамлакат ўзининг барча хусусиятларини ҳисобга олган. Албатта, уларда ҳар бир мамлакатнинг географик жойлашиши, иқтисодий ва табиий ресурслари, иқлими ва қолаверса, демографик тузилиши инobatга олинган. Бу ўринда кўп тилга олинаётган Жанубий Корея, Швеция, Туркия моделларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Шу билан бирга иқтисодиётнинг умумий назарияси мавжуд. Уни чуқур билмай туриб, иқтисодиётни ривожлантириб бўлмайди. Шунинг учун миллий иқтисодиётда бозор шароитига мос инфратузилмавий

такомиллашув, самарали бозор тузилмасининг шаклланиб бориш жараёни билан мос равишда янги бозор иқтисодиёти институтлари яратилиб борилади.

Истиқлол ўзбек халқи учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очиб берди. Юртимизда тарихан қисқа, мазмунан бой мустақиллик йилларида асрларга татигулик улуғ ўзгаришларга асос солинди. Куни кеча тасаввуримизга сиғмаган ҳодисалар бугун оддий воқеяликка айланиб бормоқда.

Мустақиллигимизнинг 11 йиллиги муносабати билан ислохотлар натижаларини сарҳисоб қилиш, ютуқларимиз мазмун-моҳиятини чуқурроқ ўйлаб кўриш, ҳали қилиб улгурмаган ишларимизни рўёбга чиқариш ҳақида фикр юритиш, таҳлил қилиш ҳам муҳим, ҳам долзарб.

Миллий модель дунё ҳамжамияти томонидан мамлакатимизда бозор иқтисодиёти асосларига ўтиш борасида олиб борилаётган ислохотлар ўзига хос «Ўзбек модели» номи билан аталмоқда. Янги жамият қуришнинг бу модели бугунги кунда хорижлик олимлар ва сиёсатчиларни қизиқтирмоқда. Ҳамдўстлик давлатлари орасида ривожланган энг мақбул, энг самарали йўл деб тан олинмоқда. Бундан 5-6 йил аввал, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятига шубҳа билан қараган сиёсатчилар, иқтисодчи олимлар ҳам бугун бизнинг тажрибамизни ўрганмоқдалар, айрим жиҳатларини ўзларида татбиқ этмоқдалар.

Ўтган қисқа вақт ичида Ўзбекистонда иқтисодиётнинг барча кўрсаткичлари бўйича Ҳамдўстлик давлатлари орасида кам пасайишга эришилди. Улар орасида биринчи бўлиб, 1996 йилдан бошлаб асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича барқарор ўсиш таъминланмоқда, ижтимоий ларзаларсиз чуқур тузилмавий ўзгаришлар амалга оширилаяпти.

Бунинг сири нимада? Бунинг сири авваламбор, миллий моделимизнинг ўзига хослиги, унга бозор иқтисодиётининг маълум бир тури ёки муайян бир давлат йўли тўғридан-тўғри кўчириб олинмаганлигида, ўз тараққиёт йўлимизни танлашда мамлакатимизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий шароит ва салоҳиятидан, халқимизнинг тарихи, миллий урф-одатлари, диний эътиқодидан келиб чиқилганидадир.

Биздаги ислохотлар жараёни билан яқиндан танишиб чиққан финландиялик иқтисодчи олим Ярмо Эронен шундай дейди:

«Собиқ иттифоқ республикалари ичида бизни кўпроқ Ўзбекистон тажрибаси қизиқтиради. Чунки қисқа вақт ичида «Ўзбек модели» ўзини оқлади. Биринчи бўлиб сизларда ўсиш бошланди. Сизларга қўшни давлатларда бўлганимда, уларнинг айниқса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш бутунлай издан чиққанини кўрдим. Экин майдонлари 50 %га камайиб кетибди. Ҳосилдорлик эса ундан ҳам кўпроққа тушиб кетган. Чорвачиликда туёқ сони кескин камайган. Ўзбекистонда эса умуман бошқа манзара. Қишлоқ хўжалиги ўтиш даврининг энг оғир йилларида

ҳам бир маромда ривожланди. Бу эса танланган йўлнинг тўғри эканлигидан далолат беради».

Шунингдек, мамлакатимизнинг географик жойлашуви нуқтаи назаридан келиб чиққанда унинг денгиз артериясидан узоқда жойлашганлиги иқтисодий савдо алоқаларида маълум ноқулайликларни келтириб чиқаради. Лекин, бу дегани бизнинг алоқаларимиз самараси пасайиб боради, дегани эмас. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, ушбу алоқаларни ривожлантиришнинг бошқа йўллари излаб топиш талаб этилади. Чунончи, ҳаво ва автомобиль йўллари транспортини ривожлантириш шулар жумласидандир.

Бу яширин имкониятлар миллий мустақилликка эришилгандан сўнг анча кенгайди. Миллий иқтисодиётимизнинг ички ялпи маҳсулот ҳажмида экспорт миқдори ўсиб бормоқда. Экспорт қилинадиган товарлар жумласига нефть маҳсулотлари, уран, олтин қўшилди. Пахта толасини экспорт қилиш охириги йиллар ичида 49,2 %дан 38,6 %гача пасайди. Мева-сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳамда уларнинг қайта ишланган маҳсулотларини экспортга чиқариш ҳажми анча ортди. Нефть ва бензинни импорт қилиш батамом тўхтади. Ишлаб чиқариш воситалари ва эҳтиёт қисмлари импорти 15,3 %дан 47,2 %гача ўсди ва 2002 йилда экспорт импортдан кўп бўлди.

Албатта босиб ўтилган йўлда муаммоларга ҳам дуч келинмоқда. Лекин, энг муҳими, ислохотларнинг умумий стратегиясида собит турган ҳолда тактикамизга йўл-йўлакай тузатишлар киритиб боряпмиз. Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланишга муайян чорақда, ҳар йили чуқур таҳлил орқали баҳо бериб келинмоқда. Нуқсонларни ўз вақтида бартараф қилиш чоралари кўрилмоқда, зарур ҳолларда эса давлат дастури қабул қилинмоқда.

Айниқса, баъзи бир давлатлардагидек парламент сафсатабозликларига йўл қўйилмай, ўз вақтида қонунлар қабул қилиш, зарур бўлганда зудлик билан тузатишлар киритиш, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилиш орқали ислохотларнинг ҳуқуқий асослари такомиллаштириб борилиши ютуқлармиз асоси бўлмоқда.

Дарҳақиқат, саноат тармоқлари таркибини статистик рақамлар орқали таҳлил қиладиган бўлсак, истиқлол йилларида ўзгаришлар қанчалик улуғворлиги яққол намоён бўлади. Айниқса, уни собиқ иттифоқ давридаги саноат тузилмаси билан солиштирганда, қисқа вақт ичида тузилмавий сиёсатнинг амалий натижалари, бунёдкорлик ишларининг салобати кўз олдимизда ёрқинроқ гавдаланади.

Эски саноат тизимида енгил саноатнинг, аниқроғи, пахта тозалаш саноатининг мавқеи жуда юқори эди. Аксарият минтақалар саноатида унинг салмоғи 70-80 %ни ташкил қилган бўлсада, катта хомашё ресурсларига эга бўлган ҳудудларда якуний тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилмаган эди. Биздаги оғир саноат корхоналарининг ҳаммаси собиқ марказга бўйсунганлиги, уларнинг аксариятида

маҳаллий хомашё, аҳоли талаб ва эҳтиёжларига алоқаси йўқ маҳсулотлар чиқарилиши, технологик жиҳатдан бизнинг ҳудудда бошқа саноат корхоналари билан боғлиқ бўлмаган.

Ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти таркибида халқ истеъмоли молларининг улуши атиги 37,1 %ни ташкил этганлиги боис ўзимизга керакли истеъмол товарларининг аксарият қисми четдан келтирилар эди.

Бундай оғир вазиятда саноатни қайтадан тиклаш бўйича зарур чора-тадбирлар кўрилмаганида, бизда ишлаб чиқариш кескин тушиб кетиши, саноатда банд аҳолининг 300-400 минг нафари ишсиз қолиши мумкин эди.

Иқтисодий мустақилликка эришиш учун ислохотларнинг дастлабки босқичиданоқ ёқилғи-энегетика мажмуасининг юқори суръатлар билан ривожланишини таъминлаш, нефть ва газ ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириб бориш ҳисобига мамлакатимизда энергетика мустақиллигига эришиш вазифаси кўйилди.

Чунки, Ўзбекистон ҳудудида нефть саноатига асос солинганига қарамасдан, биз нефть маҳсулотларига бўлган талабимизни таъминлай олмай келардик. 80- йилларда республикамизга ҳар йили четдан 6 млн. тонна атрофида нефть маҳсулотлари ташиб келинган. Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида валюта тушумимизнинг асосий манбаи ҳисобланган пахта толасининг 600минг тоннасини Россияга ёқилғи маҳсулотларига айирбошлашга мажбур эдик.

Мамлакатимиз, халқимиз тақдирини ўзимиз ҳал қилиш ҳуқуқини олганимиздан кейинги 4-5 йил ичида юз йиллар давомида рўёбга чиқмаган орзуларимиз амалга ошади. 1999 йилда 1991 йилдагига нисбатан нефть қазиб олиш ҳажми 3,7 баробар кўпайди. Хомашёдан тайёр ёқилғи маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди, натижада биз нафақат мамлакатимиз нефть мустақиллигини таъминлаб қолмасдан, балки хорижга ёқилғи маҳсулотларини сота бошладик. 2002 йилда экспорт қилинган маҳсулотларнинг 7,9 %ини ёқилғи ва электр энергия ташкил қилди.

Ўзбекистон саноатида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш тармоғининг мавқеи кун сайин ортиб бормоқда, айниқса, унинг тизимида автомобилсозликнинг ташкил топиши жиддий тузилмавий ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Бу саноатда барқарор ўсишни таъминлашнинг муҳим омили бўлмоқда.

Истиқлолгача оддий велосипед ишлаб чиқарилмаган Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари орасида биринчи, дунёда 28- бўлиб автомобиль ишлаб чиқарадиган мамлакатга айланди.

Ҳозирги кун янги тармоқ тизимида йиллик қуввати 200минг енгил автомобиль ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган «ЎзДЭУавто», автобус ва юк машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «СамКўчавто» қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Уларга бутловчи қисмлар ишлаб чиқарувчи ўндан ортиқ янги корхоналар ташкил қилинди.

Мамлакатимизда 40 дан ортиқ корхоналар улар билан ҳамкорликда ишламоқда, автомобилсозлик саноатида ҳозир 14 мингга яқин ишчи ва хизматчи меҳнат қилмоқда.

Устувор йўналиш сифатида Ўзбекистон собиқ иттифоқдаги республикалардан фарқли улароқ, ички бозорни хориждан сотиб олинган бошқа моллар билан тўлдириш эмас, балки ўзимизда импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш йўлидан бораяпти. Ҳамдўстликдаги қатор мамлакатлар валюта захиралари ва чет эл кредитларини озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишга сарфлаётган бўлса, бизда кенг истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган замонавий технологияларни олиб келиш, қўшма корхоналар ташкил қилиш устувор вазифа, деб белгиланган.

Истеъмол молларининг энг зарур турларини ўзимизда ишлаб чиқариш нафақат валюта ресурсларимизни тиклаш, давлатимиз иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, балки маҳсулот таннархи туширилиши орқали аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш имконини ҳам берди. «Ўзбек модели»нинг ўзига хос томони айнан шунда намоён бўлди.

Тузилма сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган маҳсулотларни ўзимизда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Натижада фақат охириги икки йилда озиқ-овқат маҳсулотлари ва халқ истеъмоли молларини импорт қилиш 2 баробар, жумладан, қандолат маҳсулотлари 2 мартага, ун ва ун маҳсулотлари 5 ҳисса, алкоғолли ва алкоғолсиз ичимликлар 17 мартага, кийим- кечаклар 7 баробар, пойабзал 4 мартага камайди.

Бу ўзгаришлар мамлакат иқтисодиёти учун устувор ҳисобланган бой табиий, қишлоқ хўжалиги, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳисобига амалга оширилмоқда. Корхоналарни, айниқса, кичик ва ўрта корхоналарни замонавий ҳамда ихчам технология, энг янги асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга алоҳида эътибор берилаяпти.

Аҳоли зич жойлашган, қишлоқ хўжалиги хомашёсига бой ҳудудларда тайёр саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар ташкил қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. Етмиш йилда оддий бир цех қурилмаган узоқ, чекка қишлоқларимизда ҳам маҳаллий хомашё ресурсларидан тайёр истеъмол моллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган замонавий қўшма корхоналар барпо этила бошланди.

Масалан, янги қурилган «Антекс» ҳиссадорлик жамиятига қарашли 4 та корхона аҳоли зич яшаётган қишлоқларда қурилди. Йирик тўқимачилик мажмуасини бунёд қилиш учун бир ярим млрд. сўм сармоя сарфланди. Фақатгина хориждан замонавий асбоб-ускуналар сотиб олиш учун 26 млн. АҚШ доллари ишлатилди.

Корхона ишга тушгандан кейин 3 минг нафардан ортиқ қишлоқ аҳолиси иш билан таъминланди. Андижон вилоятида тайрланаётган пахта толасининг анчагина қисмини шу жойнинг ўзида қайта ишлаш имкони яратилди.

Ушбу мажмуа таркибига кирган тикув фабрикаси Булоқбоши қишлоғида ишга туширилди. Германия, Италия ва АҚШда ишлаб чиқарилган замонавий дастгоҳлар ўрнатилган мазкур техника тўлиқ компьютер дастури асосида ишлайди. Йилига 3 млн. дона кўйлак, шим, эркалар костюми ишлаб чиқараётган корхонанинг салкам 70 % маҳсулоти четга сотилмоқда.

«Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фанининг предметиға юқорида қисқача изоҳ берилган. У халқ хўжалигини ягона тизим сифатида ўрганади. Халқ хўжалиги ҳар бир тармоғининг ривожланиши, тартибга солиниши ва уларнинг ўзаро алоқасини ўрганиш ана шулар жумласига киради.

«Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фанининг вазифаларидан яна бири- мамлакат иқтисодиёти таркибига кирувчи тармоқлар, соҳалар ва мажмуаларнинг ўзига хос хусусиятини ва ўзаро алоқасини ўрнатишдан иборат.

1.2. Миллий иқтисодиёт жараёнлари объектларини иқтисодий баҳолашда макроёндашув

Миллий иқтисодиётда рўй бераётган жараёнларни баҳолашда, албатта, макроиқтисодий томондан ёндашилади. Демакки, бутун мамлакат миқёсида рўй бераётган ўзгаришлар кузатилади ва таҳлил қилинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида олдимизда турган энг муҳим вазифалардан бири иқтисодиётда жами ишлаб чиқариш натижаларини ҳисоблаб боришдир. Бунинг учун миллий ҳисоб-китоблар тузиш борасида керак бўладиган баъзи муаммоларни ҳал қилиш лозим. Бир бутун иқтисодиёт учун ҳам ижтимоий ҳисоб-китобларнинг зарурияти ана шунга мисол бўла олади.

Миллий иқтисодиёт жараёнларини баҳолашга макроиқтисодий ёндашув уни барқарорлаштириш, миллий валютамуомиласи мустаҳкамлаш, капитал қуриш дастури, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгилашиш йўлини давом эттириш режасини янгилаш, қонунчилик ёки ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Республикамизда иқтисодиётнинг асосини ташкил этувчи ишлаб чиқариш соҳасига алоҳида эътибор берилмоқда. Ушбу соҳанинг энг асосий тармоғи саноатнинг анъанавий ривожланган турлари қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё саноати кабилар билан бир қаторда мутлақо янги саноат соҳаларини ташкил этиш зарур. Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири қишлоқ хўжалиги ҳисобланади. Унинг асосий бўғини бўлган пахтачилик энг рентабеллидир. Шу сабабдан, пахтачиликни ривожлантириш, унинг тармоқ инфраструктурасида қулай, мос ҳажмини, салмоғини аниқлаш, шунингдек, тола сифатини тубдан яхшилаб, дунё стандарти даражасига келтириш энг долзарб муаммодир.

Давлатимиз нисбатан катта ҳудудга эга ва унинг географик ўрни ҳам алоҳида хусусиятларга молик. Бу ҳолат қурилиш ва транспортни ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш вазифасини қўяди. Ялпи ишлаб чиқариш майдонларини, уй-жой, маданий-маиший муассасалар, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг мустақил моддий-техник пойдеворини яратиш қурилиш соҳасининг мазмунини ташкил этади.

1.3. Иқтисодий фанлар орасида «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» курсининг ўрни

Иқтисодий фанлар орасида «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» курсининг ўрни беқиёс салмоқлидир. Барча иқтисодий фанлар иқтисодиётнинг турли жабҳаларини ўрганса, «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» халқ хўжалигини ягона бир тизим сифатида ёритади. Миллий иқтисодиётдаги жараёнларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, келгусидаги ривожланишини такомиллашган йўллари кўрсатиш ва

иқтисодиётни тартибга солишни бевосита шу курс ўрганади. Наинки бу, балки ялпи миллий маҳсулот, ялпи ички маҳсулот, соф миллий маҳсулот, миллий даромад ва шахсий даромад каби кўрсаткичлар таҳлили асосида мамлакат иқтисодиёти хусусида ҳам айнан у фикр юритади. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фани мамлакатдаги меҳнат бозорини ўрганади. Сиёсат борасида у мониторинг ва фискал сиёсатларнинг моҳиятини, шу билан бир қаторда давлат бюджети камомадини бартараф этиш йўлларини кўрсатади.

Иқтисодиётни тартибга солишда солиқлар тизими орқали тартибга солишни кўрсатиб, тадбиркорлик фаолиятининг аҳамиятини очиқ беради.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёни миллий иқтисодиётда қандай ўзгаришларга олиб келганлигини рақамлар асосида изоҳлайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий иқтисодиётга мувофиқлашган қуйидаги вазифаларни ёритиш кўзда тутилган: миллий иқтисодиётнинг бошқарув тизими, иқтисодиёт ривожланишининг макроўрсаткичлари, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларини тартибга солиш, пул ва кредит тизими, меҳнат бозори ва уни тартибга солиш муаммолари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.

Бундан ташқари миллий иқтисодиётнинг асосий муаммоларидан бири миллий иқтисодиёт ҳажми ва ўсиш суръатларини ҳисоблаш ҳам ҳисобланади. Таркибий тузилишини назарда тутганда, албатта, ЯММ, ЯИМ, СММ, МД каби макроиқтисодий ҳолатни характерловчи ишсизлик даражаси, инфляция даражаси ва истеъмол баҳолари индекси каби кўрсаткичлардан фойдаланилади. Истеъмол баҳолари индекси, одатда, истеъмол қилинадиган товар ва хизматлар нархи базис даврига нисбатан ўзгаришининг ўртача даражасини акс эттиришдир.

Қисқача хулосалар

«Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» курсининг предмети – халқ хўжалигининг ягона бир тизим сифатида ўрганилишидир. Халқ хўжалиги ҳар бир тармоғининг ривожланиши, тартибга солиниши ва уларнинг ўзаро алоқасини ўрганиш ана шулар жумласига киради.

Миллий иқтисодиёт жараёнларини баҳолашда макроиқтисодий ёндашув уни барқарорлаштириш, миллий валютамизни мустаҳкамлаш, капитал куриш дастури, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгилаш йўлини давом эттириш режасини янгилаш, қонунчилик ва ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашдан иборатдир.

Барча иқтисодий фанлар иқтисодиётнинг турли жабҳаларини ўрганишади. Миллий иқтисодиётдаги жараёнларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, келгусидаги ривожланишининг такомиллашган йўлларини кўрсатиш ва иқтисодиётни тартибга солиш «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» курсида ўрганилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» фани нимани ўрганади?
2. Курснинг таркиби ва асосий вазифалари нималардан иборат?
3. "Ўзбекистон миллий иқтисодиёти" фани иқтисодий фанлар орасида қандай ўринга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Кочетов Э.Г. Ориентир внешнеэкономической деятельности: Национальная экономика и предприятие. – М.: Экономика, 1992.

II боб

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МОҲИАТИ ВА ЎЛЧОВ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси

Ҳар бир мамлакат иқтисодиёти ўзига хос миллий, диний, сиёсий хусусиятларга эга. У шу мамлакат ичида миллий ҳамжамиятлар, яъни ижтимоий гуруҳлар ва кишилар ҳамжамиятлари иқтисодий алоқаларини ташкил қилишнинг ўзаро ички алоқалар билан боғлиқ ва интеграциялашган шакли сифатида намоён бўлади.

Бу миллий иқтисодиётнинг таърифидир. Энди миллат ўзи нима эканлигига тўхталамиз.

Миллат икки маънода тушунилади:

кишиларнинг тарихий таркиб топган шакли;
мамлакат, давлат.

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» фани миллат тушунчасига ёндашув доимо ўзгариб туришини таъкидлайди. Давид Рикардо миллатнинг табиий омилларига унумдорлиги нотекис бўлган тупроққа эга жуғрофий макон сифатида қарайди. У бу омиллар иқтисодий фаолият характерини белгилаб беради (Португалия вино, Буюк Британия эса газлама ишлаб чиқаради) деб ҳисоблаган.

Стюарт эса миллат, бу ҳудуд, айти пайтда шундай ҳудудки, унинг ичкарасида ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатчан ва бу ҳаракатчан давлат чегаралари билан чекланган, деб билган.

Р.Бар иқтисодий жиҳатдан миллат тушунчасини янада мураккаброқ таърифлайди, яъни миллатнинг иқтисодий концепциясини беради. Унинг фикрча:

а) аввало миллат – ўз табиатига, келиб чиқишига, характерига ва фаолият шароитларига кўра, фарқланувчи фаолият маркази;

б) миллат – кучлар марказидир. Унинг таъсири географик ва қиёсий макон доирасидан келиб чиқади;

в) миллат - иқтисодий, сиёсий ва маънавий сабабларга кўра, имтиёз берувчи бирдамлик марказидир.

Шундай қилиб, миллат дунёнинг ундан бошқа миллатларни фарқ қилдирувчи ва улар билан ўзаро алоқада бўлиш заруриятини туғдирувчи сиёсий ва маънавий характерга, ўзига хос хусусиятга эга бўлган бир бўлагидир.

Айти пайтда миллат тушунчасига унинг иқтисодий атамаси изоҳини бериб ўтиш ҳам зарур:

- Иқтисодий муносабатлар йиғиндиси;

- Ҳудуд, гуруҳлар;

- Иқтисодий муносабатларнинг функционал ёки тармоқ жиҳатларини ўрганувчи фан соҳаси.

Шундай қилиб, миллий иқтисодиёт – мамлакат хўжалиги, унинг таркиби (тузилмаси) алоҳида элементларининг ўзаро алоқасидир. Миллий иқтисодиёт бир мамлакатдаги индивидлар, оилалар, гуруҳлар ва давлатнинг иқтисодий фаолияти маълум интеграция ва ўзаро боғлиқлиги билан характерланади. Шу сабабли миллий иқтисодиётни фаолиятнинг турли қарор ва фактлари оддий йиғиндиси, деб тушунмаслик лозим. Иқтисодиётнинг вазифаси турли иқтисодий субъектлар фаолиятини бирлаштириб турувчи алоқаларни кўрсатиб беришдан иборат.

Мамлакат миллий ҳамжамият сифатида олий ҳокимиятга эга ва бу ҳокимиятга иқтисодий фаолиятнинг барча субъектлари бўйсунди. Мамлакат – маънавий тамойилдир. Унинг аҳолиси жамиятда рўй бераётган барча ҳодиса ва жараёнларга жавоб бериш хусусиятига эга.

Мамлакатнинг иқтисодий бирлигини унинг валютаси белгилайди. Ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши учун, бу ерда унга потенциал шарт-шароитлар яратилади.

2.2. Миллий иқтисодиётнинг амал қилишини таъминловчи омиллар

Миллий иқтисодиётга жаҳон иқтисодиёти тизимининг бир қисми сифатида қаралади. Ўз навбатида, миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари нафақат ички омиллари, балки ташқи омиллари билан ҳам белгиланади.

Шу тўғрисида миллий иқтисодиётнинг амал қилишини таъминловчи омиллар икки гуруҳга - ташқи ва ички омилларига ажратилади. Аммо бу омиллар ўзаро боғлиқ эканлигини унутмаслик керак.

Ташқи омиллар умумлаштирилган ҳолда қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- иқтисодий;
- сиёсий;
- демографик;
- маданий.

Ташқи иқтисодий омилларга:

- ҳалқаро меҳнат тақсимоти;
- у ёки бу давлат жаҳон бозорида доминантлик қилиши киради.

Ташқи сиёсий омиллар турли шаклларда намоён бўлади:

- эмбарго эълон қилиш;
- мамлакатнинг турли савдо иттифоқларига қабул қилиниши;
- қулай режимлилик;
- ҳарбий блокларга кириш;
- уруш ҳолати.

Ташқи демографик омилларга у ёки бу мамлакатда а) ишсизлик хавфини келтириб чиқарувчи ишчи кучи миграцияси оқимининг ўзгариши ёки аксинча; б) тўлов баланси таркибини яхшилаш мисол бўла олади.

Ички омилларга қуйидагилар киради:

миллий иқтисодий фаолият агентлари, яъни алоҳида шахслар, гуруҳлар ва давлат;

бу фаолиятни ташкил этиш шакллари;

мамлакат миқёсида ва доирасида иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш имконини берувчи омиллар.

Иқтисодий ривожланиш даражасини ўлчовчи макроиқтисодий кўрсаткичлар мажмуаси ва уларнинг тавсифи қуйидагича:

Миллий иқтисодиётда мамлакат ривожини тавсифловчи асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар тоифасига ЯММ, СММ, МД, ШД ва ШИД киради.

ЯММ - халқ хўжалигининг моддий ҳамда ноишлаб чиқариш соҳалари бўйича иқтисодий фаолиятнинг якуний натижаларини тавсифловчи кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг ҳажмини тўғри ва аниқ кўрсатиб беради.

Ялпи миллий маҳсулот мамлакатда бир йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларнинг бозор қийматидир.

ЯММ да фақат якуний неъматлар ҳисобга олинади, оралиқ маҳсулотлар ва хизматлар эса эътиборга олинмайди.

ЯММ икки усул билан:

харажатлар усулида;

даромадлар усулида ҳисобланади.

ЯММни харажатлар ва даромадлар усули бўйича ҳисобланганда бир хил натижа чиқади, чунки истеъмолчи маҳсулотни сотиб олиш учун қанча маблағ сарфласа, ишлаб чиқарувчига даромад сифатида шунча пул тушади.

1-усул бўйича ЯММни ҳисоблаш:

$$Y = C + I + G + X_n$$

Бунда: Y-товарларни сотиб олиш учун кетган харажатлар;

C- шахсий истеъмол харажатлари;

I-бизнеснинг инвестиция харажатлари;

G-товар ва хизматларни давлат томонидан сотиб олиниши;

X_n-соф экспорт. (экспорт-импорт)

2-усул бўйича ҳисоблаш.

$$Y = CCA + W + I_t + R + I_k + P$$

Бунда: CCA-истеъмол қилинган капитал ҳажми;

W-ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи;

I_t-бизнесга бевосита солиқлар;

R-ижара тўлови;

I_k-% ставкаси-хусусий бизнес бўйича, бундан давлат мустасно;

P-режалаштирилаётган-корпорациялар даромади; Бу ерда корпорациялар даромади 2 га бўлиниб қўшилади, яъни P₁-корпорацияларнинг тақсимланмаган фойдаси ва P₂-корпорациялар фойдасига солиқ, бунда

$$P=P_1+P_2$$

Шахсий истеъмол харажатларига уй хўжаликларининг узоқ муддат давомида фойдаланадиган истеъмол буюмлари харажатлари киради;

Товар ва хизматларнинг давлат томонидан сотиб олиншига давлат харажатлари инобатга олинади бюджет ташкилотларига ойлик маошларни бериш, армияни боқиш, мудофаани мустаҳкамлаш ва бошқалар киради.

Трансфертлар бундан мустасно.

Инвестициялар - станоклар, асбоб-ускуналар сотиб олиш, бино-иншоотлар қуриш билан боғлиқ харажатлар;

Умумий инвестициялар ички соф хусусий инвестиция ва амортизация йиғиндисидан иборат, яъни:

$$I_{ун} = I_{ички.соф.хус.} + Амортизация$$

Соф миллий маҳсулот ЯММдан амортизация харажатларини айириб ташлаш билан аниқланади:

$$СММ = ЯММ - амортизация;$$

$$МД = СММ - бевосита солиқлар.$$

ШД = МД - корпорациялар тақсимланмаган фойдаси - суғурта ажратмалари корпорациялар даромадидан солиқлар + трансфертлар + дивидендлар;

ШИД = ШД - солиқ турлари (индивидуал).

$$ЯММ \text{ дефлятори} = \frac{\text{Номинал ЯММ}}{\text{Реал ЯММ}} \cdot 100\%$$

Номинал ЯММ - жорий йил баҳоларида ўлчанади.

Реал ЯММ - базис йил баҳоларида ўлчанади.

Соф экспорт эса экспорт ва импортнинг айирмаси бўлиб, у гоҳ мусбат, гоҳ манфий сальдо билан бўлиши мумкин.

Рента тўловлари уй хўжаликлари томонидан олинadиган даромаддан иборат бўлиб, улар иқтисодиётни шахсий ресурслар билан таъминлайди.

Бизнесга бевосита солиқларга акциз солиғи, қимматли буюмлар солиғи ва шунга ўхшаш солиқ турлари киради.

Корпорациялар даромадига солиқ ва корпорациялар фойдасига, яна корпорацияларнинг тақсимланмаган фойдасига (инвестицияга мўлжалланган қисми) киради.

Ялпи миллий маҳсулотнинг икки усул бўйича ҳисобланиши ёпиқ эмас, балки очиқ иқтисодиёт учун ҳам характерлидир. Ёпиқ иқтисодиёт деганда, экспорт ва импорт харажатлари, яъни соф экспорт инобатга олинмайди ($Y=C+I+G$). Очиқ иқтисодиётда эса, албатта, экспорт ва импорт, чет мамлакатлар билан алоқа инобатга олинади ($Y=C+I+G+X_n$).

Қисқача хулосалар

Миллий иқтисодиёт – мамлакат хўжалиги, унинг таркибий тузилмаси алоҳида элементларининг ўзаро алоқасидир. Иқтисодиётнинг вазифаси турли иқтисодий субъектлар фаолиятини бирлаштириб турувчи алоқаларни кўрсатиб беришдан иборат.

Миллий иқтисодиёт миллий ҳамжамиятлар ва иқтисодий алоқаларни ташкил қилишнинг ўзаро алоқалар билан боғлиқ ва интеграциялашган шакли сифатида намоён бўлади. Унинг амал қилишини ташқи ва ички гуруҳ омиллари таъминлайди. Миллий иқтисодиётда мамлакат ривожини тавсифлашда асосий макроиқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт нима?
2. Миллат шаклланаётган миллий иқтисодиётга қандай таъсирга эга?
3. Миллий иқтисодиётнинг амал қилишини таъминлаш учун қайси омиллар таъсирини ўрганиш керак?
4. Иқтисодиёт ривожини аниқлашда қандай макроиқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. 4.Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Макроэкономика. Теория и российская практика: Учебник. Под ред. Грязновой А.Г. – М.: ИТД КноРус, 1999.

III боб

МИЛЛИЙ БОЙЛИК – ДАВЛАТНИНГ ҚУДРАТИНИ БЕЛГИЛОВЧИ КЎРСАТКИЧ

3.1. Мамлакат миллий бойлиги тушунчаси

Миллий бойлик – жамият ихтиёридаги меҳнат билан яратилган ва жамғарилган моддий неъматлар мужассами. Бу кўрсаткич мамлакат иқтисодий қудратининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, ишлаб чиқариш давомида жамғарилган барча истеъмол қиймати йиғиндисининг пул билан ифодаланишидир.

Миллий бойлик халқ моддий ва маънавий даражасининг негизи, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг моддий асоси ва натижасидир.

Республикамизда миллий бойлик оғир саноат, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноати, пахта, ипакчилик, қорақўлчилик, мевачилик, узум етиштириш, сабзавотчилик билан боғлиқдир. Жаҳон бозорида меҳнат тақсимоотида пахта толаси, ипак, канопо пояси, қорақўл, пахта териш машиналари ишлаб чиқариш бўйича салмоқли ўринни эгаллаб келмоқдамиз.

Ижтимоий тузум хусусиятига биноан миллий бойлик бутун жамият мулки ёки унинг айрим синфлари, гуруҳлари, айрим шахслар мулки бўлиши мумкин. Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда миллий бойликнинг асосий қисми хусусий секторда млн.ерлар қўлида йиғилган. Масалан, АҚШда бир гуруҳ энг йирик молия-саноат гуруҳлари мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида етакчи роль ўйнайди, чунки уларнинг қўлида миллий бойликнинг асосий қисми йиғилган. Булардан энг бақувватлари Морган ва Рокфеллар гуруҳларидир. Улардан сўнг Калифорния, Чикаго, Кливиенд, Дюпон, Меллерлар корпорациялари туради. Охириги йилларда иқтисодиётнинг ўсиш суръати бўйича ривожланган мамлакатлар орасида энг юқори кўрсаткичга эга Японияда давлат сектори анъанавий тармоқлар (транспорт, алоқа, тамаки саноати) билан чекланган. Давлатга қарашли корхоналарда иш билан банд аҳолининг 12%и ишлайди, яъни миллий бойликнинг асосий қисми хусусий секторга тўғри келади. Социалистик давлатларда миллий бойлик халқ манфаатларига хизмат қилиб, жамият аъзоларининг тобора ошиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини тулароқ қондиришга мўлжалланган эди.

Бироқ ягона давлат режаси асосида ривожланиш республикалар ва минтақаларда миллий бойлик халқ учун эмас, балки умумиттифоқ меҳнат тақсимоотини ҳисобга олиб ўтказилди, оқибатда айрим республикалар хомашё зоналарига айланиб қолди. Ўзбекистонда миллий бойлик асоси-нефть, кўмир, мис ва бошқа табиий бойликлар топилди. Мавжуд меҳнат ва моддий техника ресурсларидан юқори

даражада фойдаланиб, пахтачиликни янада ривожлантириш, саноат ишлаб чиқаришини, айниқса оғир саноат тармоқларини тез суръатлар билан тараққий эттириш, янги корхоналар қуриш, мавжудларини реконструкция қилишга алоҳида аҳамият берилди.

Республикамизда халқ хўжалиги тармоқларида яратилган ялпи ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад ошди. Масалан, 1990 йили бу даромад 1970 йилдагига нисбатан 3 баробар ошди ва 21,2 млрд. сўмни ташкил қилди. Шу жумладан, саноатда 7,1, қишлоқ хўжалигида 7,5, қурилиш бўйича 3,0, транспорт ва алоқада 1,1, савдо, тайёрлов, моддий-техника таъминоти ва бошқалар бўйича 2,5 млрд. сўм бўлди. Шунга қарамадан, собиқ СССРда Ўзбекистоннинг миллий бойлиги атиги 3,5%ни ташкил қилган. Юқорида келтирилган рақамлардан 70 йилдан ошиқ ҳукм сўрган тоталитар тузумнинг оғир оқибатларини кўриш мумкин. Собиқ Иттифоқнинг 7% аҳолиси яшаган республикада жами маҳсулот ишлаб чиқариш атиги 4, саноат ишлаб чиқариши 1,1%ни ташкил қилган. Ҳозирги кунда республикада миллий даромад оғир саноат, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноати, пахта, ипакчилик, қорақўлчилик, мевачилик, узум етиштириш, сабзавотчилик билан боғлиқ. Улар Ҳамдўстлик давлатлари орасида аҳамиятлидир. Мамлакатимиз жаҳон бозорида меҳнат тақсимотида пахта толаси, ипак, канопо пояси, қорақўл, пахта териш машиналари, пахта тозалаш жиҳозлари, хом-ип тайёрлайдиган машиналар ишлаб чиқариш бўйича 1-ўринда, электрокранлар, ип, газлама, шоли, сабзавот етиштириш бўйича 3-ўринда, табиий газ қазиб чиқариш бўйича 4-ўринда туради.

Миллий бойликнинг аҳамияти ва салмоғини республикада бир кунда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан ҳам таърифлаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда бир кунда ҳозир 150 млн.квт. электроэнергия, 113 млн.м³ табиий газ, 17 минг тонна кўмир, 2,5 минг тонна прокат, 3 минг тонна пўлат, 65 трактор, 17 минг тонна цемент, 1679 минг м² ип газлама, 121.4 минг жуфт пойабзал, 52 музлаткич, 200 донна автомобиль ишлаб чиқарилади.

Бозор иқтисодиётига ўтишда миллий бойлик Ўзбекистон танлаб олган йўл – республика ва унинг халқи манфаатларига ниҳоятда мос келадиган, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган манбадир.

3.2. Миллий бойлик таркиби

Миллий бойликка халқ хўжалигининг асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари (бино, иншоот, машина, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, материаллар, ёқилғи ва ҳоказо), муомала фонди (тайёр маҳсулот захиралари), эҳтиёж фондлари ва суғурта захиралари, халққа хизмат қилувчи тармоқларнинг асосий фондлари (мактаб ва шифохоналар, уй-жой, маданият саройлари), аҳолининг шахсий мол-мулклари, ижтимоий ишлаб чиқариш

жараёнларига жалб қилинган табиий бойликлар (ер ости қазилмалари, табиий экин майдонлари, қўриқ ва бўз ерлар, ўрмон ва сувлар), шунингдек, ишчи ва хизматчиларнинг ишлаб чиқариш тажрибаси, илмий-техника ва тадбиркорлик бўйича билимлари ҳам киради. Миллий бойлик таркибида аҳолидаги хизмат муддати бир йилдан ошган, узоқ вақт фойдаланиладиган предметлар (уй-рўзғор бисоти) алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Булар индивидуал транспорт воситалари ва уларга керакли ашёлар, мебель, идишлар, маиший приборлар, фото ва кинотехника, соатлар, заргарлик буюмлари, маданий моллар, кийим-кечак ва пойабзал, ишлаб чиқариш кийимлари ва шу кабилардир.

Миллий бойлик таркибининг асосий қисмини ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари ташкил қилади. Ишлаб чиқариш асосий фондларига бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, асбоблар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентари, маҳсулдор чорва ва иш ҳайвонлари, кўп йиллик экинлар киради. Улар бўлимига ҳар бирининг қиймати 100 сўмдан кам турадиган меҳнат воситалари ва қийматидан қатъи назар хизмат муддати бир йилдан кам бўлган меҳнат воситалари киритилмайди. Миллий бойликни режалаштириш ва ҳисобга олишда ишлаб чиқариш асосий фондларига фойдаланишга топшириш пайтида балансга қабул қилиб олишдаги дастлабки қиймати; фондларни такрор ишлаб чиқариш пайтида уларнинг баҳосини белгилаб берувчи тиклаш қиймати билан ҳисоблаб қўйилган, ейилиш суммаси ўртасидаги фарқдан иборат бўлган қолдиқ қиймати фарқланади. Ўзбекистонда асосий фондлар 1986-1990 йилларда 26,5 млрд. сўм, 1991-1995 йилларда 32,5 млрд. сўм ва 1995-2000 йилларда 43,2 млрд. сўмга ошди.

3.3. Иқтисодий ривожланиш даражаси ва миллий бойлик

Иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолаганда кўпгина давлатлар АҚШ даражасини стандарт сифатида қабул қилиб, ишлаб чиқариш омилларини ва ривожланишнинг турлича шароитлари иқтисодий ривожланиш даражасини қандайдир битта нуқтасидан туриб баҳолашга имкон бермайди.

Шунинг учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади:

Аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ, (ЯММ, МД);

Миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши;

Аҳоли жон бошига асосий маҳсулот турларини ишлаб чиқариш;

Аҳолининг турмуш даражаси ва сифати;

Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Булардан энг муҳими, аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ (ЯММ) кўрсаткичидир. Бу кўрсаткичга мувофиқ мамлакат халқаро стандарт бўйича ривожланаётган ёки ривожланган давлатлар категориясига киритилади. Ривожланган давлатлар категориясига йилига аҳоли жон бошига 506 минг \$ ва ундан ортиқ ЯММ яратаётган давлатлар киради.

Мамлакатнинг ривожланиш даражаси, шунингдек, энг муҳим тармоқларининг мамлакат иқтисодиётига қўшаётган ҳиссасига қараб ҳам белгиланади. Мустақилликка эришганимиздан сўнг Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш бирмунча кўпайди. Нефть ишлаб чиқариш 270% ва табиий газ ишлаб чиқариш 120%га ошди.

Нефть ва газ ишлаб чиқариш ҳажми

Республикала р	Нефть, млн. т.			Табиий газ млрд. м ³		
	1991й	2001й	1991 й. га нисбатан, %	1991й	2001й	1991й.га нисбатан,%
Қозоғистон	26,6	23	85	7,9	11,4	80
Қирғизистон	0,1	0,1	100	0,1	2,2	30
Тожикистон	0,1	0,03	30	0,1	3,5	50
Туркменистон	5,4	4,4	81	84,3	77,2	42
Ўзбекистон	2,8	7,6	270	41,9	49,0	120

Ҳар қандай давлат иқтисодиётининг ривожланишини авваламбор унинг табиий ресурслари сони ва ҳажми белгилаб беради, чунки табиий ресурслар барча ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришнинг асоси, мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувини, самарадорлигини белгиловчи муҳим омилдир. Ўзбекистон табиий ресурсларнинг улкан поитенциалига эга. Олтин ишлаб чиқариш бўйича дунёда 8-чи, олтинни аҳоли жон бошига ишлаб чиқаришда эса 5-ўринни эгаллаймиз. Ҳозирги кунга қадар республикамизда 30та олтин кони аниқланган (энг каттаси - Мурунгов).

Республикамизда 34 турдаги минерал хомашёнинг 850 дан ортиқ кони очилган. Мамлакатимизда углеводород хомашёсининг умумий захиралари: газ -1828 млрд. м³; газ конденсати- 136 млн.т.; нефть - 103 млн.т.

Республика ҳудудида 20 дан ортиқ тошкўмир конларининг ётқизиклари аниқланган. Уларнинг башоратлик захираси 3499 млн.т. Ангрен кони захирасининг ўзи эса 1885 млн.т. 33та нодир ва 32 та рангли металлларнинг конлари базасида 16 та тоғ-кон саноати корхоналари ишламоқда. 5 та вольфрам кони бор (Қўйтош, Лангар, Ингичка).

Тасдиқланган минерал сувлар захираларининг 1 суткалиги 8208 минг м³. Ҳозирда аниқланган минерал сувларнинг 32 манбаи базасида 12 та курорт, минерал сувларни қуювчи 10 дан ортиқ корхона ишламоқда.

Республикада 4,2 млн. га. суғориладиган ер бор. Мамлакатда фойдаланилаётган сув ҳажми 62-65 км³ бўлса, унинг 36 км³ и Амударё ва Сирдарёдан, қолган қисми эса ички манбалардан олинмоқда. Ер ва сув ресурсларининг мавжудлиги, қулай иқлим шароити 1,7 млн.т. пахта толаси етиштириш имконини бермоқда. Бу соҳа республиканинг муҳим базасидир.

3.4. Республиканинг қазилма бойликлари

Ўзбекистон ҳудудида катта аҳамиятга эга бўлган олтин, мис, рух, вольфрам, молибден, флюорит, шунингдек, алюминий ва магний рудалари, нодир металллар, олтингургурт, ош тузи, калийли ва бошқа табиий туз қатламлари, каолин, ўтга чидамли хомашёлар, бентонит,

мармар ва бошқа безак тошлари, унча қимматли бўлмаган баъзи пардоз ишлов тошлари топилган. Ёқилғи ресурслари бўйича эса кўмир, нефть, табиий газ конлари очилган.

Ўзбекистонда минерал хомашё базаси мавжудлиги сўнги 20-25 йил мобайнида республика халқ хўжалигининг муҳим тармоқларини, айниқса, газ, нефть, олтин ишлаб чиқариш, энергетика, кимё, рангли металлургия, руда бўлмаган хомашёлар ва қурилиш материаллари саноатларини тез суръатлар билан ривожлантириш имкониятини берди. Республикада топилган конлар асосида Олмалик, тоғ-кон металлургия комбинати, Ангрен кимё-металлургия ва Қўйтош руда бошқармалари, Мурунтов тоғ-металлургия комплекси, газ, нефть бентонит, бирюза, графит чиқарувчи ва қайта ишловчи йирик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Шу кунгача республикада ҳаммаси бўлиб 90 хил саноат миқёсидаги ва 450 та истиқболдаги тоғ-кон саноати корхоналари, газ ва нефть корхоналари, шахталар, карьерлар, йирик сув иншоотлари ишлаб турибди. Қаттиқ фойдали қазилмалар ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми 100 млн. тоннани ташкил этади. 2003 йилда 49 млрд. кубометр табиий газ, 7,6 млн. тонна нефть қазиб чиқарилди. Суткасига 2500 минг кубометр ер ости сувлари олинмоқда. Конларнинг фойдаланишга топширилиши баъзи туманлар иқтисодийтини ўзгартириб юборди. Айрим тоғ-саноат комплекслари бунёд этилди (Олмалик-Ангрен, Мурунтов-Зарафшон).

Ангрен, Олмалик, Зарафшон шаҳарлари эса бўз ерларнинг саноат жиҳатидан ўзгартирилишига асосий омил бўлди. Ҳозирги даврга келиб аниқланган миллий бойлик манбалари ишлаб чиқариш корхоналарини узоқ муддат давомида олтин, мис, табиий газ, қўрғошин, рух, кўмир ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлабгина қолмай, ҳатто ишлаб чиқаришни анча кенгайтириш имконини ҳам беради.

Айни вақтда вольфрам ишлаб чиқарувчи корхоналар хомашё манбалари билан етарли даражада таъминланмаган. Қўйтош ва Ингичка руда бошқармалари, Олмалик тоғ-кон металлургия комбинати шулар жумласидандир. Республикада чиқарилиши мумкин бўлган нометалл минерал хомашёларнинг ташиб келтирилиши жиддий иқтисодий чиқимларга ҳамда транспорт балансининг асоссиз равишда кучайишига олиб келди. Ўзбекистонда аниқланган баъзи бир нометалл минерал хомашё конлари (Шўртон газ комплекси, Устюрт сода заводи, Қизилқум фосфорит комбинати) мавжудлигига қарамай, ҳар йили 500 минг тонна фосфорит, 280 минг тонна калийли ўғит, 408 минг тонна ош тузи, 87 минг тонна кварц қумлари, 127 минг тонна бетонит гиллари ҳамда оҳак, барит, асбест, каолин концентрат, дала шпати, тальк, графит, минерал пигментлар, натрий сульфат, олтингургурт ва ҳоказолар Украина, Қозоғистон, Россиядан ташиб келтирилар эди. Келажакда республиканинг нометалл минерал хомашёлари асосий турларига, улардан қилинадиган буюмларга талаби бир неча бор ошди. Агар уларни республикада ишлаб чиқариш кенгайтирилмаса ташқаридан

ташиб келиш лозим бўлади ва катта сарф-харажат қилинади. Шунинг учун республикада геологик қидирув ишларининг истиқболлини аниқ белгилаб, уларни тез суръатларда амалга ошириш лозим. Бу фақат республикамиз талабинигина қондирмай, балки фойдали қазилмаларнинг кўп турларини яқин ва узоқ чет давлатларга юбориш имкониятларини ҳам беради.

Ҳозир Ўзбекистонда разведка қилинган истиқболли фойдали қазилмаларнинг манбаи бўйича саноатнинг айрим тармоқларини жадал ривожлантириб, 2000 йилга мўлжалланган даражада мавжуд перспектив конлар ва майдонлар текширилиб, улардан 2005-2015 йиллар давомида фойдаланиш имкониятини таъминлаш мумкин. Бунда биринчидан, олтин, мис, қўрғошин, рух, кумуш, висмут ва бошқа нодир элементлар чиқарувчи рангли металлургиянинг келгуси ривожланиш масаласини ҳал қилиш имконияти туғилди.

Иккинчидан, республикада разведка қилинган ва истиқболли конлар базасида тоғ-руда, тоғ-кимё саноатининг янги тармоқлари яратилиши мумкин. Ҳозир Ўрта Осиёга ташиб келтирилаётган қора металл буюмларининг миқдори йилига 6 млн. тоннага яқин, келгусида эса 20 млн. тоннага етади. Бунга хотима бериш учун қора металлургия базаси яратилиши керак. Шу мақсадда Тебинбулоқ (Султон Увайс тоғи-Ўзбекистон), Ирису (Жанубий Қозоғистон), Чоқадамбулоқ (Тожикистон) ва бошқа йирик конлардан фойдаланиш керак. Учинчидан, бу ерда захиралари нисбатан кўп бўлган сульфид газини бойитиш орқали газ ишлаб чиқариш кенгайтирилади ва олтингурт ажратиш олинади. Мавжуд нефтни ҳайдаш Фарғона ва Қоравулбозор заводларини маҳаллий хомашё билан узлуксиз таъминлаш нефть саноатининг янада ривожланиши учун шарт-шароит яратади.

Тўртинчидан, сульфат кислота ишлаб чиқаришни кенгайтириш, Навоий электрокимё комбинатида натрий сульфат олиш, шунингдек газ-конденсат хомашёси базасида кўп миқдорда хлороорганик синтез маҳсулотлар олишдан иборат бўлган кимё саноати (Шўртон комплекси каби) анча ривож топади.

Бешинчидан, кўп миқдорда янги қурилиш материаллари, масалан, керамзит ишлаб чиқариш учун керак бўлган бетонитлар, Тошкент метрополитени, янги меҳмонхоналар ва экспорт учун зарур безак тошлари ишлаб чиқарилишини ташкил қилиш керак. Бу тадбирларнинг амалга оширилиши транспорт балансини яхшилаш, қатор катта ҳажмли юклар Ўрта Осиёга ташиб келтирилиши камайитириш имкониятини беради ва уларни янги йўллар орқали Европага ташиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Миллий бойлик – жамият ихтиёридаги меҳнат билан яратилган ва жамғарилган моддий неъматлар мужассами. Бу кўрсаткич мамлакат иқтисодий қудратининг энг муҳим кўрсаткичларидан биридир. Миллий

бойлик таркибига авлодлар томонидан яратилган неъматлар киритилади.

Миллий бойлик таркибини ҳисоблаш методикасида айрим камчиликлар мавжуд, яъни миллий бойлик аниқланадиган баҳолар ҳар доим ҳам бозор баҳоларига тўғри келмайди; миллий бойлик таркибига чет элда яратилган неъматлар киритилмайди ва чет эл фуқаролари томонидан яратилган неъматлар айириб ташланмайди, шунингдек, унга олтин захиралари, илмий салоҳиятлар қўшилмайди.

Иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ, (ЯММ, МД); миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилмаси; аҳоли жон бошига асосий маҳсулот турларини ишлаб чиқариш; аҳолининг турмуш даражаси ва сифати; иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Ўзбекистон Республикаси қазилма бойликларга бой мамалакатлар сарасига киритади, заминимизда Менделеев даврий жадвалидаги деярли барча кимёвий элементлар мавжуд.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий бойлик деганда нимани тушунаси?
2. Миллий бойлик таркиби нимлардан иборат?
3. Иқтисодий ривожланиш даражаси ва миллий бойлик ўртасида қандай боғлиқлик бор?
4. Табиий ресурслар – барча тармоқларни ривожлантиришнинг асоси, деган фикрни тушунтиринг?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши - Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

Отформатировано: английский (США)

IV боб

МАКРОИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

4.1. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазифа

Иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсади барқарорр иқтисодий ўсишга эришишдир. Бу мақсадга эришмай туриб, аҳоли турмуш даражасини ошириш, ижтимоий муаммоларни ечиш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги иқтисодий ва сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш мумкин эмас. Бозор иқтисодиётига ўтаётган барча мамлакатлар қаторида Ўзбекистон ҳам барқарорр иқтисодий ўсишга эришишни иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсади қилиб белгилаб олди.

Иқтисодиётимизда макроиқтисодий барқароррликни таъминлаш, инфляция даражасини сезиларли равишда пасайтириш ҳамда қатъи молия ва кредит сиёсатини ўтказиш биз учун ғоят муҳим аҳамиятга эга. Умуман олганда, макроиқтисодий барқароррликнинг ўсиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан юқори даражада бандлиги, тўлов баланснинг қониқарли аҳволда эканлиги ва миллий валютанинг ташқи бозорлардаги барқароррлиги сингари кўрсаткичларда акс этади. Бу кўрсаткичларни бақарорлаштиришга вазмин монетар-фискал сиёсат, нарх ва иш ҳақи ҳамда ташқи иқтисодий сиёсат юритиш билан эришиш мумкин.

Мустақиллигимизнинг ўтган даври мобайнида Ўзбекистон ҳукумати макроиқтисодий барқароррликни таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш, бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш, тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қаратилган оқилона сиёсат олиб борди. Ўз навбатида, мамлакатимизда аграр, мулкый муносабатлар, молия-кредит, ташқи иқтисодий алоқалар, нарх-наво ва ижтимоий соҳаларда ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Ана шундай пухта ўйланган иқтисодий ислоҳотлар ва макроиқтисодий барқароррлаштириш сиёсати ўз самарасини бермоқда. 1995-2001 йиллар давомида мамлакатимизда реал ЯИМ нинг ўсиш суръатлари $-0,9\%$ ни ташкил этди. Бу ўсиш иқтисодиётнинг барча соҳаларида ривожланиш туфайли юз берди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажми, 1996 йилни ҳисобга олганда, узлуксиз ўсиб борди. Энг юқори ўсиш саноат соҳасида ($108,1\%$) кузатилди (2-жадвал). Аҳоли реал дапромадлари $16,9\%$ га ортди. Кичик ва ўрта бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси яқка тартбдаги тадбирколарни қўшганда ҳам 2001 йилда $33,8\%$ ни ташкил этди. Ойлик инфляция даражасини $26,6\%$ гача камайитиришга эришилди.

Иқтисодиётни барқароррлаштиришда пул-кредит сиёсати асосий ўринни эгаллайди. Мамлакатимизда пул-кредит сиёсатида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берди. Нақд пул эмиссияси даражаси 2001йил яқунлари

кўра, 9% ўрнига 6,5%ни ташкил этди. Пулнинг айланиш суръатлари тезлашди. Натижада, пул массасининг ўсиши ЯИМга нисбатан 2000 йилда 17,1% ни ташкил этган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 16,4%гача қисқарди. Ўтиш иқтисодиёти даврида қатъи пул-кредит сиёсати юритиш тавсия этилади. Бироқ жаҳон тажрибасидан маълумки, қатъи пул-кредит сиёсати инфляция даражасини камайтиришга ижобий таъсир этиш билан бирга, бошқа соҳаларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган солиқ-бюджет сиёсати иқтисодиётни барқарорлаштиришга, солиқ тизимини такомиллаштиришга йўналтирилди. Республикада бозор муносабатлари ривожланиши давомида давлат бюджетини шакллантиришга бўлган ёндашувлар ҳам ўзгарди. Мамлакатимизда солиқ-бюджет сиёсатини пул-кредит сиёсати билан мувофиқлаштириб олиб бориш ҳамда солиқ тўловчилар сони кўпайганлиги ва бюджет маблағлари устидан назорат кучайганлиги натижасида давлат бюджети камомадини 1995-1999 йилларда ЯИМ га нисбатан 2,5 –1,7%, 2000-2001 йилларда 1,0% атрофида назорат қилишга эришилди.

Ишлаб чиқариш тармоқлари, корхоналар зиммасига тушаётган солиқ оғирлиги йилдан-йилга камайиб бораётганлиги ишлаб чиқариш ривожланишида муҳим омил бўлмоқда. Бироқ мамлакатимизда солиқ тизими асосан фискал вазифасида намоён бўлмоқда ва унинг рағбатлантирувчилик вазифаси етарлича ишга туширилмаган. Агарда солиқ сиёсатидан оқилона фойдаланилса, инфляция ва иқтисоднинг пасайиб кетишига зарур таъсир кўрсатиш мумкин. Аҳолидан олинадиган солиқлар қисқартирилса, у ҳолда истеъмолчилар харажатлари кўпаяди, корхоналар даромадидан олинадиган солиқларни кўпайтириш эса инвестициялар ўсишига олиб келади.

Мамлакатимиз иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг ўтган даврларида ташқи иқтисодий фаолият соҳасида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берди. Ташқи иқтисодий фаолиятни ислоҳ қилишда, биринчи галдаги вазифа, соҳани эркинлаштириш бўлди. Республикаимизда олиб борилаётган қатъи пул-кредит ва валюта сиёсати, жумладан, миллий валютаимизнинг жорий операциялар бўйича эркин айирбошланишини таъминлаш мақсадида ҳукумат томонидан босқичма-босқич олиб борилаётган валюта сиёсати натижасида 2001 йилда ҳам мамлакат тўлов балансининг барқарорлиги сақлаб қолинди ва ташқи савдо операцияларида ижобий сальдога эришилди (3-жадвал)

3-жадвалдан кўриниб турганидек, 1997-2001 йилларда олдинги йиллардагига нисбатан экспорт тушумлари камайганлиги кузатилди. Бунинг асосий сабаби, Шарқий Осиё ва Россияда содир бўлган иқтисодий инқирознинг таъсири ва дунё бозорида асосий экспорт маҳсулотларимиз бўлган пахта хомашёси, олтин ва ҳоказоларга нархларнинг пасайишидир. Импорт товарлари нархи пасайиши ва мамлакатда импорт ўрнини қоплайдиган товарлар ишлаб чиқаришнинг кўпайганлиги 1997-2001 йилларда импортнинг камайишига сабаб бўлди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш мақсадида экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарга қўшимча имтиёзлар бериш орқали чет эл сармоялари билан ҳамкорликда ишлайдиган корхоналарни кўпайтириш мамлакатимиз имкониятларини янада кенгайтиради. Мамлакатимизда меҳнат ресурслари, хомашё базаси етарлилиги иқтисодиётда бақарорликка эришишда муҳим манба ҳисобланади.

Макроиқтисодий барқарорликка эришишда иқтисодий сиёсат воситаларидан алоҳида-алоҳида эмас, балки умумлаштирилган ҳолда фойдаланиш лозим. Келгусида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва эркинлаштириш мақсадида иқтисодиётда макроиқтисодий бақарорликни таъминлаш, инфляция даражасини пасайтириш, қатъи пул-кредит ва солиқ-бюджет сиёсатини ўтказиш зарур. Хусусийлаштириш объектларига хорижий сармояларни кенг миқёсда жалб қилиш асосида қўшимча ишчи ўринларини барпо этиш, мамлакатимизда йилдан-йилга ўсиб бораётган меҳнат ресурсларини иш билан таъминлашга имкон яратади. Ташқи иқтисодий алоқаларни эркинлаштириш мақсадида, божхона тўловларини янада енгиллаштириш, экспортбоп товарлар ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш, валюта курсини бирхиллаштириш самарали натижалар беради. Иқтисодий сиёсат воситаларидан оқилона фойдаланиш натижасида макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва халқ фаровонлигини оширишда асосий омил бўлади.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари

(олдинги йилга нисбатан %да)

	1995й.	1996й.	1997й.	1998й.	1999й.	2000.	2001й.
ЯИМ (доимий нархларда)	99,1	101,7	105,2	104,3	104,4	103,8	104,5
Ялпи саноат ишлаб чиқариши	100,1	102,6	104,1	103,6	105,7	106,4	108,1
Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш	102,2	94,4	105,8	104,1	105,6	103,2	104,5
Давлат бюджети танқислиги ЯИМга нисбатан	-2,5	-1,8	-1,7	-2,1	-1,7	-1,0	-1,0
Истеъмол нархлари индекси (йиллик)	76,5	54,0	58,8	17,9	29,1	24,9	26,6

3-жадвал

Ташқи иқтисодий алоқалар кўрсаткичлари динамикаси

(олдинги йилга нисбатан %да)

	1995й.	1996й.	19997й.	1998й.	1999й.	2000.	2001й.
Ташқи савдо айланмаси	124,8	140,8	95,7	76,5	93,1	97,9	103,1
Экспорт	138,3	123,4	95,6	80,4	91,7	100,9	100,0
Импорт	110,9	193,2	95,8	72,7	94,6	94,8	106,4

4.2. Мулкый муносабатлар

Ўзбекистонда туб иқтисодий ислохотлар стратегиясини белгилашда ўтиш даврининг бошларида давлатимиз раҳбари илгари сурган беш тамойил- иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги, давлатнинг бош ислохотчи бўлиши, қонун устуворлиги, фаол ижтимоий сиёсат ва бозор иқтисодиётига босқичма- босқич ўтиш асос қилиб олинган эди. Ўтган давр, гарчи, тарихан қисқа бўлса-да, ислохотларни амалга ошириш бўйича белгиланган стратегик вазифаларнинг ҳаётийлигини яна бир бор исботлади.

Ислохотлар стратегияси бозор иқтисодиётига ўтишнинг қуйидаги асосий йўналишларини акс эттирмоқда.

1. Ислохотлар мулкый масалалар тўғри ҳал этилиб, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш узлуксиз амалга оширилган, кўп укладли иқтисодиёт барпо этилган тақдирдагина ўзининг салмоқли натижаларини беради. Мулк муносабатларини такоминлаштириш бўйича ҳали ўтиш даврининг дастлабки босқичидаёқ қабул қилинган тегишли қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари, шубҳасиз, ҳал қилувчи аҳамият касб этди ва этмоқда. Бу борада «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида», «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонунларни ва «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришни таъминлаш тадбирлари тўғрисида»ги Президент Фармонини эслаб ўтишнинг ўзи кифоя. 2003 йил бошига келиб хусусий мулк шаклига оид корхоналарнинг умумий сони 86,3 мингтага етди. Бу барча корхоналарнинг 49,8 %и, демакдир. Уларнинг энг кўпи савдо ва умумий овқатланиш тармоғига тўғри келади. Жамоа мулкига оид корхоналар сони эса 78,3 мингтани ёки 39,1% ни ташкил этди. Бу жамоаларнинг асосий қисми - 38,0 мингга яқини микрофирма, кичик ва ўрта корхоналар 2002 йили ташкил бўлди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида фаолият кўрсатаётган корхоналар сони 240 мингтага етди.

Шундай қилиб, мамлакат иқтисодиётининг барча тармоқларида нодавлат сектори жадал суръатларда ривожланиб бормоқда. 2002 йили ушбу секторда 73,3% ялпи ички маҳсулот, 78,6% соф моддий маҳсулоти, 99,0% ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқарилди, 73,4% қурилиш-қудрат ишлари, 99,0% чакана товар айланмаси айнан шу соҳада амалга оширилди. Халқ хўжалиги нодавлат секторида банд бўлганларнинг умумий сони 72,1% ни ташкил этмоқда. Давлат сектори иқтисодиётда ўзининг монопол аҳамиятини йўқотмоқда, кўп қиррали, аралаш хўжаликка кенг йўл очилиб, рақобат учун борган сари кенгроқ имкониятлар яратилмоқда. Тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 2002 йилда 370 минг янги иш ўринлари очилди.

Илгари, яъни шўролар ҳукумати томонидан ҳам иқтисодий ислоҳотлар ўтказилган эди. Аммо улар мулкӣ муносабатларда чуқур ўзгаришлар ясай олмаганлиги сабабли поёнига етмаган, муваффақият қозонмаганди. Мулкӣ муносабатлар яратган бойликларга эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва ўзлаштириш, инсондаги беқийёс қобилиятларни, имкониятларни рўёбга чиқариш билан боғлиқдир.

Кичик ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ислоҳотлар тақдирини белгиловчи шартлардан биридир. Бу, биринчидан, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан бевосита боғлиқ масала бўлиб, жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий негизини мустаҳкамлашга хизмат қилади, ўрта мулкдорлар синфини шакллантиради ва айна пайтда ички бозорни истеъмол моллари ва хизматлар билан таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Ўзбекистонда қисқа вақт давомида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришнинг ҳуқуқий шарт-шароитлари ва ташкилий тузилмалари яратилди. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, Ўрта ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукумат комиссияси, Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш фонди «Мадад» суғурта агентлиги, консалтинг, лизинг фирма ва компаниялари, бизнес - инкубаторлар иш олиб бормоқда. Мамлакатимизда кичик ва хусусий корхоналарнинг умумий сони 100 мингдан ошди. Қишлоқ хўжалигида 2002 йилда 38 мингдан ошиқроқ деҳқон хўжаликлари ташкил топди.

Аммо кичик ва ўрта хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳозирги аҳволини қониқарли, деб ҳисоблаш қийин. Ҳали яна кўплаб кичик ва хусусий корхоналарни ташкил қилиш, бу ишга аҳоли шахсий жамғармаларини жалб этиш, шу йўл билан янги иш жойларини барпо этиш имкониятларини ишга солиш лозим. Айрим кичик ва хусусий корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликлари моддий-техника ва хомашё, узоқ муддатли кредитлар билан боғлиқ қийинчиликлар, шунингдек, жойлардаги бюрократик тўсиқ ва ғовлар туфайли ўз фаолиятларини ривожлантира олмаётирлар. Яна муҳимики, биз ўтмиш сарқити боқимандалик руҳиятидан қутила олмаяпмиз. Хусусий тадбиркорлик билан шуғулланишни ихтиёр этганларнинг аксарияти уни давлат ёки бошқа бировнинг ҳисобидан амалга оширишни хоҳлайди. Тўғри, кичик ва ўрта бизнесни давлат даражасида қўллаб - қувватлашга барча ривожланган мамлакатларда, жумладан, бизда ҳам алоҳида аҳамият берилаяпти. Аммо давлат томонидан ажратилган маблағларнинг ҳам ҳисоб-китоби бор. Қолаверса, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг давлат кўмагидан ташқари яна бошқа йўллари ҳам мавжудки, бугунги кунда улардан унумли фойдаланмоқ зарур.

Хўжалик юритувчи субъектлар динамикасига тўхталганда, мулкни гаров сифатида қолдириш ҳисобига ҳар қандай тижорат банкидан кредит олиш мумкин. Бундай имконият бўлмаган ҳолда тадбиркорликни

молиялаштиришнинг Венчур усулидан фойдаланса ҳам бўлади. Бу вақтда тадбиркорга маблағ ажратган банк қаризидан қутулгунга қадар фирманинг ёки ушбу хусусий ишнинг эгаси бўлиб тураверади. Айирим мамлакатларда кредит иттифоқлари ташкил этилган бўлиб, уларда кичик корхоналар ҳисобидан умумий жамғарма тўпланади ва ундан бирига қарз беришда фойдаланилади. Биз эса шу мақсадга ажратилган 350 млн. АҚШ долларга тенг чет эл кредитининг атиги 1-5 миллионни ўзлаштира олдик, холос.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, бошқа мулк шакллари хусусий мулк замирида пайдо бўлади ва шу мулкнинг трансформациясини билдиради. Хусусий мулк миллийлаштирилганда жамоа мулки юзага келади. Мулккий хилма-хиллик мулк шакллариининг тенглигини билдиради. Барибир бу, хусусий мулк устуворлигини талаб қилади.

Устуворлик хусусий корхона ва хўжаликнинг маҳсулот ва хизматларни яратишда, уларнинг олди-сотди қилинишида етакчи бўлинишини англатади. Булар биргаликда миллий иқтисодиётнинг хусусий секторини вужудга келтириб, хусусий корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликлари ва хусусий капиталнинг ҳиссаси катта бўлган акционерлик жамиятдан ташкил топади. Иқтисодиётнинг мулкчилик жиҳатидан тузилиши шуни кўрсатадики, ҳозир Ўзбекистон иқтисодиётидаги хусусий мулк ҳиссаси расман 35 %, давлат мулки 24,4 %, жамоа мулки эса 39,5 %ни ташкил этади. Бу рақамлар ҳозирда хусусий мулкнинг мавқеи унчалик юқори эмаслигини билдиради. Бунинг бошқа сабаби ҳам бор: хусусий фаолият натижалари ҳар доим ҳам ҳисобга олинавермайди. Бу фаолият хонадон доирасида кечади, у товар ва хизматлар яратади, лекин уларнинг бозор нархи аниқ эмас. Деҳқон хўжалиги, томорқа ва хонаки ишлаб чиқаришдаги маҳсулот ва хизматларнинг ҳақиқий ҳажми тўғри аниқланиб, улар ялпи ички маҳсулот таркибига киритилса, мақсадга мувофиқ булар эди. Чунки миллий иқтисодиётда турли мулк ҳиссаси аниқ бўлмас экан, мулккий тузилмани яхшилаб бўлмайди ва Ўзбекистонда мулккий ислохотларни қайси йўналишда чуқурлаштириш ва эркинлаштириш заруриятини ҳам билиб бўлмайди.

4.3. Таркибий силжишлар

Иқтисодий мустақилликка эришиш, миллий иқтисодиётни барпо этиш, иқтисодий ўсишни таъмилашнинг муҳим шартларидан бири - иқтисодиётда таркибий қайта қуришни амалга оширишдир. 90-йиллар бошида халқ хўжалигининг амалдаги таркиби собиқ иттифоқдаги меҳнат тақсимооти ва ихтисослашуви тамойиллари асосида шаклланган бўлиб, Ўзбекистонга арзон хомашё ва ярим тайёр маҳсулотлар, стратегик минерал ресурслар етказиб бериш ва саноат марказларида ишлаб чиқарилган тайёр молларни сотишнинг кенг бозори мавқеи ажратилган эди. Халқ хўжалигининг бундай мустамлака таркиби мустақилликнинг

дастлабки йилларида, эски хўжалик алоқалари узилиб, янгилари ҳали шаклланиб улгурмаган шароитда мамлакатимиз иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатмасдан қолмади. Мустақил миллий иқтисодиёт халқ хўжалиги таркибига мутлақо янги талабларни қўйди.

Таркибий сиёсат, энг аввало, қишлоқ хўжалиги хомашёси ва минерал ресурсларни чуқур қайта ишлашга, технологик циклнинг тугалланганлик даражасини оширишга, мамлакат ёқилғи-энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминлашга қаратилди.

Ички ва ташқи кредит воситаларининг асосий қисми ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ҳозирлашга йўналтирилди. Бу автомобиль ва нефтни қайта ишлаш заводлари, янги автомобиль йўллари ва темир йўллар, енгил, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноатининг ўнлаб янги ва замонавийлаштирилган корхоналаридир. Биргина Кўқдумалоқ конида компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғонада тўқимачилик фабрикаси қурилиб ишга туширилди. Маълумки, Ўзбекистоннинг саноат қудрати асосан бир неча йирик шаҳарларда тўпланган эди. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган йирик қурилишларнинг географияси анча кенгайди. Бу сиёсат узоқ вақтдан бери ҳукм суриб келаётган саноат тараққиётидаги минтақавий номуносивлик ва зиддиятни сезиларли юмшатди.

Табиийки, иқтисодиётнинг таркибини такомиллаштиришда кампаниячиликка йўл қўйиб бўлмайди, у бирданига такомилга етиб ҳам қолмайди. Бу ўзгаришлар мунтазам давом этадиган ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, улар давр талаби ва иқтисодий сиёсатдан келиб чиқиб, такмоқлараро ҳамда тармоқлар ичида тўхтовсиз давом этаверади. Бозор иқтисодиёти ва фан-техника тараққиёти тан оладиган тармоқлар ривожланиб, маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг ҳиссаси ошиб бораверади. Аксинча, бозор ва тараққиётга мос келмайдиган соҳаларнинг маҳсулот ва хизматларни яратишдаги улуши пасайиб ёки бутунлай йўқолиб, ўз ўрнини бошқа, илғор соҳаларга бўшатиб бераверади.

Ҳаёт бутун халқ хўжалиги тармоқлари орасида айрим тармоқ ва ишлаб чиқариш турларини ривожлантиришга устуворлик бериш ва уларни давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш тўғри йўл эканлигини исботламоқда. Устувор соҳаларининг тўғри белгиланиши нафақат илгари тақчил ҳисобланган маҳсулот турларини кенг ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга, балки ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришга ҳам имконият беради, шу билан бир қаторда бутун халқ хўжалигини олдинга силжитади, иқтисодий тараққиётда ўзига хос олға етакловчилик вазифасини ўтайди. Кейинги йилларда мамлакатимизда қайта қуришлар жараёнида тармоқларни саноат негизида ривожлантиришни жадаллаштириш, экспорт потенциалини кучайтириш ва четдан келтириладиган маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, бозорни халқ истеъмолчи ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўйинтириш, коммуникация ва ишлаб чиқариш

инфратузилмаси тузимини ривожлантириш, инвестицион фаолиятни жадаллаштириш, мамлакатнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш, ташқи иқтисодий фаолиятни кучайтириш ва бошқалар устун йўналишлар сифатида белгиланган эди. Масалан, халқ хўжалигига ажратилган барча инвестициялар таркибида ишлаб чиқариш тармоқлари ҳиссаси 63% ни, ёқилғи- энергетика саноати тармоқлари саноат инвестициялари умумий ҳажмда 43 %ни ташкил этди. Транспорт ва алоқа соҳаларини ривожлантиришга мавжуд сармояларнинг 31 %и сарфланди. Бу эса ўз навбатида, ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришни реал кўрсаткичларда ошириш имконини берди. 2002 йилда иқтисодиётга жалб этилган барча инвестициялар ҳажми 3,8 %га ўсиб, 1 трлн. 400 млн. сўмга ортди. Шу жумладан, 650 АҚШ долларидан ортди.

Ислохотлар ислохот учун ўтказилмайди. Улардан мақсад – ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини узлуксиз ўстириш асосида халқнинг яшаш, турмуш даражасини юксалтиришдир. Худди ана шу борадаги натижалар ислохотларга ҳақиқий мазмун бахш этади.

Қисқача хулосалар

Иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсади барқарор иқтисодий ўсишга эришишдир. Бу мақсадга эришмай туриб, аҳоли турмуш даражасини ошириш, ижтимоий муаммоларни ечиш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги иқтисодий ва сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш мумкин эмас.

Иқтисодий ислоҳотлар мулкӣ масалалар тўғри ҳал этилиб, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари узлуксиз амалга оширилган, кўп укладли иқтисодиёт барпо этилган тақдирдагина салмоқли натижалар беради.

Таркибий сиёсат, энг аввало, қишлоқ хўжалиги хомашёси ва минерал ресурсларни чуқур қайта ишлашга, технологик циклнинг тугалланганлик даражасини оширишга, мамлакат ёқилғи-энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминлашга қаратилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Мулкӣ муносабатларнинг ривожланиши жараёнидаги ўзгаришларни кўрсатинг?
2. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш миллий иқтисодиётдаги вазиятни қай даражада ўзгартирмоқда?
3. Макроиқтисодий ҳолатда қандай таркибий ўзгаришлар бўлмоқда?
4. Миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари нималардан иборат?
5. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги қандай аниқланади?
6. Иқтисодий танглиқдан қандай йўллар билан чиқиш мумкин?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Ислоҳотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришда. Халқ сўзи, 2003 йил 18 февраль.
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
5. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.
6. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

V боб

РЕСПУБЛИКАНИНГ САНОАТ МАЖМУА

5.1. Республикада саноат мажмуани ривожлантиришнинг асосий сабаблари

Тармоқлар ичида асосий бўғин бўлиб саноат ишлаб чиқариш мажмуа ҳисобланади. Саноат мажмуанинг муҳим хусусияти шундаки, унинг барча тармоқларида меҳнат воситалари ва истеъмол товарлари яратилади, илмий-техника тараққиёти ҳамда миллий даромаднинг катта қисми ишлаб чиқарилади ва яратилади. Айни пайтда Ўзбекистондаги меҳнатга яроқли аҳолининг асосий қисми ҳам саноат ишлаб чиқаришида банд. Саноат ишлаб чиқариши жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ҳамда республикада сўнгги йилларда қабул қилинган қонун ва қарорлар асосида ривожланмоқда. Ўзбекистон саноати айни вақтда ўз тармоқлари ва бошқа ижтимоий тармоқлар учун моддий-техник воситалар ҳамда халқ эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотларни ҳам узлуксиз тайёрлаб бермоқда. Шу боисдан ҳам саноат ишлаб чиқариши даражаси ва самарадорлигининг ўсишини таъминлаш лозим. Чунки саноат ишлаб чиқариш даражаси қанчалик юқори бўлса, республикада иқтисодий пойдевори шунча мустаҳкам аҳолининг турмуш шароити ҳам яхши бўлади.

Шуни ҳам айтиш лозимки, саноат мажмуа ҳар қандай тармоғининг ич тузилмасидаги ўзгаришлар амалда бошқа тармоқлар - қишлоқ хўжалиги, агросаноат мажмуанинг бошқа соҳалари, қазиб олувчи тармоқлар билан узвий боғлиқдир.

Эндиликда саноатнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Истеъмол бозоридаги танқислик туфайли саноат тармоқлари илгаригига нисбатан кенг кўламда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга йўналтирилмоқда ҳамда хусусийлаштирилмоқда. Истеъмол молларини кўплаб ишлаб чиқариш, айниқса, четга хомашё эмас, балки тайёр маҳсулот чиқариш ҳамда қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш нафақат саноат ишлаб чиқаришининг аҳамиятини оширади, балки жаҳон бозорида Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган ишончни ҳам мустаҳкамлайди. Ҳозирги кунга келиб саноат тармоғида ялпи ички маҳсулотнинг 30%и яратилади. Бу шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётининг ривожланиши натижасида мамлакат иқтисодиёти индустриаллашган иқтисодиёт сари ривожланмоқда. Саноат тармоқларидаги 2001 йилги 8,1 %ли ўсиш ҳам шундан далолат бермоқда.

5.2. Саноат мажмуа тармоқлари

Саноат мажмуасига доир маҳсулотлар мажмуага бу соҳа тармоқлари қуйидагича ҳисса қўшмоқда:

1. Ёқилғи саноати ва энергетика - 18,3%;
2. Металлургия - 13,9%;
3. Енгил саноат - 18,6%;
4. Химия саноат - 5,2%;
5. Машинасозлик - 15,8%;
6. Озиқ-овқат - 10,8%;
7. Қурилиш материаллари - 6,5%;
8. Ёғочни қайта ишлаш - 2%.

Саноат халқ хўжалигининг йирик соҳаси бўлиб, унда 1 млн.дан ортиқ ишчи ва хизматчилар хизмат қилади. Бу, иш билан банд аҳолининг саккиздан бири қисмини ташкил этади. Саноатда 100 дан ортиқ тармоқ бўлиб, улардан 6 таси базавий ҳисобланади. Асосий фондларнинг 40 %и саноат ҳиссасига тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 16 %дан ортиқроғи саноатда яратилади. Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефть, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электр двигателлар, трансформаторлар, аккумуляторлар, кабеллар, экскаватор, кўприкли кўтаргичлар, йигирув машиналари, самолётлар, отингугурт кислотаси, минерал ўғитлар, сунъий толалар, цемент, турли қурилиш материаллари, газламалар, пахта мойи, ун, гуруч, кийим - кечак, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Республика саноатида тармоқларнинг тутган ўрни ҳар хил (4-жадвал). Саноат тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуага хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан етакчи мавқега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўқиш, консерва, ёғ-мой ва бошқа саноат тармоқларидир. Шунингдек, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик, электроника, энергетика, металлургия, енгил ва қурилиш материаллари саноати жадал суръатларида ривожланмоқда.

Саноат тараққиётида ёқилғи-энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефть ва нефтни қайта ишлаш, кўмир ва энергетика тармоқлари киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришида 26,8% дан иборат. Ўзбекистон жаҳондаги ўнта йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласига киради. Республикада қудратли гидроэлектр стациялари ва иссиқлик электр стациялари мавжуд.

Металлургия мажмуаси таркибига маъдан хомашёсини, қора ва рангли металларни қазиб чиқарувчи корхоналар киради. Олтин, кумуш, мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден, литий, уран, алюминий хомашёси, нодир металлар ва бошқа бир қатор қазилма бойликларнинг аниқланган захиралари кўп. Ўзбекистонда олтиннинг 30 та кони топилган. Қазиб олинган олтиннинг умумий миқдори бўйича Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида иккинчи, кумуш, мис, қўрғошин, рух ва вольфрам бўйича учинчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон жаҳон

ҳамжамиятида олтин ишлаб чиқариш миқдори бўйича саккизинчи, уни аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича эса бешинчи ўринда.

Кимё ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир. Янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Жами истеъмол молларининг учдан бир қисми енгил саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Бу ерда анъанавий етакчи соҳа тўқимачилиқдир.

4-жадвал

Саноат маҳсулотларининг тармоқлар бўйича таркиби (%)

Тармоқлар	1990	1995	2000
Бутун саноат	100,0	100,0	100,0
Ёқилғи-энергетика мажмуа	18,3	18,3	28,1
Металлургия	14,1	13,9	10,6
Кимё ва нефть саноати	4,6	5,2	4,0
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	7,3	8,8	12,0
Ёғочсозлик саноати	0,9	1,0	0,8
Қурилиш материаллари саноати	5,0	4,5	4,2
Енгил саноат	19,0	18,6	16,0
	9,7	9,8	9,8
	9,9	9,9	9,9

Энергетика Республика халқ хўжалигининг негиз тармоғи, республикада иқтисодиёт ва техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган қуввати 11,5 млн.кВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электр станцияларида йилига 55 млрд. кВт.с дан ортиқ электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 228 минг км ни ташкил қилади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВА га тенг. Ҳозир республика энергетика тизимида 60 мингга яқин киши ишлайди.

Ўзбекистонда электр қувватидан асосан XX-аср бошларидан фойдаланила бошланди. Ўша даврда Тошкентда 2 электр станция қурилган бўлиб, бири (қуввати 1450 кВт, 5 дизель) трамвайни ток билан таъминлаш, иккинчиси (Павлов электр станцияси, қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913 йилда Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 кичик дизель электр станциялари бўлган, йиллик электр энергияси ҳосил қилиш 3,3 млн.кВт.с га етган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси дизель ва майда буғ турбинали электр станцияларини қуриш йўналишида ривожланди. Дизель электр станциялар умумий мақсадларда ҳамда иссиқлик энергиясига эҳтиёжи бўлмаган пахта

заводлари, насос станциялари, каналлар ва бошқа корхоналар қошида қурилди. Республикадаги дастлабки буғ турбинали электр станциялари Фарғона ва Каттақўрғон ёғ-мой заводлари қурилди. Фарғона ёғ-мой заводининг «Шарқ тонги» иссиқлик электр маркази (ИЭМ) умумий мақсадлардаги электр стацияси бўлган биринчи ИЭМ дир.

1934 йил 25 сентябрда Ўзбекистон энергия тизимсининг ташкилий асоси – «Ўзбекэнергия» энергетикаси бошқармаси, Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги тузилди.

30-йиллар бошидан Чирчиқ-Бўзсув ГЭС лар каскади барпо этилди. Ўзбекистон биринчи гидроэлектрстанцияси Бўзсув ГЭС шу трактда қурилиб, 1926 йилда ишга туширилган эди. Чирчиқ - Бўзсув гидроэнергетика қурилиши тез суръатлар билан давом эттирилиб, 1926 йилдан 1940 йилга қадар мазкур тракт гидроэлектрстанцияларида 67 минг кВт генератор қувватлари ишга туширилди.

Ўзбекистон Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги таркибида лойиҳа, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва ишлатиш ташкилотларининг тўла мажмуа энергетика тизимининг ишончли ишлашини ва истиқбол тараққиётини таъминлайди. Ўзбекистон энергетика тизими ҳозир республика халқ хўжалиги ва аҳолисининг электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини тўла таъминламоқда ва электр энергияси қисман кўшни давлатларга экспорт қилмоқда. 2002 йилда Ўзбекистонда жами 56,0 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Ёқилғи саноати. Республикада ёқилғи энергетика саноати ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефть-газ кони очилган, уларнинг 115 таси Бухоро-Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Конларнинг газ, газ-конденсатли тулари мавжуд. Ҳозир 71 нефть, газ ва газ-конднсат конлари, 2 кўмир конидан фойдаланилмоқда. 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ-конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи - энергетика мажмуанинг асосий тармоғини ташкил этади ва барча ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларида хизмат кўрсатади. Ириқ корхоналари Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида жойлашган. Республика саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида ёқилғи-энергетика мажмуа магетика мажмуа ма ни ташкил этмоқда (1980 йилда 8,8%). Республика саноатида банд бўлган ишчи-хизматчилар (саноат ишлаб чиқариши ходимлари)нинг 6% ёқилғи саноати тармоқлари ҳиссасига тўғри келади (80 минг нафар ортиқ). Республикада 1992 йилда ёқилғи саноатида қазиб олинган ёқилғи (шартли ёқилғи – 7000 килокалория ҳисобида) умумий ҳажмида нефтнинг ҳиссаси 8,3 % ни, газнинг ҳиссаси 87,3% ни,

кўмир ҳиссаси 4,4% ни ташкил этган. Кўқдумалоқ нефть-газ конденсат конининг очилиши ва ишга туширилиши билан нефть саноатининг ёқилғи саноати мажмуадаги мавқеи ортиб бормоқда.

Нефть саноати. Ўзбекистонда дастлабки нефть кони 1904 йилда очилган (Фарғона водийсидаги Чимён нефть конида 278 м чуқурликда суткасига 130 тонна нефть олинган). Уша йили Ванновск (ҳозирги Олтиариқ) темир йўл станциясида нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди. Кейинроқ Фарғона ботиғида Ёрқўтон, Селпрохс конлари ҳам очилди, Чимён-Ванновск нефть қузури қурилди, нефтни қайта ишлаш заводи кенгайтирилди. Шу даврда рус ва чет эл капитали нефть қазиб олиш, уни қайта ишлаш, нефть маҳсулотларини сотишни тўла ўз назоратига олди. «Санто»-Ўрта Осиё нефть савдоси ташкил этилди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда нефтни қайта ишлаш саноати соҳасида Олтиариқ, Фарғона, Бухоро нефни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди. Фарғона заводи супков мойлари ва ёнилғи ишлаб чиқаришга ихтисослашган, ишлаб чиқариш бўйича 30 дан ортиқ технологик қурилмага эга. Кўқдумалоқ нефть-газ кони очилганидан кейин Франциянинг ТЕКНЕП фирмаси билан ҳамкорликда 1993 йилдан Бухоро вилоятининг Қоровулбозор туманида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди ва бир йилда 2,5 млн. т газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 1-навбати 1997 йил августида ишга туширилди. Нефтни қайта ишлаш заводларида юқори оқтанли бензин (шу жумладан, Б-92 авиабензини), дизель ёнилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига қўшилмалар, енгил автомашиналар учун мотор сурков мойлари (компрессор, турбина, урчуқ мойлари), керосин, битум, суюлтирилган нефть газлари (бутан техник пропанва), мазут каби 50 турдан ортиқ нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқди. Янги маҳсулот турлари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш дастурига мувофиқ янги технологиялар ўзлаштирилмоқда. Ҳозирги даврда республикамиз нефть саноати корхоналари қувватлари бир йилда 11 млн.т нефтни ишлаш имкониятига эга (5-жадвал).

5-жадвал

Ўзбекистонда нефть ва газ қазиб олиш ҳажмининг ўсиши

	1960 й.	1980 й.	1990 й.	1999.	2000 й.	2002 й.
Нефть (газ конденсат и б-н бирга), Минг т	1603	2005,3	1805,4	3205,4	8500	9000
Газ.млн.м ³	446,6	42094	4504,6	4667,5	5500	6312

Кейинги йилларда кўрилган кескин тадбирлар натижасида нефть (газ ва конденсати бирга) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсди. Республиканинг нефть мустақилиги таъминланади.

Газ саноати - ёқилғи энергетика мажмуасининг энг ривожланган тармоғи. Унинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 87,2% ни ташкил этади. Нефть билан йўлдош тарзда учрайдиган табиий газни қазиб олиш иккинчи жаҳон урушидан олдинги йиллардан бошланган. Нефть газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун 15 км узунликдаги биринчи газопровод «Андижонсаноат» - Андижон шаҳри ўртасида қурилган. Газни алоҳида саноат усулида чиқариб олиш ўтган асрнинг 50-60 - йилларида бошланди. Газ қазиб олиш саноати жойлашган асосий туманлар – Бухоро ва Қашқадарё, шунингдек, Фарғона, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасидир.

Республикада газ саноатининг ривожланиши қишлоқ хўжалиги ва бошқа саноат тармоқларининг ўсишини таъминламоқда. Шаҳар, шаҳарча айниқса қишлоқларни газлаштириш авж олди. Ўзбекистонда табиий газ билан 7,8 млн хонадон (жами хонадонларнинг 78%), шу жумладан, шаҳар ва шаҳарчаларда 3,85 млн, қишлоқ жойларида 2,98 млн. дан ортиқ хонадон таъминланган (2000 й).

Кўмир саноати. Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш 1930 йиллар охиридан бошланган. Тошкент вилояти Оҳангарон водийсида Ангрен кўмир, Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсунтоғ тошкўмир конлари бор.

1990 йилда 10,4 млн. т. кўмир қазиб чиқарилди. Кейинги йилларда бу кўрсаткич сезиларли даражада пасайди. 2001 йилда республикада 3976 минг т кўмир қазиб олинди. Ангрен ва Янги Ангрен ГРЭСларининг тўла қаттиқ ёқилғига ўтказилиши билан республиканинг кўмирга бўлган эҳтиёжи ормоқда.

Металлургия саноати. Ўзбекистон ерларида рудадан металл олиш 4 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли безак буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудали металллар - қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги Ўзбекистон металлургия заводидир. Заводда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат, чўян, пўлат қувурлар ва пўлат прокат) ишлаб чиқарилади, темир-терсак, металл чиқиндилари эритилади.

Ўрта Осиёдаги биринчи замонавий металлургия заводи қурилиши умумхалқ ҳашари йўли билан 1942 йилда бошланди ва 1944 йилда дастлабки металл эритмаси олинди. 1978 йилда заводда ишга туширилган электр қуввати ёрдамида пўлат эритиш цехи энг замонавий техника билан жиҳозланган.

6-жадвал

Пўлат ва тайёр прокати динамикаси

	1998.	2000 й.	2001 й.	2002 й.
Пўлат	1214,5	800,4	1221,3	1333,4
Тайёр прокат	965,3	785,3	1221,1	1450,3

Завод тамғали прокат маҳсулотлари, қувурлар билан бирга 50 га яқин турдаги халқ истеъмоли товарларини ҳам ишлаб чиқаради.

Рангли металлургия – республика металлургия саноатининг етакчи тармоғи. Бу соҳа маҳаллий минерал хомашё ресурслари негизида ўтган асрнинг 30-йиллардан ривожланди. Республикада рангли камёб ва қимматли металллар (олтин, мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден, симоб ва бошқалар) конлари, Қорамозор мис қўрғошинрух кони, Обираҳмат, Бурчмулла, Оқтуз, Такоб, Ингичка, Қўйтош мис конлари ва бошқалар топилиб, улар саноат миқёсида ўзлаштирилиши билан рангли металлургия саноати шаклланди ва республика рангли металллар ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллаган мамлакатга айланди.

Кимё саноати республика иқтисодиётида муҳим ўринни эгаллайди. Ўзбекистон кимё саноатида 750 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мамлакат саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида кимё саноати корхоналари маҳсулотлари ҳиссаси 4,6% ни ташкил этади. Республика кимё саноатида табиий газ, нефть, кўмир, олтингургурт, турли минераллар, оҳактош, графит, шунингдек, рангли металлургия, пахта ва канопни қайта ишлаш чиқиндиларидан хомашё тарзида фойдаланилади. Ўзбекистон кимё саноатида ишлатиладиган хомашёнинг асосий қисми (70%га яқини ёки 650 дан ортиқ турдаги маҳсулот) ҳамда эҳтиёт қисмлар ва асбоб ускуналар четдан олиб келинади (Россиядан толуол, ёғоч целлюлозаси, каустик сода, Қозоғистондан фосфоритлар ва бошқалар). Айти пайтда кимё саноати маҳсулотлари (минерал ўғитлар, капролактан, кимёвий толалар ҳамда иплар, синтетик аммиак, лак-бўёқлар ва бошқалар) экспорт қилинади.

Машинасозлик саноати. Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг дастлабки корхоналари XX-аср бошларида вужудга келди. Дастлабки пайтларда Ўзбекистонда металга ишлов бериш саноати асосан 14 та кичик таъмирлаш устахоналаридан иборат эди. Уларда темир йўл, пахта тозolah ва ёғ заводларининг таъмирлаш ишлари бажариларди.

Автомобилсозлик. Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг муҳим тармоғи ҳисобланган автомобилсозлик – автомобиллар, (асака автомобиль заводи) двигателлари, (тошкент мотор заводи) автомобилларга эҳтиёт қисмлар, турли жиҳозлар ва бошқа асбоблар ишлаб чиқариш республика мустақиллика эришганидан кейин шакллана бошлади. Ўзбекистондаги бир неча автомобиль тузатиш заводларари енгил машиналарга хизмат кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «ЎзавтоВАЗхизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналар,

ташкilotлар ва автомобилларга техника кўрсатиб келган. Асакада энгил автомобиллар, Самарқандда йўловчи ва юк автомобиллари чиқарилмоқда.

Автомобиль саноатини барпо этишда, асосан, республикадаги концернлар, корпорациялар, МДХ корхона ва ташкilotлари, чет эл фирмалари сармояларини жалб этиш орқали акциядорлик жамиятлари ташкил этиш йўли танланган. Ишга тушириладиган корхоналарда ишлаб чиқариш босқичларини шакллантириш дастлаб автомобилларни қисм ва агрегатлардан йиғишдан то уларни шу корхоналарда тайёрлаш ва йиғишгача босқичма-босқич, тўлиқ ўтиш йўли билан олиб борилади. Корхоналарда автомобиль двигателлари (моторсозлик), подшипниклар ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилмоқда.

5.3. Саноат мажмуанинг асосий кўрсаткичлари

Саноат тармоғида ишлаб чиқариш дастурларининг яратилиши алоҳида аҳамият каб этади. Ҳар бир корхона ихтисослашувига кўра, ишлаб чиқариш дастурида ўзининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ифодалаши лозим.

Ишлаб чиқариш дастурларини шакллантиришда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- ялпи маҳсулот;
- товар маҳсулот;
- реализация қилинган маҳсулот;
- маҳсулот таннархи;
- баланс фойда;
- соф фойда;
- ишлаб чиқариш рентабеллиги;
- маҳсулот рентабеллиги;
- меҳнат унумдорлиги;
- фонд қайтими;
- фонд сиғими;
- фонд билан қуролланганлик.

Саноат корхоналари фаолиятини характерловчи кейинги кўрсаткич – қувватдир. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати корхонаги бириктирилган меҳнат воситаларидан унинг ихтисослашувига мувофиқ тўла-тўқис фойдаланилган ҳолда маълум давр мобайнида ишлаб чиқариш мумкин бўлган том даражадаги маҳсулот ҳажмидир.

Ишлаб чиқариш қувватларини аниқлашда қувват балансидан фойдаланилади. Бу балансда қуйидаги элементлар мавжуд бўлади:

Йил бошидаги қувват.

Режалаштирилган даврда қувватларнинг ўзгариши, яъни эски қувватларнинг чиқариб юборилиши, реконструкция қилиниши, техник тадбирлар ўтказилиши ва бошқалар.

Ялпи ишлаб чиқариш қувватларининг киритилиши.
Йил охиридаги қувват.
Ўртача йиллик қувват.
Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми.
Қувватлардан фойдаланиш коэффициенти.

Қисқача хулосалар

Саноат республика иқтисодиётининг энг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади. Саноат мажмуа ўз характериға кўра, миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуроллаштириш реконструкция қилиш, иқтисодий ислохотларнинг асоси ҳисобланади.

Саноат ўз ичига бир қанча функционал мажмуаларни - ёқилғи саноати ва энергетикаси, металлургия, енгил саноат, кимё, машинасозлик, озиқ-овқат, қурилиш материаллари, ёғочни қайта ишлаш саноатларини олади.

Саноат мажмуани характерловчи кўрсаткичлар таркибига саноат ялпи маҳсулоти, баланс фойда, соф фойда, ишлаб чиқариш рентабеллиги, маҳсулот рентабеллиги, меҳнат унумдорлиги, фонд қайтими ва фонд сиғими кабилар киради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат мажмуа нима учун халқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланди?
2. Саноат мажмуанинг характерловчи қандай асосий кўрсаткичларни биласиз?
3. Саноат ишлаб чиқариш дастурларининг моҳияти нимадан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

VI боб

ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТРАНСПОРТ МАЖМУА

6.1. Транспорт комуникациясининг тузилиши

Темир йўл транспортининг иқтисодиётда тутган ўрни.

Халқ хўжалигида темир йўл транспортининг йўловчилар ҳамда юк ташишда салмоғи катта. Республика темир йўлида бу транспорт тури МДХ доирасида қўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон 1972 йилда қурилган Қўнғирот-Бейнов магистрали Қозоғистон орқали Россиянинг Марказий, Жанубий Урал минтақаларига туташган. Ховас-Арис магистрали ҳам мамлакатни Қозоғистон орқали Россиянинг Сибирь, Узоқ Шарқ минтақалари билан, Тошкент-Туркманбоши йўли Туркменистон билан боғлайди, Навоий – Нукус йўли Қозоғистон орқали Россияни боғлайди.

1995 йилда республикада халқ хўжалигига тегишли темир йўлларнинг узунлиги 6,6 минг км, шу жумладан, умумий фойдаланадиган қисмининг узунлиги 3,5 минг км ортиқ, асосан саноат корхоналарига тортилган (умумий фойдаланилмайдиган) темир йўлларнинг узунлиги 3,1 минг км.ни ташкил этди.

Ўзбекистонда дастлабки темир йўл 1886-88 йилларда Фароб станциясидан Самарқандгача ётқизилган (Красноводск-Чоржўй темир йўлининг давоми). Бу темир йўл 1895-97 йилларда Қўқонгача, 1899 йилда Тошкентгача етказилди. 1906 йилда Тошкент-Оренбург темир йўли ишга туширилди.

1994 йил ноябрда Ўзбекистон Республикасида жойлашган темир йўл корхоналари ва муассасалари негизида «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси мамлакат мустақиллиги ва иқтисодиёти учун улкан аҳамиятга эга бўлган, Хитой, Корея, Япония, Эрон, Туркия ва Ҳарбий Европанинг жануби билан туташтирадиган Транссиё магистрали (Истанбул-Тошкент-Олмаото-Пёкин) қурилишида ҳиссабой иштирок этмоқда. Бу магистралнинг Тажан-Сарахс ва Эронда Сарахс-Машҳад қисмлари қурилиб фойдаланишга топширилди (1996й. 13 май) ва йўлда поездлар қатнови бошланди. Республика қурувчилари узунлиги 133 км бўлган Тожан-Сарахс йўлини қуришда фаол қатнашди. Ўзбекистон темир йўли келажакда бу катта йўлнинг марказий бўғини бўлиб қолади. Бу йўлдан Бухора-Бейнов орқали Европага, Тажан-Сарахс орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш мумкин. Республика темир йўл транспортини ривожлантириш истиқболларининг Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти мамлакатлари (Эрон, Туркия, Покистон, Марказий Осиё давлатлари Афғонистон, Озарбайжон) ўртасидаги Кватта режасида белгиланган вазифалар бўйича ҳамкорлик йўналишлари ҳам ишлаб чиқилмоқда.

«Ўзбекистон темир йўллари» 50 мингдан ортиқ турли турдаги юк вагони ва Германияда тайёрланган рефрижераторларга, 1450 йўловчи ташиладиган вагонга эга. Компаниянинг темир йўлдан фойдаланишга масъул бўлган Тошкент, Фарғона, Бухоро, Орол бўйи, Қарши темир йўл бўлимлари бор. 2001 йил умумий фойдаланиладиган темир йўл транспортида 66,2 млн.т юк ташилди. 20 тоннали контейнерлар билан юк ташиш республикадаги 12 станцияда (Шумилов, Жиззах, Қақар, Марғилон, Андижон, Раустон, Улуғбек, Тинчлик, Бухоро-2, Қарши, Ургенч)да амалга оширилади, келажақда Нукус темир йўл станцияси шулар жумласига киради.

Ташиладиган юкларнинг асосий қисмини қурилиш материаллари (умумий ташиладиган юк ҳажмининг 21%и), пахта толаси (3%), нефть ва нефть маҳсулотлари (35%), ғалла, цемент, кимёвий маҳсулотлар ва минерал ўғитлар, кўмир, сабзаёт ва бошқа халқ хўжалиги юклари ташкил этади. Юк ташишда тепловозлар, йўловчилар ташишда тепловоз ва электропоездлар хизмат кўрсатади. 2001 йил темир йўл транспортида 18,4 млн. йўловчи ташилди. Йўловчиларга хизмат кўрсатишда, айниқса шаҳарлар атрофидаги қатновларда электропоездлардан тобора камроқ фойдаланилмоқда.

7-жадвал

**Ўзбекистонда транспорт турлари бўйича юк ташиш таркиби
(умумий ҳажмга нисбатан % ҳисобида)**

№	Соҳа	Йўловчи ташиш	Йўловчи айланмаси
1	Автомобиль транспорти	0,5	6,9
2	Қувур йўли	0,03	11,6
3	Темир йўл	8,6	5,2
4	Ҳаво йўллари	90,9	76,3

8-жадвал

**Ўзбекистонда транспорт турлари бўйича йўловчи ташиш ва
йўловчи айланмаси таркиби (умумий ҳажмга нисбатан % ҳисобида)**

№	Соҳа	Йўловчи ташиш	Йўловчи айланмаси
1	Темир йўл	0,5	6,9
2	Ҳаво йўли	0,03	11,6
3	Шаҳар электр транспорти	8,6	5,2
4	Автомобиль транспорти	90,9	76,3

Автомобиль транспорти ва йўллари. Республика халқ хўжалигининг барча тармоқлари ва мамлакат аҳолиси эҳтиёжларини қондириш даражасида ривожланган автомобиль транспортига эга. Халқ хўжалигининг саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалиги, маданият, муҳофаа ва бошқа тармоқларида ихтисослаштирилган йирик автотранспорт корхоналари мавжуд.

2001 йил республикада умумий фойдаланадиган автомобиль транспортида йўловчилар ташишга мўлжалланган 16,7 минг автобус, 5,5 мингдан купроқ енгил такси машиналари ишлади. Республика бўйича 2992 автобус маршрутларида (жумладан, 623 шаҳар, 1798 шаҳар, 572 шаҳарлараро) автобуслар қатнади. Автобуслар билан 6 млн. га яқин йўловчи ташилади. Республикада 27 автовокзал, 120 автостанция хизмат кўрсатади. Фақат шаҳарлардаги автобус маршрутларида турли марказдаги 3,65 мингга яқин автобус қатнайди.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ хўжалиги тасарруфида турли мақсадларга мўлжалланган 200 мингга яқин юк автомобиллари, 45,4 минг автобус, 50,9 минг енгил автомобиль хизмат кўрсатади. Шунингдек, фуқароларнинг шахсий мулки бўлган 801,2 минг енгил автомобиль бор.

Юк ва йўловчилар ташувчи умумий фойдаланиладиган автомобиль транспортининг йирик корхоналари «Ўзавтотранс» давлат акционерлик корпорацияси таркибига кирилади. Корпорация 1993 йил январда ташкил этилган. Таркибда акциядорлар жамиятларига айлантирилган, йўловчи ташишни амалга оширийдиган 99, юк ташиш билан шуғулланадиган 99 ва аралаш 67 автокорхона бор. Бу автокорхоналарда 14 мингдан ортиқ автобус, 24,6 минг юк автомобили (10 мингга яқини ўзи ағдарувчи машиналар) бўлиб, уларда 2001 йили 420,6 млн.т га яқин юк ташилди. Бу жами транспорт турларида ташилган умумий юк ҳажмининг 24,7 %ини автомобиль транспортида ташилган юкнинг 36,8 %ини ташкил этади.

Корпорациясининг «Ўзташқитранс» савдо-транспорт бирлашмаси ва «Ўзбекавтотур» фирмаси халқаро юк ташиш ва йўловчилар қатновига хизмат кўрсатади. Кейинги йилларда корпорация аҳолига автотранспорт хизмати кўрсатишни ривожлантирмоқда. Шаҳарлараро юк ташишни «Ўзшаҳарларотранс» ишлаб чиқариш бирлашмаси корхоналари амалга оширади. Автомобиль транспорти тизимида «Йўловчи» Ўзбекистон акциядорлик суғурта компанияси йўловчиларни суғурта қилиш ишлари билан шуғулланади. Кейинги йилларда бозор иқтисодиётдан келиб чиқиб, юк автомобиллари газ ёқилғиси билан ишлашга ўтказилмоқда.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси ривожланган, замонавий талабларга жавоб берадиган, халқаро, республика маҳаллий аҳамиятига молик йўл хўжалигига эга. Йўл хўжалиги тармоқлараро 43,5 минг ишчи ва муҳандис-техника ходим банд. Республикадаги автомобиль йўлларининг жами узунлиги 175 минг км дан ортиқ. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларининг узунлиги 53,4 минг км. Уларнинг жумладан 3843 километри халқаро, 1980 километри давлат (республика) аҳамиятига, 23439 км маҳаллий (вилоят) аҳамиятга эга йўллардир. Шунингдек, республикада идоралар (корхона, жамоа хўжаликлари, хўжалик ташкилотлари) га қарашли йўллар ҳам мавжуд.

1992 йил 3 июлда «Автомобиль йўллари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. 1992 йил февралда Ўзбекистон автомобиль йўлларини қуриш ва ундан фойдаланиш давлат-

акциядорлик концерни («Ўзавтойўл») тузилди. Концерн таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар автомобиль йўллари бошқармалари, 532 та йўлларни асраш ва улардан фойдаланиш бўлимлари, «Ўзйўллойтиҳа» республика йўл ва иншоотлар қуриш, қайта қуриш ва таъмирлаш бўйича лойиҳа- қидирув институ, кўприк темир – бетон қурилмалари заводи ва бошқа корхоналар бор. XX аср бошида Ўзбекистонда 27 минг км йўл бўлиб, асосан от-арава, карвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат 2 минг км га шағал ётқизилган эди. Республика мустақилликка эришгандан кейин мавжуд автомобиль йўлларни халқаро андозаларга мослаш, уларни сақлаш ва таъмирлаш, янги барпо этилаётган саноат районларини халқаро магистраллар билан боғлайдиган йўллар қурилиши масалаларига эътибор кучайди. Бу борада республика Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берувчи Андижон-Ўш-Эргайтом-Қашқар автомобиль йўлини ишга туширишда (1997 йил 21 июль) Ҳинд океанига чиқишга имкон берадиган Термиз-Ҳирот-Карачи автомобиль йўли қурилишида ўз улуши билан қатнашмоқда. Республиканинг ўзида Фарғона водийси билан Тошкент воҳасини Қамчиқ давони (танкель) орқали боғлайдиган йирик автомобиль йўли ҳамда Қўнғирот-Бейнов автомагистрални қурилиши жадал олиб борилмоқда.

Республикада жами йўлларнинг 95,6 %ига қаттиқ қопламалар ётқизилган, жумладан, цемент-бетон қопламали йўллар 0,8%ни (336 км), асфальт-бетон қопламали йўллар 49,6 % (21819км), қора шағалли ва қора қопламали йўллар 40,6 % (17796 км)ни ташкил этади.

9-жадвал

Автомобиль йўллари қурилишининг асосий кўрсаткичлари, минг. км.

	1990 й.	1995 й	2000й	2001й
Халқ хўжалигининг жами тош йўллари	78,4	83,2	84,8	85,7
Шу жумладан, қаттиқ қопламали	67,0	70,7	73,6	74,4
Умумий фойдаланиладиган тош йўллар жами	42,7	43,2	43,3	43,5
Шу жумладан, қаттиқ қопламали йўллар	40,4	40,9	41,3	41,6
Улардан	0,3	0,3	0,3	0,3
-цемент-бетон қопламали	20,7	21,4	21,7	21,9
-асфальт-бетон қопламали	17,7	17,5	17,7	17,8
-қатрон-шағал ва қора қопламали тош йўллар				

Ҳаво, сув ва бошқа транспорт воситалари. Ўзбекистон жаҳондаги кўп мамлакатларнинг пойтахтлари, йирик шаҳарлар, саноат марказлари билан ҳаво йўллари орқали боғланган.

Республиканинг ҳаво транспорти-фуқаро авиацияси тарихи 1920 йиллардан бошланади. 1924 йил 12 майда узунлиги 800 км бўлган Тошкент-Авлиёота (Жамбул)-Пишпек (Бешкек)-Олмаота маршрутида дастлабки йўловчилар ташиш рейси амалга оширилди. Ўша йили узунлиги 450 км бўлган Когон-Оқтўқай-Дарғонота-Хива ҳамда Бухоро-Термиз-Душанбе ҳаво йўллари очилди. 1930 йилдан Тошкент –Москва йўлида самолётлар мунтазам қатнай бошлади.

Авиациядан қишлоқ хўжалиги зараркундаларига қарши курашда ва санитария мақсадларида ҳам фойдаланилди.

Республика мустақилликка эришганидан кейин 1992 йилдан собиқ иттифоқ тасарруфида бўлган Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, фуқаро авиациясининг 243-таъмирлаш заводи, «Авиакурилиш» бирлашмасига қарашли «Авиамахсусмонтажсозлаш» негизида «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ташкил этилди.

Республиканинг, айниқса, хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, туристик алоқаларини йўлга қўйишда ўз ҳаво транспорти муҳим роль ўйнамоқда. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» нинг бир қанча Европа ва Осиё, Америка мамлакатларида ваколатхоналари очилди. 1993-95 йилларда 18 та янги халқаро маршрутларда самолётлар қатнови йўлга қўйилди: 1993 йилдан Тошкентдан МДХ дан ташқари Лондон, Манчестер, Франкфурт-Майн, Тель-Авив, Шаржа, Жидда, Истанбул, Карачи, Деҳли, Куала-Лумпур, Бангкок, Пёкин, Афина, Амстёрдам, Сеул ва Нью-Йорк шаҳарларига мунтазам халқаро авиарейслар, Ҳалаб (Амппо), Сингапур ҳамда Осиё ва Европанинг кўпгина мамлакатларига йўловчи ташиш рейслари бажарилади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Германия, Франция, Россия фирмалари билан турли соҳаларда ҳамкорлик қилмоқда. 1993 йилдан шундай ҳамкорлик натижасида Европанинг йирик «Эрбас индастри» концернидан «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси сотиб олган «Эрбас»-А-310-300 автобуслари халқаро маршрутларда йўловчиларга хизмат кўрсата бошлади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпанияси ва Нукусдаги бўлинмаси хилма-хил турдаги ҳаво кемаларига эга: қишлоқ хўжалик ишларига мўлжалланган «АН-2», маҳаллий (республика ичида) ҳаво йўлларида қатнайдиган «АН-24», «ЯК-40», халқаро классдаги «ИЛ-76», «ИЛ-62», «ИЛ-86», «ТУ-154», «А-310» каби самолётлар, вертолёт паркида «МИ-2», «МИ-8», «КА-26» каби машиналар бор. Республикада «АН-2» самолёти, «МИ-2», «МИ-8», «КА-26» вертолётларидан иборат махсус мақсадлардаги авиация парки қишлоқ хўжалиги, тиббий-санитария хизмати, метеорология, геология-қидирув, газ саноати ва бошқа соҳаларда унумли ишлатилади. 1996 йилдан «БОИНГ-757» ва

«БОИНГ-764» самолётлари, маҳаллий ҳаво йўлларида ИЛ-114, Rj-85 самолётларидан фойдаланилмоқда.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси таркибида 12 замонавий аэровокзал (аэропорт) бор. Булар Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Навоий, Наманган, Нукус, Термиз, Ўрганч, Фарғона, Қарши, Қўқон шаҳарларида. Сергели, Учқудуқ, Зарафшон, Сариосиё, Шаҳрисабз, Қўнғирот, Тўрткўл, Мўйноқ шаҳарларидаги аэропортлар вилоят марказидаги аэропортларга қарайди, «ЯК-40», «АН-24» самолётларини қабул қилишга мослаштирилган.

Вилоят марказларидаги аэропортлар «ТУ-154», Самарқанд, Наманган, Ўрганч, Термиз аэропортлари «ИЛ-62», «ИЛ-76», Нукус аэропорти «ИЛ-86», «А-313» аэробусларни қабул қилишга қодир.

Тошкент, Самарқанд, Термиз, Нукус аэропортлари халқаро мақомга эга. Республика ҳукумати қарорига кўра, янги йирик халқаро аэропорт, Учқудуқда жаҳондаги энг илғор андозаларга мос келадиган катта аэропорт қурилиши бошланди.

XX аср бошларида Амударё ва Орол денгизидаги сув йўллари бўйлаб юклар ва йўловчиларнинг анча қисми ташилган. 1924 йилда кема ва қайиқлар қатнайдиغان сув йўлларининг умумий узунлиги 887 км эди. Амударё ҳарбий флотилияси, «Хива», «Меркурий» акциядорлик жамиятлари кемаларида, шунингдек хусусий қайиқларда йўловчиларга хизмат кўрсатилган, зарур юклар ташиб берилган. Ўша даврда Ўрта Осиё сув йўлларида умумий юк ортиш қуввати 7 минг т бўлган кема ва 50 баржа, умумий юк ортиш қуввати 24 минг т бўлган 1500 қайиқ бор эди. 1980 йилда Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий узунлиги 2800 км га етди. Амударё панжи (Тожикистон) бандаргоҳидан Мўйноққа қадар кемалар қатнови амалга оширилди.

Дарё сувининг камайиши ва Орол денгизининг қуриб бориши натижасида сув йўллари кескин қисқарди, аммо шунга қарамай 1980 йили дарё транспортида 1420 минг т. юк ташилди. Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришганларидан кейин Ўрта Осиё кемачилиги Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон ўртасида тақсимланди. 1994 йил май ойида Ўзбекистон Республикасида жойлашган дарё флоти бўлинмаларини бошқариш тартиби қайта ташкил этилди. Ўрта Осиё кемачилигининг Ўзбекистондаги бўлинмалари негизида «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё флоти», «Қорақалпоғистон дарё флоти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилди. «Ўзавтотранс» корпорацияси ҳудудида дарё флоти ишини мувофиқлаштириш бўйича бош бошқарма (Тошкентда) тузилди. Республикада Термиз дарё порти, Шарловуқ, Тўрткўл, Беруний, Қаратов, Хўжайли бандаргоҳлари, Амударё орқали Тўрткўл-Хонқа, Чалиш-Беруний сузма кўприклари, Хўжайли кема таъмирлаш заводи ишлаб турибди. Термиз дарё порти йилига 2,5 млн. т. юкни қабул қилиш - жўнатиш қувватига эга. У Афғонистоннинг Ҳайратон бандаргоҳи орқали экспорт-импорт юklarини етказиб беришда халқаро аҳамиятга молик.

Республика дарё флотида 150 га яқин теплоход, шунингдек баржалар, землесослар, сузувчи экскаваторлар, порт кранлари ва бошқа ёрдамчи кемалар, техника воситалари бор. Республика сув йўлларининг умумий узунлиги 1000 км га яқин. Халқ хўжалиги юклари асосан Термиз-Ҳайратон, Шарловуқ-Тўртқўл, Хўжайли-Тўртқўл, Хўжайли-Беруний, Қоратов-Тахиятош йўналишларида ташилмоқда. Ўзбекистоннинг порт ва бандоргоҳлари темир йўллар билан боғланган.

Республикада трубопровод транспорти ҳам алоҳида ўрин тутди. Ўзбекистонда 20 км узунликдаги биринчи нефтепровод 1905 йил Чимён нефть конидан Ванновск (ҳозирги Олтариқ) нефтни қайта ишлаш заводи тортилган. Кейинчалик Фарғона водийси, Сурхондарё вилоятида янги нефть конлари очилиши билан транспортнинг бу тури жадал ривожлантирилди. Нефть конларидан Фарғона ва Олтариқ нефтни қайта ишлаш заводларига умумий узунлиги 228,5 км бўлган нефтепроводлар қурилди. Республика жанубида-Сурхондарё вилоятида 1947 йил Лалмикор - Қумқўрғон ва 1969 йил Амударё- Аму-Занг линиялари барпо этилди (умумий узунлиги 40 км). Қашқадарё янги нефть конлари очилганидан кейин 1967 йил /арбий-Тошлоқ-Қашқадарё стацияси (3,3 км) Шимолий Ўртабулоқ-Олтингургурт заводи (72 км) нефтепроводлари ишга туширилди. 1994-1997 йилларда узунлиги 100 км бўлган Кўкдумалоқ-Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи нефтепроводни қурилиб, ишга туширилди. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини хомашё билан узлуксиз таъминлашга хизмат қиладиган Қамчиқ давони орқали ўтадиган Хонобод-Ангрен нефтепроводни қурилишини лойиҳалаш ишлари олиб борилмоқда. Бухоро, Қашқадарё вилоятларида улкан газ конларининг топилиши ва ишга туширилиши билан Ўзбекистонда газпровод транспорти ривож топди.

Шаҳар йўловчилар ташиш транспорти

Республика шаҳарларида аҳолига йўловчиларни белгиланган маршрутларда ташийдиган жамоат кўча транспорти-автобус, трамвай, троллейбус, ер ости транспорт (метрополитен), енгил автомобиль транспорти (такси) хизмат кўрсатади. Шаҳар йўловчилар ташиш транспортининг ижтимоий тури XIX асрнинг иккинчи ярмида йирик шаҳарларда пайдо бўлган кўпсонли извошлар эди. 1901 йилда Тошкентда конка - тор темир йўли изидан отлар судрайдиган бир вагонли аравачалар дастлабки шаҳар транспорти, 1912 йил биринчи трамвай қатнай бошлади. 1913 йили тор изли трамвай йўлининг узунлиги 38 км га етказилди. Унда 68 трамвай вағони қатнади, 27 млн. йўловчи ташилди.

Троллейбус қатнови 1947 йил Тошкентда бошланди (троллейбус йўли узунлиги 18 км, 10 та машина). Кейинги йилларда Самарқанд (1967), Олмалиқ (1968), Фарғона (1970), Андижон (1971), Наманган (1973), Бухоро (1987), Нукус (1992), Урганч (1997), Жиззах(1997) шаҳарларида ҳам троллейбуслар қатнай бошлади. Троллейбус йўлларининг умумий узунлиги 403 км (1998 Тошкент шаҳрисиз), шу

шумладан, Андижонда (72,2 км) Бухорода (30,7 км), Наманганда (65,5 км), Нукусда (15 км) Олмалиқда (53,2 км), Самарқандда (65,5 км), Фарғонада (56 км), Уранчда (5 км), Жиззахда (14 км), Тошкент шаҳрининг ўзида эса 296,5 км. 1997 йилда Хиванинг 2500 йиллигини нишонлаш арафасида Ўрганч шаҳрида аэропорт билан темир йўл вокзалини боғлайдиган троллейбус йўли ва 25 км ли Ўрганч-Хива троллейбус йўли ишга туширилди.

Трамвай қатнови Тошкент шаҳрида ривожланган. Трамвай йўллари уzunлиги 293,1 км, 1995 йилда 23 маршрутда ўртача 293 трамвай (вагон) йўловчиларга хизмат кўрсатди. Тошкент шаҳрининг ўзида трамвай ва троллейбуслар бир кунда 1 млн. дан ортиқ йўловчига хизмат кўрсатади.

Автомобиль йўловчилар транспорти муҳим ўринда туради. 85 шаҳар ва шаҳарчаларга ички шаҳар автобус ва енгил такси қатнови йўлга қўйилган, шаҳарларда 670 дан ортиқ маршрутда автобуслар қатнайди. Нукус шаҳарида 70-йиллик арафасида йўловчиларни янги маршрути автобуслари фойдаланишга топшириш асосида умумий ҳажмининг 75% дан кўпроғи автобус ва енгил ҳамда микроавтобус таксиларга тўғри келади.

Метрополитен йўловчиларга хизмат кўрсатишда тобора катта аҳамият касб этмоқда. Республикада метро қурилиши Тошкент шаҳрида 1972 йилдан бошланди. Унинг узунлиги 12,2 км бўлган «Собир Раҳимов»- «Максим Горький» стациялари 1-йўлининг биринчи навбати 1997 йил 6 ноябрьда, 4,6 км ли 2-навбати 1980 йил 18 августда ишга туширилди. Тошкент метрополитенининг иккинчи йўли «Машинасоз»- «Беруний» стациялари 1984-91 йилларда 4 навбат билан боқичма-босқич фойдаланишга туширилди (uzунлиги қарийб 15 км). Тошкент метрополитенининг 3-йўли шаҳар марказини Юнусобод даҳаси билан боғлайди. Узунлиги 14 км бўлган бу йўл ҳам ишга туширилди. Метрополитенда суткасига ўртача 300-500 минг йўловчи ташилади.

6.2. Республика транспорт мажмуани тартибга солиш

Ўзбекистон Республикасида умумий фойдаланиладиган юк ва йўловчилар ташувчи транспортнинг барча темир йўл, автомобиль, авиация, шаҳар электр транспорт, дарё, трубопровод транспорти, шунингдек, умумий фойдаланилмайдиган - темир йўл, автомобиль, тасмали транспорт, осма арқон транспорти ривож топган. 2001 йил мамлакат ялпи ички маҳсулотнинг 8,8%и транспорт тормақлари ҳиссасига тўғри келди. Транспорт тармақларида банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг ўртача йиллик сони 318,1 минг нафарни, жумладан, темир йўл транспортида 62,1 минг, сув, дарё транспортида 0,6 минг, автомобиль, шаҳар электр транспорти, юк ортиш- тушириш корхоналарида 303,8 минг нафарни ташкил этди. Мустақилликкача республика транспортининг асосий турлари собиқ иттифоқининг

марказий вазирликларига ёки уларнинг Ўрта Осиё, Ўзбекистон бўйича ҳудудий бошқармаларига бўйсунган: темир йўл транспортига Ўрта Осиё темир йўл транспортига, Ўрта Осиё давлат кемачилиги бошқармаси, ҳаво транспортига Иттифоқ фуқаро авиация вазирлигининг Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, умумий фойдаланишдаги автомобиль транспортига ЎзССР автомобиль транспорти вазирлиги раҳбарлик қилган.

Республика мустақилликка эришгандан кейин транспортнинг халқ хўжалигига ва аҳолига хизмат кўрсатишини тубдан яхшилаш ва транспорт бошқариш тизимини такомиллаштириш мақсадларида «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси», «Ўзбекистон автомобиль транспорти», давлат акциядорлик корпорацияси, «Ўзбекистон темир йўллари» давлат - акциядорлик компанияси ва бошқа идоралар ташкил этилди. Мамлакат транспорт корхоналари давлат иштирокидаги акционерлик компаниялари, корпорациялари, очиқ турдаги акционерлик, масъулияти чекланган жамиятларга, жамоа корхоналарига айлантирилди.

Республикада автотранспорт воситаларининг бир қисми жамоа хўжаликлари, фуқароларнинг мулки. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши, кенг миқёсдаги капитал қурилиши ва транспорт моддий - техника базасининг юксалиши билан юк ва йўловчилар ташиш ҳажмлари ҳам орта борди. Республикаимизнинг умумий юк айланмасида транспорт турларининг солиштирма ҳиссаси ҳам ўзгарди. Умумий фойдаланишдаги ва саноат транспорти турларида юк, автомобиль тарнспортида эса йўловчиларнинг асосий қисми ташилди.

Республикада транспорт иқтисодий районлар ва корхоналар, халқ, хўжалиги тармоқлари ўртасида, шунингдек, мамлакатларо иқтисодий алоқаларни таъминлайди.

Республиканинг транспорт тизими темир йўл, автомобиль йўллари, замонавий ускуналар билан жиҳозланган вокзаллар, станциялар, юк омборлари ва бошқа инфратузилма бўлинмаларини қамрайдиган мураккаб халқ хўжалиги мажмуани ташкил этади.

Транспорт мажмуани тартибга солишда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- ташиладиган юкларнинг ҳажми;
- юк айланмаси;
- йўловчи айланмаси;
- юк ташишнинг ўртача масофаси;
- ҳаракатдаги транспорт воситаларидан фойдаланишнинг техник кўрсаткичлари.

Бу кўрсаткичлар ҳар бир транспорт турининг хусусиятларига қараб ажратилади. Темир йўл транспорти техник-иқтисодий кўрсаткичларига кўра бўлинади: а) 1-вагонга тўғри келадиган статик ва динамик оғирлик;

б) вагонларнинг айланиш вақти; в) техник ва участка тизими; г) юк вагонларининг ўртача суткалик меҳнат унимдорлиги.

6.3. Транспорт корхоналарининг истиқболли фаолиятини яратиш асослари

Иқтисод қилиш, яъни тежаш натижасида олинган моддий ёки молиявий ресурс, вақт, фойда. Иқтисодиётнинг асл маъноси уй хўжалигини юритиш, хўжаликни бошқариш санъати.

Иқтисодиёт кенг маънода эса:

- хизмат кўрсатиш маблағларининг корхона миқёсидаги бошқариш субъектига боғлиқлиги;

- ишлаб чиқариш муносабатларининг жами (tizими), жамиятнинг ижтимоий базаси;

- мамлакат, республика, вилоят, туманлар хўжалиги, айрим бир тармоқ, масалан транспортнинг бир тармоғи - авто транспорти; саноат; қишлоқ хўжалиги;

- ишлаб чиқариш муносабатларини ва хўжалик тегишли тармоқлари (транспорт, савдо, қурилиш иқтисодиёти ва бошқалар) ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланадиган фан соҳаси, хўжаликнинг тегишли бўғинлари (корхона концерн, ассоциация иқтисодиётининг иқтисодий муаммоларини, бойликлар, ресурслар), масалан, меҳнат ресурсларининг турли хилларидан фойдаланишни ўрганадиган фаннинг мустақил соҳаси.

Иқтисодиёт фанлари ишлаб чиқариш муносабатларини, одамлар орасидаги муносабатларни ўрганади. Иқтисодиёт ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларнинг даражаси ва тавсифлари билан аниқланади.

Иқтисодиёт – жамиятдаги иқтисодий муносабатларни ўрганадиган иқтисодий фанлар тизими (тармоқ иқтисодий фанлари – саноат, транспорт ва бошқалар; вазифаси, иши, хизмати ёки вазифасига оид иқтисодий фанлар – молия, ҳисобчилик ҳисоби, табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ва бошқалар).

Иқтисодиётнинг аниқ турларини ва амал қилиш механизминини талқин қилишдаги босқич - бошқарувнинг ташкилий тузилмаларини ва уларнинг вазифаларини таҳлил қилишдир. Хўжаликни бошқариш – умумлаштирилган меҳнатнинг маҳсули ва зарурий шартидир.

Меҳнат тақсимоти унинг ижтимоий хусусияти кучайиши жараёнида бошқарув фаолиятининг мустақил бир тури сифатида ажралиб чиқди. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва махсус органлари шундан келиб чиқади. Умумлаштириш мантиқиға мувофиқ фақат шундай тузилмалар ва бошқарув органлари яшаш ҳуқуқиға эға бўлдики, буларсиз ишлаб чиқариш бўғинлари (транспорт хизмати, аҳоли транспорти воситаларига ТХК корхоналари ва унинг бўлинмалари)нинг ўзлари (корхоналар, концеренлар, ассоциациялар, корпорациялар)

муайян ўзаро алоқасидан келиб чиқувчи тармоқ жараёнларини ягона ижтимоий жараёнга қўшиш вазифаларини ҳал этишга қодир бўлмай қолмайди.

Иқтисодиёт мулкчилиқ шаклидан, тармоқ ва ҳудудларнинг тарихий даврларидан қатъи назар хўжалиқ юритишнинг бир қанча тамойилларига риоя қилиниши мустасно этади. Бу – натижалар ва ҳаракатларни ўлчаб бўлиш, бойликларни ҳисобга олиш ва улардан оқилона фойдаланиш, ишлаб чиқарувчилар учун маълум рағбатлантириш имконини яратиш, демакдир.

Иқтисод аҳолининг турмуш даражасини кўтариш, жамиятнинг ижтимоий ва бошқа ҳаёт фаолиятларини тараққий эттириш билан тавсифланади. Шундай экан, Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги даражасига нисбатан анча юқори, жамиятимизнинг эса ижтимоий фаоллиги ўта баланд. Шу туфайли халқимизнинг шахсий мулки, шу жумладан, шахсий автомобиллар ортиб бормоқда.

Корхона фаолияти деганда унинг бажарадиган иши, маълум бир йўналишда ишлаши, автомобиль транспорти ёки автомобилларга ТХК, корхона жамоасининг ижтимоий ҳаракати, мақсадга эришиш учун жамоа аъзоларига таъсир этиш, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш дастурининг бажарилишига ҳаракат қилиш, хўжалиқни юритиш, хўжалиқни бошқариш, ақлий ва жисмоний кучлардан, корхона маблағларидан фойдаланиш каби вазифалар тушунилади. Ушбу мақсадларга эришиш учун корхонани ташкил этувчи одамлар гуруҳларининг фаолиятлари ўзаро мувофиқлаштирилади.

Корхонанинг иқтисодий ва хизмат кўрсатиш фаолияти даражаси фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари - маблағдан олинadиган даромад, хизмат кўрсатиш сифати, даромад ёки тушумнинг ўсиш суръати, меҳнат унумдорлиги, фойда, бажариладиган хизматлар ҳаракати ва шу кабилар билан баҳоланади.

Корхонанинг фаолияти кўп қиррали ва уни бошқариш санъати унинг иқтисодиётидадир. Ҳар қандай корхона тизим кўришини ифодалайди:

- бошқариш тизими, ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш), таъминот, захира, жўнатувчи, қабул этувчи ва шунга ўхшашлар.

Корхонанинг мақсади унумдорликни оширишда ва харажатларни пасайтиришда, хизмат кўрсатиш сифатини оширишда, истеъмол баҳосини ва доирасини кенгайтиришда ва хизмат кўрсатишни реклама қилишда, хизмат ёки маҳсулот турини топишда, эҳтиёжни қондиришда ифодаланади.

Корхонанинг иқтисодий фаолиятини яхшилаш учун хизмат кўрсатувчилар, айниқса унинг менежерлари кўпгина қоидаларни, жараёнлар ва тавсифларни билишлари керак. Улар натижасида меҳнат (хизмат кўрсатиш)нинг тартиби бирлашсин, шакллари ривожлансин, хизмат кўрсатишнинг унсурлари провард натижага ижобий таъсир этиб, самарадорлик ошсин. Корхонанинг самарадорлигини ошириш ва

фойдани кўпайтириш кабилар ёрдами билан хизмат кўрсатиш тамойиллари, унсурлари ва воситалари корхона менежменти моҳияти ва мазмунини ифодалайди.

Албатта, корхона фаолияти мураккаб тизим ва ҳар хил куринишдаги фаолиятдир: ташкилий-бошқариш, муҳандислик-менежерли, ҳисобга олиш-иқтисодий, назорат-тафтиш, тадқиқот лойиҳали-тадқиқот ва бошқа фаолиятнинг умумий саволларидан тузилган.

Корхона бўлинмалари ичида ўзаро бир-бирига боғлиқ тизим бири-бирига таъсир кўрсатади, шу жараёнларга, яъни таъсир этувчи ташқи омиллар ҳам бор. Корхонанинг ички фаолияти хизмат кўрсатишни бажаришда, ходимлар, ускуналар, воситалар, асбоблар ва бинолар билан таъминлашда намоён бўлади.

Ташқи омиллар (мижозлар, йўловчилар, мулкдорлар, эҳтиёт қисмлар материаллар) дан бирортаси бўлмаса, корхона фаолияти қийинлашади, баъзи ҳолларда корхонада иш тўхтаб қолади, корхона маблағлари (авторанспорт, ускунулар)нинг техник тайёрлик даражаси пасаяди.

Корхонанинг хизмат кўрсатиш фаолиятини такомиллаштириш хизмат жараёнларини ташкил этишни яхшилаш, меъёрий – техник таъминлаш, эгилувчан ёки эпчил бошқариш тизимини яратиш, эҳтиёт қисм ва материаллар билан таъминлаш, бажариладиган иш сифатини ошириш, корхона ходимларининг малакасини ошириш ва бажариладиган ишларни сифати ва унуми ошишидан ходимлар манфаатдорлигини таъминлаш, уларни рағбатлантириш, чора-тадбирларини ишлаб чиқишда намоён бўлади.

Корхонанинг хизмат кўрсатиш ва бошқариш таркибини танлаш, шакллантиришда тизимнинг таркибий усуллари орасидаги нисбатан ва ўзаро таъсирни аниқлаш, хизмат кўрсатиш жараёнларини мақбуллаштириш ҳамда замонавий технологик жараёнлар яратишда ўз ифодасини топади.

Корхонанинг хизмат кўрсатиш фаолиятини самарали ташкил этишда қуйидагиларга эътибор бериш ўта муҳим; иш тартибини танлаш; хизмат кўрсатиш ва бошқа ишлар бир маромда бажарилишини таъминлаш; энг қулай бўлинмалар тузилишини ишлаб чиқиш; корхонанинг барча бўлинмалари билан энг самарали бошқариладиган усулларни ишлаб чиқиш ва амалга жорий этиш; корхона захираларини мақбул даражада бошқариш.

Корхонани мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатишини таъминлаш масалаларининг кўпчилигини оммавий хизмат кўрсатиш назарияси усулларини қўллаш орқали ҳал қилиниши мумкин.

Бу жараёнда, шунингдек, ҳужжатларнинг шакл ва айланиш жараёнларини тўғри танлаш ва такомиллаштириш, хизмат кўрсатишни бошқаришга, мулкнинг турли шакллари ишлатишга ва меҳнатни илмий асосда ташкил этиш усулларига эътибор бериш зарур. Бунда, тўғри

танланган бошқарув аппарати ходимларига кўп нарса боғлиқ. Уларнинг мақсадга мувофиқ иш юритиши корхонанинг хизмат кўрсатиш фаолиятини таъминлайди.

Юк ва йўловчиларни ташиш, автомобилларга техник хизмат кўрсатишни ташкил этиш, корхона менежментининг муҳим вазифаси.

Корхонанинг истиқболда муваффақиятли фаолият кўрсатишини таъминлашда қуйидагиларга риоя қилиш керак:

транспорт ва техника хизмати кўрсатиш жараёнини технологик жиҳатдан қайта қуриш ва автоматлаштириш иш жараёнига, юқори малакали ходимларни жалб этишга ўтиш;

корхона ходимлари учун қулай меҳнат шароитни яратиш, юқорироқ иш ҳақи белгилаш, бир қанча номоддий рағбатлантириш шаклларини жорий қилиш;

корхона фаолиятининг самарадорлигини доимий назорат қилиш, унинг барча бўлинмалари ишини мувофиқлаштириш;

мунтазам изланиш ва янги бозорларни ўзлаштириш.

Шу билан бирга корхонанинг тараққий этиш мақсадларини аниқлаш, бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш лозим:

- энг муҳим масалаларни, улар навбати ва ечимининг кетма-кетлигини аниқлай билиш;
- корхонанинг устувор ривожланиш ишланмасини тайёрлаш – хўжалик масалалари тизими ва уларни ечиш йўллари;
- ҳар хил даврларга мўлжалланган моаммоларни ечмоқ учун чора-тадбирлар тизимини тайёрлаш;
- зарур бўлган неъматларни ва уларни таъминлаш манбаларини баҳолаш;
- қўйилган масала ва топшириқларнинг бажарилиши устидан қаттиқ назорат ўрнатиш.

Корхона истиқболли фаолият кўрсатиши учун устувор бошқаришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бунинг учун бизнеснинг бош мақсадини ишлаб чиқиш, омиллар таъсир кўрсатиб турган шароитда корхонанинг тараққий этиш натижаларини башорат қила билиш, натижалар параметрларидан оғмаслиги учун устувор ривожлантиришни қўллаш керак. Юқоридаги чора-тадбирлар кундалик фаолиятда тезкор бошқариш орқали рўёбга чиқарилиши шарт.

Қисқача хулосалар

Республикада транспорт тузилмаси иқтисодий районлар ва корхоналар, халқ, хўжалиги тармоқлари ўртасида, шунингдек, мамлакатларо иқтисодий алоқаларни таъминлайди. Транспорт тизими темир йўл, автомобиль йўллари, ҳаво йўллари, қувур ва сув транспорти, замонавий ускуналар билан жиҳозланган вокзаллар, аэропорт, насос

станциялар, юк омборлари ва бошқа инфратузилма бўлинмаларини қамрайдиган мураккаб халқ ҳўжалиги мажмуани ташкил этади.

Транспорт мажмуа қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида тартибга солинади: ташиладиган юкларнинг ҳажми, юк айланмаси, йўловчи обороти, юк ташишнинг ўртача масофаси, ҳаракатдаги транспорт воситаларидан фойдаланишнинг техник кўрсаткичлари.

Корхонанинг хизмат кўрсатиш ва бошқариш таркибини танлаш ва шакллантириш уларнинг тизим таркибий усуллари орасидаги ўзаро таъсирини аниқлаш, хизмат кўрсатиш жараёнларини оптималлаш ҳамда замонавий технологик жараёнлар яратишда ўз ифодасини топади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Республикада транспорт мажмуанинг ривожланиши тузилмаси қай даражада?
2. Транспорт мажмуани тартибга солишда қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?
3. Транспорт корхоналарининг истиқболи қандай белгиланади?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ўзбекистон иқтисодиёти. – Т.: Энциклопедия, 1997.

VII боб

РЕСПУБЛИКАНИНГ АГРОСАНОАТ МАЖМУА, УНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЮКСАЛИШ ЙЎЛЛАРИ

7.1. Агросаноат мажмуа (АСМ) – иқтисоднинг кўп тармоқли тизими сифатида

Халқимиз тумуш фаровонлигини яхшилашда, умуман, мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлашда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг аҳамияти беқиёс эканлиги барчамизга маълум. Агросаноат мажмуанинг тараққиёти нафақат озиқ-овқат таъминотини яхшилашда, балки муҳим хомашё сифатида мамлакат индустриясининг тараққиёти учун ҳам асосий омилдир. Маълумки, ҳозирги пайтда Ўзбекистон қишлоқларидаги хилма-хил хўжаликларда қарийб 4,5 млн. гектар майдонда деҳқончилик билан шуғулланилади. Ана шунча кенгликдаги зироатни ўстиришда катта ва кичик техника воситалари деҳқонга қудратли қанот бўлади. Мустақиллик йилларида бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинган «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» ва «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниялари ана шу ҳаётини тармоқни мукамал ва самарали техника воситалари билан таъмин этишни асосий фаолият сифатида белгилаб олишган.

Республика Президенти Ислом Каримов айтганидек, қишлоқ хўжалигини иш самарадорлиги юқори бўлган, замонавий техника воситалари билан лизинг асосида таъминлаш тизимининг жорий этилиши олдинга ташланган муҳим қадам бўлади. Тўғри, лизинг тизимини қўллаш кўлами ҳозирча унчалик кенг эмас, лекин шу нарса аниқки, қишлоқ меҳнаткашларини техника билан таъминлашнинг бу усули катта истиқболга эга.

Ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, қишлоқ хўжалик самарадорлигини юксалтиришнинг асосий омили сермеҳнат юмушларни техника гарданига юклашдир. Жаҳон тажрибаси тармоқ ишлаб чиқаришининг барқарорлиги, юқори унумдорлиги ишлаб чиқариш кучларининг комплекс ривожланиши, илмий-техника тараққиёти, моддий-техника базасининг кучлилиги ва кадрлар учун шарт-шароит яратилганлиги билан бевосита мутаносиблигини кўрсатади.

Буни фермерлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, бир фермерга АҚШ да ўртача 150 гектар экин майдони тўғри келади. Бу кўрсаткич Канадада 190, Буюк Британияда 70, Францияда 35, Ирландияда ва Люксембургда 33, Данияда 32, Олмонияда 18, Голландияда 17, Италияда 8 гектарга тенгдир. Ер, техника, фан ютуқларидан унумли фойдаланилгандагина натижалар юқори бўлиши мукинлигини улар амалда исботлашди. Умуман, тармоқдаги иқтисодий

кўрсаткичлар техникадан оқилона фойдаланишга ва унинг сифатига кўп жиҳатдан боғлиқ дейишимизга тўла асос бор.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 31 январдаги қарорига биноан қишлоқ хўжалиги машиналарини ишлаб чиқариш мақсадида «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компанияси ташкил этилган эди. Бу тузилма таркибига 16 та корхона, 9та қўшма корхона , 17 та минтақавий техника маркази, 72 та туман ва туманлараро бўлинмалар, шу жумладан, машина-трактор парклари ва савдо уйлари киради.

Шуни таъкидлаш керакки, 2001 йил натижаларига назар ташласак, компанияга қарашли корхоналар анча мураккаб даврни бошдан кечирганлиги аён бўлади. Кетма-кет рўй берган сув тақчиллиги пировард натижаларга таъсир этмай қолмади. Аксарият жойларда мҳасулот ишлаб чиқариш ҳажмини аввалги йиллардагига нисбатан камайтирмаслик, эришилган маромни йўқотиб қўймаслик учун кураш кетди.

Кейинги йилларда компания ривожланган давлатларнинг тармоқ техникаси ишлаб чиқарадиган фирмалари билан ҳамкорлик қилаётганлиги ҳам ижобий самара бермоқда. Масалан, 9 та қўшма корхона ишга туширилди ва бугунги кунда жаҳон талабларига жавоб берадиган техника воситалари ишлаб чиқармоқда. «ЎзКейстрактор», «ЎзКейссервис», «Агрохим» корхоналари шулар жумласига киради. Масалан, улар томонидан фақат ўтган йилнинг ўзида мамлакатимиз агросаноат мажмуага 2760 та трактор, 971 та тележка, 100 та пахта териш машинаси, 118 та плуг, 994 та борона, 80 та пичан ўрадиган комбайн, 1066 та культиватор ва 1 млн. сўмлик эҳтиёт қисмлар ва бошқа техника воситалари ва уларнинг муайян қисмлари етказиб берилди. Шу жумладан, лизинг асосида 2 мингта трактор ва 404 та тележка ишлаб чиқарилиб, деҳқонларга жўнатилди. Республикада ҳозирги пайтда нуфузли компания ва фирмалар вакиллари билан ҳамкорликда бир қанча қўшма корхоналар тузиш бўйича лойиҳа – изланиш ишлари олиб борилмоқда. Германиядаги «КЛАСС» ва «КЮН» фирмалари билан «Тошқишлоқмаш» ҳиссадорлик жамиятида ем-хашак ўриш комбайни, «Ўзқишлоқмаш» ҳиссадорлик жамиятида ғалла экадиган сеялка, «Агрегат заводи» корхонасида фрезерлик культиватори ишлаб чиқариш учун тайёргарлик кўрилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги узлуксиз ва ўзаро чамбарчас тизимга эга. Бу илмий - тадқиқот ва тажриба – конструкторлик ишларини бажариш, конструкторлик ишлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва кетма-кетликни таъминлайди. Айни пайтда тармоқнинг илмий-тадқиқот, лойиҳа институтлари ҳамда конструкторлик бюrolари мавжуд. Компания муаммолар ечимини таъминлайдиган дастурлар ишлаб чиқиб, республика илмий – техника тараққиётини Мувофиқлаштириш кенгаши (собиқ фан ва техника давлат қўмитаси)билан ҳамкорликда иш олиб борди. Утган йили умуман компания бўйича 25 млрд. 255,9 млн. сўмлик

техника воситалари, 622,5 млн. сўмлик халқ истъмоли моллари ишлаб чиқарилди. Эришилган ижобий силжишлар қаторида корхоналарнинг дебитор ва кредитор қарзлари камайганлигини тилга олиш мумкин.

Компаниянинг чет эл сармоясини жалб қилишдан, умуман, унинг инвестиция фаолиятидан мақсади баъзи корхоналардаги ишлаб чиқариш техникасини янгилашдир. Масалан, яқин келажакда Тошкент трактор заводи, Агрегат заводи, Мотор заводи, Технолог ҳиссадорлик жамиятларида хориж сармоясини жалб этиш, замонавий талабларга жавоб берадиган техника воситалари ишлаб чиқариш кўзда тутилмоқда. Ҳозиргача компанияга қўшма корхоналар устав жамғармасини шакллантириш учун 28,2 млн. АҚШ доллари миқдоридаги чет эл сармояси олиб кирилди.

Ҳукуматимизнинг маҳаллий ашёдан маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича дастурига кўра, «Кейс» пахта териш комбайнлари ва тракторларига бутловчи қисмлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Ўтган йили «ЎзКейсмаш»да пахта териш машиналарининг замонавий бўяш мажмуа ва бошқа баъзи қисмлари таъмирланди. «Тошқишлоқмаш»да корхонасида пахта териш машинасининг бункери, унинг баъзи қисмларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Тармоқ техникаси учун гидроцилиндрлар тайёрлайдиган чет эл дастгоҳи сотиб олинмоқда.

7.2. Агросаноат мажмуа ривожланишининг асосий муаммолари

Агросаноат мажмуа (АСМ) - қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган халқ хўжалиги тармоқларининг жамланмасидир. АСМга кирувчи тармоқларнинг барчаси пировард натижада муҳим вазифани мамлакатни озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик хомашёси билан таъминлаш вазифасини бажаради.

АСМ таркибида учта соҳа ажралиб туради:

қишлоқ хўжалиги ва унга алоқадор тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб-чиқариш техника хизмати кўрсатадиган саноат тармоқлари (масалан, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги);

қишлоқ хўжалигининг ўзи;

қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш (тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш, ташиш, сотиш) билан банд бўлган тармоқлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида бу инфратузилмани ривожлантириш мамлакат аҳолиси эҳтиёжини қондириш билан бир қаторда мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантирувчи кучга айланиши мумкин.

Мустақиллик йилларида АСМда жуда кўп ютуқларга эришиш билан бирга, албатта, камчиликларга ҳам йўл қўйилди, иқтисодий ислохотлар жараёнида янги муаммолар ҳам юзага чиқди. Эндиги вазифа- ушбу

муаммоларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг ечимини топишдан иборат. Аграр секторнинг бундан кейинги ривожланишида қуйидаги муаммоларга эътибор бериш зарур:

Ўн бир йиллик тажриба шуни кўрсатадики, барча бўғинларда кадрлар янгича ишлашга, бозор муносабатларига тўлиқ мослаша олмаётирлар. Бу, айниқса, туманлар ва хўжаликлар миқёсида кўпроқ кўзга ташланмоқда. Тўғри, ҳар йили кадрлар ўқуви ўтказилмоқда, аммо аксарият раҳбар кадрлар иш юритишни бозор муносабатлари асосида эмас, балки, эскича – маъмурий-бўйруқбозлик асосида олиб бормоқда;

Аграр соҳа учун муҳим масала бўлган экология масалалари ислоҳот жараёнида бирмунча четда қолмоқда. Ваҳоланки, бу муаммо ўзига эътиборни талаб қилади. Бугунги кунда тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориши, оғир техника ва самараси паст технологиялар қўлланилаётганлиги оқибатида тупроқ таркибининг бузилиши, шўрланиш даражасининг ортиб бориши шундан далолат бермоқда. Шунингдек, аҳолини экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади;

Баъзи иқтисодчилар, қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни қўшимча маблағ сарфламасдан олиб бориш мумкин, деган фикрларни илгари сурмоқдалар. Уларнинг фикрига қўшилиш қийин. Негаки, ривожланган мамлакатлар тажрибасига қарасак, уларнинг кўпчилигида фермерлар даромадининг 40-50 ва ҳаттоки 60 %ини ташкил қилади. Шуни ҳисобга олиб, аграр соҳани қўллаб-қувватлаш фондиди ташкил қилиш ва унинг маблағи қишлоқ аҳолисининг ижтимоий ҳаёти, экология мувозанатини сақлаш, моддий-техника базасини мустаҳкамлашга қаратилиши зарур.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш молия-кредит механизмининг такомиллаштиришни талаб қилади. Чунки, хўжаликларнинг тўғридан-тўғри кредит олишлари ниҳоятда мураккаб, айниқса, узоқ муддатли кредитлар ҳажмининг камайиб кетиши натижасида хўжаликлар моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва янгилаб бориш имкониятлари чегараланиб қолмоқда. Албатта, лизинг тизимининг тузилиши бу муаммони бироз енгиллаштиради, аммо барча турдаги асосий воситаларни қамраб олмаган;

Қишлоқ хўжалиги моддий таъминоти, техника, минерал ўғит, ёқилғи мойлаш материаллари билан таъминланиши бугунги кун талаблари даражасида эмас, моддий-техника ресурсларининг нархи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархига нисбатан бир неча баробар юқори ва тез ошиб бормоқда. Қишлоқ хўжалиги учун керакли саноат молларига нарх белгилашни ҳам тартибга солиш лозим. Қишлоқ хўжалик корхоналарига сервис хизмати кўрсатиш талаб даражасида эмас, шунингдек, хизмат ҳақларининг баҳоси ниҳоятда юқори;

Ўзлари қабул қилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун тайёрлов ташкилотлари вақтида ҳақ тўламаётганлиги натижасида хўжаликларнинг

молиявий ҳолати оғирлашмоқда, бунинг устига инфляция оғирлиги ҳам бутунлай қишлоқ хўжалиги корхоналари елкасига тушмоқда;

Қишлоқ хўжалигини қийин аҳволдан олиб чиқиш учун қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча соҳалар унга ўз ёрдамини кўрсатиши зарур. Шундагина улар қишлоқ хўжालаридан арзон ва сифатли хомашё оладилар, ўз навбатида, қишлоқ уларнинг маҳсулотлари учун муҳим бозор вазифасини бажаради;

Ҳозирги кунда мамлакатимизда иқтисодий эркинлаштириш жараёни кечмоқда, эндиликда бу жараёнда аграр секторни бошқаришдан уни тартибга солишга ўтиш, нарх-навони эркинлаштириш билан бирга уни давлат томонидан тартибга солиш тақозо этилади. Шунинг учун олиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг пастки ва юқори нархлари чегарасини давлат томонидан назорат қилиш тизимини яратиш зарур.

Иқтисодий ислохотлар Ўзбекистонда, биринчи навбатда, аграр секторда бошланди. Бунинг ўзига хос рамзий маъноси бор, чунки аҳолининг 60% дан кўпроғи, иш билан банд аҳолининг 44%и қишлоқ жойларда яшаб, меҳнат қилмоқда, ЯИМнинг 30%и, валюта тушумининг 55%и, товар маҳсулот алмашувининг 70 %и, озиқ-овқат маҳсулотларининг 90%и аграр сектор ҳиссасига тўғри келади.

1991 йилнинг 11 январида мамлакатдаги шахсий ёрдамчи хўжаликларни янада ривожлантиришга оид қўшимча тадбирлар белгиланди. Президент кўрсатмаси асосида яна 1 млн. 221 минг 477 оилага сугориладиган пахта далаларидан 137 минг 246 гектар ер қўшимча томорқа сифатида бўлиб берилди. Бундай амалий ғамхўрлик ғайрат-шижоатли одамлар ҳаракатига қаноат бағишлади.

Шахсий ёрдамчи ва томорқа хўжаликлари уюшмаси ташкил этилиши лозим. Кейинчалик эса шу асосда деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси юзага келади, яъни шахсий ёрдамчи хўжаликлар замирида деҳқон ва фермер хўжаликлари шаклланади. Уларни имтиёзли солиққа тортиш, ўз маҳсулотларини экспорт қилиши учун қулай шарт-шароит яратиб бериш, хўжалик аъзоларини нафақа ва пенсия билан таъминлашга доир тартиблар жорий этилади.

Иқтисодий эркинлаштиришнинг таянчига айланиб бораётган минглаб деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолияти бу тармоқнинг истиқболи биз ўйлагандан кўра порлоқ эканидан далолат беради. Унинг тарихи эса, шахсий томорқа хўжаликларига, 1989 йилнинг ёзида давлатимиз раҳбари узоқни кўзлаб бошлаган кенг кўламли ишларга бориб тақалади.

Мулкчиликнинг барча шаклларига, шахсий ташаббус ва хусусий тадбиркорликка ўша мураккаб даврда асос солинган.

Бугунги кунда (2003й.) мамлакатимиз 240 мингдан ортиқ микрофирма, кичик ва ўрта корхоналар ташкил этилиб ва 3 млн.дан зиёд деҳқон-фермер хўжаликлари фаолият юритмоқда. Улар қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 78 %ини етиштириб бермоқда.

Кейинги пайтда мамлакатимизда хусусий мулкни қишлоқ жойларда қарор топтириш, уни ривожлантириш ва ҳимоя қилиш борасида жиддий ишлар амалга оширилди. Шу Ўзбекистон Республика Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг «2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Хусусийлаштирилган корхоналарнинг корпаратив бошқармасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, айнан ушбу ҳужжатлар замирида юртбошимизнинг «Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш ва унда хусусий мулк етакчи ўрин эгаллашини таъминлаш зарур» деган ғояси ётади.

Бу ғоя эса, чуқур илмий ва ҳаётий мулоҳазалардан келиб чиққан бўлиб, миллий иқтисодиётимизнинг агросаноат мажмуада мулкий тузилишни ўзгартиришни кўзда тутди.

7.3. Чет эл давлатлари тажрибаси ва унинг республикада жорий қилиш йўллари

Марказий Осиёдаги энг йирик корхоналаридан бири «Тошкент трактор заводи» давлат акциядорлик бирлашмасида саналади. Бу ерда ишлар бир маромда бормоқда. Хориж сармоясини жалб этиш ишлари икки йўналишда давом эттирилаяпти. Аввало, бу «Кейс-Нью-Холланд» фирмасининг универсал-ҳайдов тракторларига комплектловчи қисмлар ишлаб чиқариш бўйича бўлса, кейингиси Хитой кредити асосида мини тракторлар тайёрлашдир. Бундай митти техникаларни деҳқон ва фермер ҳамда ширкат хўжаликарига, шу билан бирга томорқа эгаларига етказиб бериш мўлжалланмоқда.

Рақамлар, уларнинг мағзини чақишга, замирида яширинган меҳнат маромини илғашга ҳаракат қилинмоқда. Масалан, янги асрнинг дастлабки йилида корхона 2966 та трактор, 1033 та телижка ишлаб чиқаради. Хўш, бу озми ё кўп? Агар уни 2000 йилдаги натижага таққослайдиган бўлсак – кўп, қишлоқ хўжалигидаги эҳтиёжимизни назарда тутадиган бўлсак – оз. Албатта, ҳеч бир ҳаракат беиз кетмаганидек, ишлаб чиқариш бўғинидаги бирор узилиш ўз таъсирини сездирмай, янги муаммо туғдирмай қолмайди. Гап фақат техника воситаларини бутлаш учун айрим қисмлари тақчилигидагина эмас, балки ана шу техникага муҳтож бўлган хўжаликларнинг тўлов қобилияти паст бўлиб қолиши ҳам бунга сабаб бўляпти. Айтайлик, 1997 йилда тракторлар ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш 97,6 %га чиққан бўлса, 1999 йилда бу кўрсаткич 56,4 %ни ташкил этди. Эҳтиёжнинг бундай паст даражада қондирилиши хосил салмоғига ҳам таъсир кўрсатади.

«Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компаниясига қарашли бир қанча корхоналарда экспорт имкониятларидан етарли фойданилмаяпти. Суриштириб кўрсангиз, уларда маҳсулот экспорти бўйича аниқ

белгиланган дастурнинг ўзи йўқ. Яна бир танг соҳа: корхоналарда акцияларни сотиш қониқарсиз аҳволда. Бундай камчиликлар юртимиз иқтисодий салоҳиятини ошириш йўлидаги интилишларимизга тушов бўлади.

Ҳақиқатдан бой табиий ресурсларга эга бўлган Ўзбекистонимиз заминда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари мўл-кўллигини таъминлаш орқали чексиз имкониятларни ишга солиш мумкин. Ҳамма гап ана шу имкониятларни кўра билишда, улардан оқилона фойдаланишда. Биз сўз юритаётган компания раҳбарлари бу маъсулиятни янада чуқурроқ ҳис этишлари зарур. Президентимиз юритаётган иқтисодий сиёсат талаблари, халқимиз кутаётган умидлар ана шуни ҳис этиб ишлашни тақозо этади.

Бозор иқтисодиёти қишлоқ хўжалиги инфратузилмасидаги барча бўғимларда ҳисоб-китоб билан ишлашни тақозо этади. Биз сўз юритган ҳар иккала компания мулк шакли жиҳатидан ҳам, хўжаликлараро муносабатлар нуқтаи-назаридан ҳам бозорнинг ўзига хос талабларини ҳисобга олган ҳолда тузилган. Мақсад ички имкониятларимизни ишга солиш ҳисобига импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни кўпайтириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва лизинг хизматини ривожлантиришга қаратилган. Эндиликда нафақат техника, айти пайтда ана шу техника жилов қўлида бўлган компаниялар ҳам деҳқоннинг қудратли қанотига айланмоғи лозим.

Ривожланган хориж давлатлари халқ хўжалигида лизинг хизматининг алоҳида ўрни бор. Ўтган асрнинг 40-50-йилларидан бошлаб Америкада илк бор жорий этилган бу хизмат тури айти пайтда жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида кенг қўлланилмоқда. Республикаимиз иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар мазкур хизмат турини жорий этиш масаласини тақозо этди. Кўп маблағ сарфламасдан ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш, замонавий техникага эга бўлиш унинг афзалликларидан биридир.

Вазирлар Маҳкамаси 1999 йил 30 октябрдаги қарорига кўра, республикаимиз қишлоқ хўжалигини замонавий техника билан таъминлаш ва тармоқ машинасозлигини ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш мақсадида «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниясини ташкил қилди. Компания ўз фаолиятини бошлаган йилиёқ, яъни 2000 йилда лизинг асосида тармоққа 700 млн. сўм миқдоридаги 471 дона техника етказиб берди. Тўғриси, ўша пайтда техникага бўлган талабнинг юқорилиги лизинг ҳажмини ошириш заруриятини тақозо қиларди. Бунинг учун паст %ли, йирик миқдордаги кредит маблағларини жалб этиш, машинасозлик заводлари билан компания фаолиятини мувофиқлаштириш, ҳисоб-китоб механизминини такомиллаштириш, хўжаликларга имтиёзлар бериш зарур эди. Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги қарори ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилди.

Ўтган йиллар лизинг компанияси учун шаклланиш, яъни оёққа туриш даври бўлди. Ишни тўла йўлга қўйиш ва лизинг хизматини кенг

миқёсда амалиётга киритиш учун бир қанча масалаларни босқичма-босқич ҳал этилади.

Маълумки, компания республикамиз лизинг бозорида фаолият кўрсатаётган энг катта ташкилотдир. Ўтган йили компаниянинг жойлардаги 13 та филиали орқали 2339 та трактор, 100 та «Кейс-2002» русумли пахта териш машинаси ва 494та турли хил техника воситалари ширкат ва фермер хўжаликларга етказиб берилди.

Компаниянинг ўтган йил якуни бўйича молия бозоридаги фаолияти у малакатимиз иқтисодиётида алоҳида ўринга эга эканлигини кўрсатди. Биринчидан, қишлоқ хўжалигининг лизингга бериш соҳаси жорий этилди. Иккинчидан, мулк шаклидан қатъи назар тармоқдаги жамоалар давлатнинг ғамхўрлигини сезишди. Лизинг хизмати жорий этилгач, одамлар иш билан таъминланди ва ишлаб чиқариш самарадорлиги ошди. Яна бир аҳамиятли томони шундаки, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналари ҳам жонланди.

Лизинг компанияси айна пайтда ўз мижозларига берилаётган техника қийматининг 15%ни олдиндан тўлашни таклиф қилиб, уларга катта қулайлик яратди. Лекин техниканинг тўлиқ қиймати тўлангунга қадар у компания мулки ҳисобланади. Шу боис лизингга олинган техникадан самарали фойдаланиш ва унинг тўғри ишлатилишини назорат қилиш нафақат мижознинг, балки компаниянинг ҳам бевосита фаолиятига киради.

Лизинг хизмати фермерлар учун катта имконият яратди. Ҳозир янги тартибда техника олувчиларнинг учдан бир қисмини фермерлар ташкил қилмоқда. Маълумки, илгари фермер бирор-бир техника восита учун ширкат хўжалиги ёки МТП га мурожат қиларди. Бу унга ортиқча ташвиш келтирар, яни қўшимча харажат қилишга туғри келарди. Бугун эса мазкур хизмат туфайли ўз машина-трактор паркени тuzатаётган фермерлар ҳам кўп. Техникаларнинг лизинг асосида берилиши рақобат кучайишига, хизмат сифати яхшиланиши ва етиштирилаётган маҳсулот таннархи пасайишига олиб келди.

Биз баъзида хизмат сафарида бўлганимизда лизингга техника ололмаётган, ҳаттоки дастлабки бадал пулини тўлаган бўлсада, иш чўзилаётган ҳолларга дуч келамиз. Бунинг сабаби эса битта: компаниянинг жойлардаги бўлимлари ўз вақтида мижозларини техника билан таъминлай олмаптилар. Афсуски, бундай ҳоллар, кам бўлса-да, учраб турибди.

Биз мазкур масалага аниқлик киритиш мақсадида лизинг компаниясида бўлдик. У ердаги мутахассислар муаммо жиддий эканлигини, масаланинг бир томони Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигига техникалар етказиб беришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш Жамғармасига бориб тақалишини айтишди. Ўйлаймизки, Жамғарма мутасаддилари бу борада деҳқонларга мададкор бўлиш чораларини кўрадилар.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуа кўп тармоқли йирик мажмуа бўлиб, ўз таркибига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи ва қайта ишловчи тармоқларни олади. Агросаноат мажмуанинг тараққиёти нафақат озиқ - овқат таъминотини яхшилашда, балки муҳим хомашё сифатида мамлакат индустриясининг тараққиёти учун ҳам асосий омилдир.

АСМ мураккаб ишлаб чиқариш – иқтисодий тизим бўлиб, таркибига қуйидагиларни олади:

қишлоқ хўжалиги ва унга алоқадор тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш - техника хизмати кўрсатадиган саноат тармоқлари.

қишлоқ хўжалигининг ўзи;

қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етказиб бериш билан банд бўлган тармоқлар.

Ривожланган хориж давлатлари халқ хўжалигида лизинг хизматининг алоҳида ўрни бор. Ўтган асрнинг 40-50-йилларидан бошлаб Америкада илк бор жорий этилган бу хизмат тури айти пайтда жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида кенг қўлланилмоқда. Республикамиз иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар мазкур хизмат турини жорий этишни тақозо қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуа деганда нима тушунилади?
2. Агросаноат мажмуа таркибига нималар киради?
3. Агросаноат мажмуада қишлоқ хўжалиги қандай ўрин эгаллайди?
4. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш дастурининг моҳияти нимадан иборат?
5. Қишлоқ хўжалиги дастурининг қандай кўрсаткичлари мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмухамедова.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций.- М.:
Специальная литература, 1997.

VIII боб

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ

8.1. Миллий иқтисодиётга инвестиция жалб қилишнинг аҳамияти

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги миллий иқтисодиётнинг ривожланишида янги саҳифа очди. Тармоқлар ва тармоқлараро пропорцияларда ижобий ўзгаришлар юз берди, янги тармоқлар бунёд этилди, кўшма корхоналар сони ўсиб бормоқда. Иқтисодий ўсишга катта инвестициялар юборилди. Ёқилғи-энергетика мажмуа, машинасозлик, металлургия, кимё мажмуа, енгил саноат, саноатнинг озиқ - овқат ва қайта ишлаш тармоқларига сафарбар этилган йирик миқёсдаги инвестициялар импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни барпо қилиш ва янги маҳсулот турларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлди. Кейинги йилларда транспорт мажмуага, коммуникацияларга, ижтимоий соҳага, шу жумладан, таълим соҳасига инвестициялар тобора кўпайиб бормоқда. Бундай тузилмавий ўзгартиришлар жаҳон хўжалигига кириб бориш, мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришиш имкониятларини яратади.

Инвестицияларнинг устувор йўналишларини аниқ белгилаш, илмий асосланган инвестиция қарорларини қабул қилиш, инвестиция фаолиятини оқилona татибга солиш асосида ички ва ташқи молиявий манбаларни, барча шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда жалб қилиш миллий иқтисодиётнинг келажагини белгилайди. Инвестициялар учун зарур молиявий ресурсларни топиш иқтисодий ўсиш шартига айланган. Бу эса, биринчи навбатда, истеъмол ва жамғарма нисбатига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мамлакат иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг ғоят муҳим аҳамияти ва зарурлиги ҳақида таъкидлаб, хорижий инвестицияларни жалб қилиш масаласи «... доимий эътиборимизни, тинимсиз саъй-ҳаракатимизни талаб қилувчи масалалардан...» бири бўлишини эслатиб ўтди. Иқтисодиётимизга хорижий инвестициялар киритилишини «... бизнинг доимий диққат марказимизда...» бўлишини, «... ўзимизнинг асосий вазифамиз...» сифатида қарашимизни унутмаслигимиз зарур.

Ўзбекистонда инвестицияларни молиялаштириш муаммоларини тадқиқ этишнинг долзарблиги инвестицияларни молиялаштиришда ички манбаларнинг нисбатан чекланганлиги; чет эл капитали келишининг етарли эмаслиги ва бевосита хорижий инвестициялар кредитлари ролининг юқорилиги; молиялаштиришда давлат механизмларининг суст ривожланганлиги; кўшма корхоналарнинг етарли даражада самарали фаолият юрита олмаётганлиги; инвестиция жараёнининг минтақавий нотекислиги; экспорт таркибида ноанъанавий бўлган маҳсулотларни кўпайтирадиган лойиҳалар ҳиссасининг пастлиги, ички банк кредитини

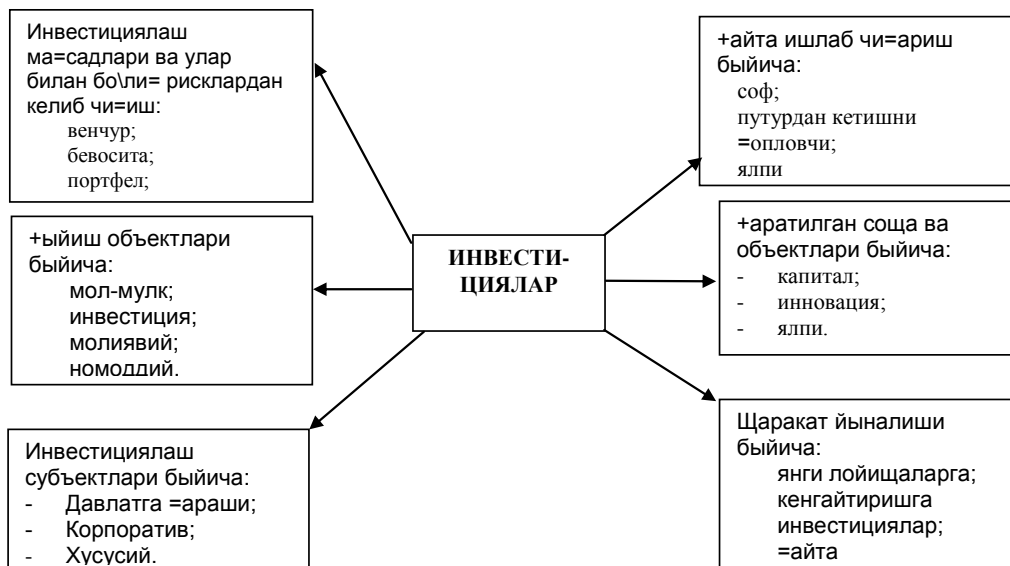
жалб қилишнинг етарли эмаслиги; валюта лойиҳаларида бой маҳаллий хомашё ресурсларидан кам фойдаланиш; лойиҳаларни амалга оширишда инвестицион ресурсларни баҳолаш зарурати ва бошқалар билан белгиланади. Халқаро молия институтларининг валюта-кредит линияларидан фойдаланиш, лизингни ривожлантиришга йўналтирилган ишлар ва бошқалар инвестицияларни молиялаштириш амалиётига жиддий ўзгартиришлар киритади. Инвестициялашнинг бозор механизмларини жорий қилиш, молия бозори орқали инвестиция ресурсларини шакллантиришни кенгайтириш, ноанъанавий молиялаштириш усулларидан фойдаланиш амалиётини чуқур, атрофлича тадқиқ этиш ва уларни умумлаштириш заруратини кун тартибига қўяди.

8.2. Инвестиция фаолиятининг шаклланиши ва тартибга солиниши

Инвестицияларнинг мазмун-моҳияти бўйича замонавий қараш нуқтаи назарларининг ўрганилиши шуни кўрстадики, итисодий фанларнинг турли бўлимлари ва амалий фаолиятда улар турлича талқин этилади. Инвестициялаш мақсадлари, соҳалари, сафарбар этилиш объектлари, ҳаракат йўналишларидан келиб чиқиб, инвестициялаш тушунчаси ўзига хос маънода ишлатилади. Молия нуқтаи назаридан, фақат капитални йўқотиш rischi мавжуд бўлган пул шаклидаги инвестициялар янги активларини вужудга келтиради. Инвестицияларнинг таснифи (классификацияси)га мувофиқ ва улар молиялаштириш манбаларининг ишончлилигига қараб рисклар мажмуаси ўзгариб боради.

1-чизма

Инвестицияларнинг классификацияси

Инвестициялар капиталнинг барча шакллари (ссуда, акциядорлик, тадбиркорлик)дан фарқли улароқ, бутун рисклар мажмуани ҳис этади ва капитал қийматининг йўқотиш рискин минималлаштиришни назарда тутди. Капиталдан фарқли улароқ, инвестициялар аниқ ва ноаниқ бўлган рисклар билан онгли равишда тўқнашади ва боғланади. Инвестицияларнинг мамлакатлараро кўчиб юриши ноаниқ рисклар ва ноаниқлик даражасини оширади.

Ҳар бир муайян ҳолатда капиталнинг ҳозирги қийматини жиддий йўқотиш рискин пасайтиришга инвестицияларнинг мақсадлари, яъни уларнинг хавфсизлиги, даромадлилиги, капиталлашуви ва ликвидлилигини таъминлаш орқали эришилади.

Инвестициялаш ҳақида қарорлар қабул қила туриб, инвестор лойиҳаларнинг рисклилигини, манбаларнинг муваққат қийматини, муқобил имкониятларга кўра, лойиҳанинг жозибадорлигини эътиборга олади. Бундай қарорга у рискнинг мақбул даражасида кутилаётган даромадлиликнинг таҳлили асосида келади.

Инвестицияларнинг моҳияти бўйича хулоса чиқарилса, улар аниқ ва ноаниқ бўлган рисклар ва бўлажакдаги даромадлар билан боғлиқдир. Инвестициялаш ҳақидаги лойиҳа танланар ва улар бўйича қарор қабул қилинар экан, асосий эътибор рискларни ва бўлажак инвестиция даромадлилигини ҳисобга ола билишга қаратилиши зарур. Инвестициялар қийматни нақадар самара келтириш йўналишларини аниқлаш асосида улар манбаларини ишончлилигини танлаб олиш, инвестициялаш билан боғлиқ аниқ ва ноаниқ рискларни ўлчаш билан боғлиқдир. Капиталнинг даромадлар келтириш имконияти улар келадиган манбалар ва ишлатиладиган йўналишлар билан боғлиқдир.

Инвестицияларнинг мазмуни, аниқ манбалардан маблағ олишга, капитал қийматини сақланиш рисқи даражаси ва бўлажак самарага эришишни ҳисобга олган ҳолда уларнинг асосли қўйилишини билдиради. Ана шу белгиларга кўра, инвестициялар бошқа қўйилмалардан фарқ қилиши мумкин. Булар барчасининг асосида капиталнинг ҳаракатланиш жараёни ётади. Капиталнинг ҳаракат қилиш жараёнига жалб этилиши инвестициялар моҳиятини акс эттиради. Инвестициялаш жорий қиймати сақлаш, келгуси жамғармаларни таъминлаш мақсадида капиталлашувга қаратилади. Хулоса қилиб айтадиган бўлса, инвестициялар назарда тутилган ва тутилмаган, аммо эҳтимоли бор рисклар ҳамда кўзланаётган самараларни баҳолаш асосида, ўз ва ўзга маблағлар қийматининг капиталлашуви ва жамғарилишини таъминлаш мақсадида молиявий ва реал активларга боғланишидан далолат беради.

Баён этилган таърифда инвестицияларнинг қуйидаги муҳим сифат тавсифлари акс этади: молиялаш манбаларининг қўлга киритилиши мумкинлигини ва ишончлилиги келгусидаги қиймат эвазига жорий истеъмолдан воз кечиш, инвестицияларни аниқ, ноаниқ рисклар билан боғлаш ва молиявий оқибатларни башоратлаш; реал ва молиявий

активларга эга бўлиш йўли билан инвестицияларни капитал ҳаракатланиш жараёнларига боғлаш; инвестициялар ликвидлигини ҳисобга олган ҳолда уларни муайян муддатларга сафарбар қилиш; диверсификациялаш орқали инвестициялаш мақсадларини уйғунлаштириш; инвестицияларнинг капиталлашуви ва жамғарилиши.

8.3. Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш йўллари

Халқаро инвестиция муносабатларида инвестицияларнинг ҳуқуқий шароитлари алмашиши асосида қўшимча рисклар таъсири эҳтимоли ошади. Мамлакат rischi куйидагиларни назарда тутати: сиёсий вазият; иқтисодий ривожланиш тенденцияси; ҳукуматнинг бюджет сиёсати ва унинг жамғарма ва инвестицияларга таъсири; нархлар ва валюта курсини барқарорлаштиришга қаратилган пул-кредит сиёсати; мамлакат rischi қабул қилиниши мумкин бўлган ҳолларда инвестициялардан даромад олишлик имкони. Булар хорижий инвестициялар рисклари доирасини кенгайтиради.

Хорижий инвестицияларнинг кескин фарқи уларнинг мамлакатлараро кўчиши, фақат ўз мақсадини кўзлаши, амал қилиш шароитларининг ўзгариши, анча қулай шартлар билан қўйилиши, ишонч қозониши ҳисобланади.

Хорижий инвестицияларни таърифлашда уларнинг ўзига хос барча хусусиятлари акс этиши лозим деб ҳисобланади. Бунинг сабаби, хорижий инвестициялар бир иқтисодиёт субъекти капиталини бошқасига боғлаб қўйиш бўлиб, бунга ўзига хос қўшимча рисклар, ҳуқуқий шароитлар, инвестиция иқлимининг ўзгариши хосдир. Натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради. Хорижий инвестицияларнинг кириб келиши капитал импорт қилувчи мамлакатда солиқ, ижара ҳақи ва бошқа тушумлар кўпайишини таъминлайди.

Бозор қитисодиёти тўлиқ қарор топгунича, инвестициялар учун солиқ кредитлари, солиқ имтиёзлари, божхона тўловларини камайтириш, иқтисоднинг кўп меҳнат талаб қиладиган секторлари, шу билан бир вақтда бандлик муаммосини ҳал этувчи янги лойиҳаларга хорижий инвестицияларни жойлаштиришни рағбатлантиришдан тўлиқ фойдаланиш қилинади. Инвестициялашда устуворлик катта капитал талаб талаб қилинадиган ва илмий янгиликлар яратиладиган тармоқларнинг янги лойиҳаларига жойлаштирилиши зарур.

Хорижий инвестициялар жалб этилишининг амалдаги белгиланган шартларини айрим мамлакат ва муайян инвесторлар учун халқаро келишувлар билан мувофиқлаштириш зарур. Бунда ечиладиган масалаларга боғлиқ равишда қўшимча имтиёзлар яратиш ва рағбатлантиришни йўлга қўйиш талаб этилади. Хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат ўз экспортини импордан устунлигига эришиши лозим. Бу билан уларнинг кредит тарзида жалб

этилиши ва ўз имкониятларидан ортиқ даражада истеъмол этишнинг олдини олиш мақсади кўзланади.

Оммавий-ҳуқуқий ва хусусий-ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланишга асосланган инвестиция фаолиятини тартиблаш усуллари миллий ва халқаро ҳуқуқ тизимлари уйғунлаштирилиши асосида амалга оширилиши талаб этилади.

Халқаро инвестиция муносабатлари, мамлакат ички муносабатларидан фарқли улароқ, айрим мамлакатлар, корпорациялар, компаниялар, молия ва кредит муассасалари ва муайян инвесторлар манфаатларини акс эттиради. Ўзбекистонга чет эл сармоялари оқими кенгайиши муносабати билан, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси оммавий ва хусусий манфаатлар, хорижий мамлакатлар, компаниялар, муайян инвесторлар манфаатларининг самарали нисбатини белгилаш ҳисобланади. Иқтисодиёт эркинлаша боргани сари, инвестиция фаолиятини давлат тартиблаши кўпроқ хусусий тадбиркорлик соҳалари ва иқтисоднинг аралаш секторлари инвестиция фаолиятига жалб этилиши ва бу борада уларни рағбатлантиришга қаратилиши лозим.

Хориж капиталини жалб қилувчи мамлакат, улар оқимини рағбатлантириш, қулай шароиларни таъминлаш мақсадида солиқ имтиёзлари, солиқ кредитлари ва бошқа кафолатлардан тўлиқ фойдаланиш зарурлиги аҳамиятлидир.

Инвестицияларни кучли рағбатлантириш омили сифатида жадаллаштирилган амортизациянинг турли усулларида фойдаланиш ҳисобланади: бир маромда эскириш қийматини ажратиш (straight line); йиллар йиғиндисига қараб ажратиш усули (sum-jf-yers line); қиймат қолдиғини икки ёқлама тугатиш усули (double-declining balance); эксплуатация бирлиги усули (units of production). Мулоҳаза қилинган ва ҳар томонлама ҳисоб-китобдан ўтказилган амортизация ажратмаларининг жадаллаштирилган усуллари инвестицияларга йўналтирилган маблағни фойда солиғига тортилишидан сақлаб қолади.

Ўзбекистон амалиётида жадаллаштирилган амортизация усули асосий капитал хизмат муддатини қисқартиришга имкон беради, бироқ амалий жиҳатдан жадаллаштирилган амортизацияни деярли истисно қилади, ишлаб чиқаришга қаратилган инвестицияларни рағбатлантириш тадбирлари доирасини торайтиради.

Рағбатлантирувчи солиқ имтиёзлари инсон капиталли, технологик ва техникавий билимлар соҳаси ривожлантирилишга қаратилган инвестициялар кўлами кенгайтирилишига қаратилиши зарур. Буларнинг барчаси Ўзбекистондаги инвестиция муҳити моделлаштирилишини талаб этади, бу билан хорижий инвесторлар саъй-ҳаракатига таъсир этувчи омиллар ҳақида тадрижий тасаввур олиш, чет эл инвестицияларини тартибга солиш воситаларини уйғунлаштириш имконлари туғилади.

8.4. Ўзбекистонда инвестициялар манбаларининг таҳлили

Макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш, кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланиши ва тузилмавий ўзгартиришлар, хусусий корхоналар ҳиссаси ортиб бораётган шароитларда Ўзбекистонда ЯИМнинг барқарорлиги кузатилади, бу эса капитал инвестициялар ўсишига мос эмас.

**Ўзбекистон Республикаси бўйича ЯИМ ва инвестициялар
кўрсаткичлари**

Йиллар	Номинал ЯИМ (млрд. сўм)	ЯИМ (доимий нархларда)	Асосий капиталга инвестициялар (доимий нархларда)
1993	5,1	97,7	95,0
1994	64,9	94,8	78,0
1995	302,8	99,1	104,0
1996	559,1	101,7	107,0
1997	976,8	105,2	117,0
1998	1416,2	104,3	115,0
1999	2128,7	104,4	102,0
2000	3194,5	104,0	101,0

Жадвалдан кўринадики, кейинги йилларда иқтисодиётнинг асосий капиталига инвестициялар киритиш анча пасайган. ЯИМ таркибини харажатлар бўйича тадқиқ этиш шуни кўрситадики, истеъмол асосан уй хўжаликлари ҳиссасининг кўтарилиши ҳисобига нисбатан юқориликча қолмоқда, ялпи капитал инвестициялари ҳиссасининг пасайиши тенденциялари кузатилади.

**Ўзбекистон ЯИМнинг харажатлар бўйича таркиби
(жамига нисбатан %ларда)**

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
ЯИМ	100	100	100	100	100	100
Пировард истеъмол	72,9	77,3	81,3	83,5	82,7	83,4
Уй хўжаликлари истеъмоли, Давлат ва хусусий	50,6	55,2	60,8	63,0	62,1	63,7
Нотижорат ташкилотлар истеъмоли	22,3	22,1	20,5	20,5	20,6	19,7
Ялпи капитал	24,2	23,0	18,9	14,8	17,2	15,9
Инвестициялар	33,0	36,8	33,8	30,4	27,1	25,0
Товарлар ва материаллар захираси ўзгаришлари	-8,8	-13,8	-14,8	-15,6	-9,9	-9,1
Соф экспорт	2,9	-0,3	-0,2	1,7	0,7	0,7

Жадвал Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Тадқиқ этилаётган даврда асосий истеъмолга инвестициялар ҳиссасининг пасайиши юз берди. 2000 йилда ЯИМда капитал жамғармалар салмоғи (солиштирма ҳиссаси) 25 %ни ташкил қилди. Агар 1999 йилда ЯИМда жамғармалар ҳиссаси 17,3 %ни ташкил қилган бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 16,6 %га тушди. Бундай ўзгаришлар ЯИМда ишлаб чиқариш соҳалари ҳиссасининг кўтарилиши, айти пайтда соф солиқларнинг ошиши билан кечди. Айти пайтда ЯИМда

саноат, қишлоқ хўжалиги ва қурилишнинг ҳиссаси пасайди. Капитал инвестицияларнинг ЯИМга нисбати шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда кейинги йилларда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасига боғланган инвестицияларнинг нисбати ишлаб чиқариш соҳасидаги асосий капитал пасайиши томон борди.

Инвестицияларнинг тармоқ тузилиши таҳлили кўрсатишича, сўнги йиллардаги, биринчидан, инвестиция сиёсатида асосий эътибор коммуникация билан боғлиқ секторларни ривожлантиришга қаратилди, иккинчидан, инвестиция тузилишида ноишлаб чиқариш соҳаси улушининг юқориликка эришилди, учинчидан, жами инвестицияларда давлат улушининг катта бўлиши таъминланди. Бу билан давлат нафақат бош ислохотчи, балки бош инвесторлик вазифасини ҳам ўтади.

Таҳлиллар кўрсатишича, асосий капиталга сафарбар этилган инвестицияларнинг учдан икки қисми давлат молиялаши воситасида амалга ошмоқда. Бунда ишлаб чиқариш соҳасига сарфлар улушининг пасайиши, хусусий мулк доирасидаги инвестицияларда ноишлаб чиқариш соҳаси билан боғлиқ сарфлар ошиши кузатилмоқда. Бу ҳол, айниқса, фуқаролар ва ижтимоий ташкилотлар мулкида яққол намоён бўлмоқда. Натижада актив капиталга маблағ юбориш пастлигича қолмоқдаки, бу янги технологияга таянган қувватлар ўсимини чекламоқда. Давлат сектори чет эл кредитлари ва бошқалар ҳисобидан молиялаш устунлигича қолиб келди.

Инвестициялаш жараёнларини эркинлаштириш бозор механизмлари тўлароқ ишлашини тақозо қилади. Бунда нодавлат сектори доирасида инвестиция фаолиятини жадаллаштириш талаб этилади. Таҳлил кўрсатишича, молиялашнинг давлат воситаси ҳозирчалик инвестиция сарфлари самараси ошишига олиб келмади, бу ҳолни давлат ва нодавлат мулки миқёсидаги инвестициялар, тармоқ ва технологик тузилмалардаги ўзгариш динамикаси ҳам тасдиқлайди. Буларнинг барчаси молиявий воситачиликни ривожлантиришга кўмаклашувчи турли давлат молиявий институтлари тармоғи кенгайтирилишини талаб қилади. Уй хўжалиги бўш маблағлари ва индивидуал жамғармаларни жалб этиш йўли билан улардан узоқ муддатли инвестиция ресурсларини ҳосил этиш мумкин.

Инвестицияларни молиялашнинг давлат ва бозор воситалари бир вақтда амал қилиши иқтисодиёт турли субъектларини тенг бўлмаган шароитга қўяди, ҳаракат эркинлиги ва ижодий ташаббусни бўғади, бюджет маблағни олувчиларда боқимандаликни юзага келтиради. Инвестицияларни молиялаш манбаларининг таркиби шуни кўрсатадики, уларни таъминлашда корхоналар ва аҳоли хусусий маблағлари, чет эл инвестициялари улушида ўзгаришлар кузатилмоқда.

**Ўзбекистонда асосий капиталга сафарбар этилан
инвестицияларнинг молиялаш манбалари
(жамига нисбатан %ларда)**

Йиллар	Молиялаш -нинг жами манбалари	Шу жумладан				
		давлат бюджети маблағла ри	корхоналар ва аҳолининг хусусий маблағлари	банк кредитлар и	бюджетдан ташқари фондларни г маблағлари	чет эл инвестициялар и ва кредитлари
1992	100,0	59,3	40,7	-	-	-
1993	100,0	27,2	72,8	-	-	-
1994	100,0	15,1	84,1	-	-	0,8
1995	100,0	27,2	58,4	13,1	0,1	1,2
1996	100,0	27,3	48,8	9,6	-	14,3
1997	100,0	26,2	49,2	7,5	-	17,1
1998	100,0	26,2	45,8	7,3	0,6	19,9
1999	100,0	24,2	48,7	6,1	0,7	20,3
20009	100,0	30,5	37,6	5,4	0,3	26,2
2001	100,0	30,3	39,1	7,55	1,4	21,7

Жадвал Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Бюджетдан ташқари давлат маблағларини ҳам ҳисобга олганда инвестициялашда давлатнинг устуворлиги кузатилади. Шу боис Ўзбекистонда инвестиция жараёнини қайта қуришнинг асосий йўналиши, бизнинг фикримиз, инвестиция юқини бюджетдан молиялашдан иқтисодиёт қуйи субъектлари зиммасига ўтқазиб бўлади. Бу ўз-ўзини молиялашдан иборат бозор тамойилига мос келади. Яна бошқа бир муаммо – иқтисоднинг давлат секторидagi инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимотини алоҳида назорат қилган ҳолда турли манбалардан келган инвестициялар нисбати самарали бўлишига эришишдир. Молиялаш манбаларини такомиллаштириш инвестициялар ва молиялашда индивидуал ва корпоратив мулклар родини оширади, инвестиция рискларини субъектлар ўртасида диверсификациялаб, уни минималлаштириш, ресурс эгалари масъулиятини, даромадларнинг жадал капиталлашуви самарасини ошириш масаласини ҳал этишга ёрдам беради. Банк кредити ролининг ошиши фикримизча, молиялаш натижалари учун корхоналар масъулиятини кўчайтиради, чунки кредитнинг аҳамияти ошиши билан банк кредит рисклари мажмуанинг даражаси ҳам ошади. Шунинг учун давлат корхоналарига нисбатан, давлат бюджетидан инвестиция ажратишни белгиланган ва паст даражадаги имтиёзли % ставкалари асосида давлат молия институтлари тизими томонидан бошқариладиган арзон кредитга айлантирилиб, уни танлов (тендер) асосида тақсимлаш бозор талабига мос келади.

Инвестицияларни молиялаш манбаларидаги хусусият давлат бюджети маблағи солиштирма салмоғининг юқорилиги, корхоналар маблағи ва хусусий маблағнинг солиштирма салмоғи пастлиги ҳисобланади. Уларнинг солиштирма салмоғи кейинги йилларда деярли икки марта камайди ва чет эл кредитлари солиштирма салмоғи бир неча марта ошди, аммо бевосита чет эл инвестицияларининг улуши пасайди.

Чет эл инвестициялари ва кредитларининг асосий қисми бугунги кунда давлат мулкчилиги шаклидаги корхоналар асосий капитални молиялаштиришга жалб қилинмоқца. Чет эл инвестициялари ва кредитлари таркибида кредитлар асосий ўринни эгаллайди. Асосий капитални молиялаштириш манбаларида чет эл инвестициялари ва қарзлари кейинги йилларда 20 ва ундан кўд %ни ташкил қилган ҳолда ўз тузилмасига кўра, ўзгариб бормоқда, чет эл инвестициялари камайган ҳолда чет эл кредитлари ҳиссаси ортиб бориши тенденцияси кузатилади ва уларнинг кўпроқ қисми ҳукумат кафолатлари билан жалб қилинмоқца.

Инвестицияларни молиялашнинг хориж манбаларида ҳукумат кафолати остида кредитларни пасайтириш ҳисобига чет эл инвестициялари улушини ошириш лозим.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, инвестицияларни молиялаш манбаларида қарз аҳамиятининг ошиши асосан чет эл ва миллий марказлаштирилган кредитлар ҳисобига юз бермоқца. Ҳукумат кафолати остида олинган чет эл кредитлари улушининг ошиши валютадаги кредитларнинг қайтарилмаслиги рискларини ҳисобга олишни тақозо этмоқца. Бу, ўз навбатида, инвестиция қарорларини қабул қилишда, инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтқазилда ва халқаро қарз маблағларидан фойдаланишда банкларнинг масъулиятини жиддий равишда оширишини талаб қилади.

Нобанк кредит муассасаларига ривож рақобат орқали молиявий воситачиликни кенгайтириш ва инвестиция фаолияти учун тўпланаётган маблағлардан самарали фойдаланишга имкон беради.

Банкларнинг инвестиция фаолиятини кенгайтириш ва рискларини диверсификациялаш учун бир неча банк ёки кредит муассасалари томонидан синдициялашган кредитлар берилишини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса, иқтисоднинг реал секторида ҳаётчан лойиҳаларни лойиҳавий молиялаштириш услубияти асосида таъминланиши мумкин.

Кредит уюшмалар ўз аъзоларига тезда оқланадиган лойиҳа асосида арзон ссудалар бериши иқтисодиёт қуйи субъектларининг инвестиция ташаббусига йўл очади. Бунга эришиш учун % ставкалари кредит уюшманинг операцион харажатларини қоплашни таъминлайдиган даражада белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Булар орқали кичик ишлаб чиқаришни, майда савдони кредитлашни ташкил этиш мумкин бўлади. Иқтисоднинг кичик субъектлари учун асосий

масала молиялаш манбаларини топиш ҳисобланади. Бу масалани ҳал этиш учун тижорат банкларидан ташқари молия институтлари тузилиши лозим. Бу институтларнинг ссуда капитали махсус фондлар, қуйи субъектларнинг ўз жамғармалари, шунингдек, корпоратив облигациялар чиқариш ва жойлаштириш' ҳисобидан шакллантирилиши мумкин.

Давлат молия институтлари алоҳида рискли, лекин устувор тармоқларда ҳамда етарлича кредитга қобил бўлмаган ва қарз маблағларини талаб қилувчи корхоналарнинг асосий ва айланма капиталини кенгайтириш учун имтиёзли, узоқ муддатли кредитлар бериши керак. Кичик ва ўрта бизнес ва хусусий тадбиркорларнинг инвестиция лойиҳаларини молиялашдаги кредитнинг аҳамиятини кучайтириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур: рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўзда тутувчи инвестиция лойиҳаларига устуворлик бериш; давлатнинг тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи маблағларини ягона фондга бирлаштириш, хусусий корхоналарнинг ўз жамғармаларини инвестицияларга тортиш учун қўшимча имтиёз бериш; халқаро маркетинг марказини барпо қилиш ва унинг негизда экспортёрларни, маҳсулот сотиладиган бозорлар бўйича маркетинг-ахборот тизимини қўллаб қувватловчи минтақавий марказлар тармоғини бунёд этиш, лизинг, кафолат фондлари, ихтисослашган банкларнинг ўзаро кредитлаш жамияти, минитехника ва ускуналар лизингини, кичик маблағларни жамлаш учун кредит уюшма (кооператив)лари тармоғини шакллантириш кичик ва ўрта корхоналар лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш учун Ўзбекистон тикланиш ва ривожлантириш банкни тузиш; чет эл кредитлари ва инвестицияларини босқичма-босқич жалб этиш дастурини ишлаб чиқиш.

Кичик ва ўрта корхоналар инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш чоғида уларга хомашё етказиб берувчи аниқ бозорнинг мавжудлиги, маҳсулот сотиладиган бозорлар маркетинг тадқиқоти натижалари; айланма капитални ўз маблағлари ҳисобидан таъминлаш имкониятларини баҳолаш; меҳнат ресурслари сарфини баҳолаш кабилар талаб қилинади.

Қисқача хулосалар

Инвестицияларнинг устувор йўналишларини аниқ белгилаш, илмий асосланган инвестиция қарорларини қабул қилиш, инвестиция фаолиятини оқилона тартибга солиш асосида ички ва ташқи молиявий манбаларни, барча шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда жалб қилиш миллий иқтисодийнинг келажакини белгилайди.

Молиявий моҳиятига кўра, инвестициялар даромад олиш учун хўжалик фаолиятига сарф қилинган ҳамма турдаги активлардир. Иқтисодий моҳиятига кўра, инвестициялар капитални яратиш,

кенгайтириш, реконструкция қилиш учун кетадиган харажатлар ва шунга боғлиқ равишда айланма капиталнинг ўзгаришдир.

Ўзбекистонга чет эл сармоялари оқими кенгайиши муносабати билан, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси оммавий ва хусусий манфаатлар, хорижий мамлакатлар, компаниялар, муайян инвесторлар манфаатларининг самарали нисбатини белгилаш ҳисобланади.

Инвестицияларни молиялаш манбаларидаги хусусият давлат бюджети маблағи солиштира салмоғининг юқорилиги, корхоналар маблағи ва хусусий маблағ солиштира салмоғининг пастлиги ҳисобланади. Уларнинг солиштира салмоғи кейинги йилларда деярли икки марта камайди ва чет эл кредитлари солиштира салмоғи бир неча марта ошди, аммо бевосита чет эл инвестицияларининг улуши пасайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатнинг инвестиция сиёсати моҳиятини тушунтириб беринг?
2. Инвестициялар иқтисодий ўсишга қандай таъсир этади?
3. Давлат инвестиция сиёсатининг зарурлиги қандай ҳолларда намоён бўлади?
4. Инвестициялар самарадорлиги қандай аниқланади?
5. Капитал қўйилмалар деганда нима тушунилади ва уларнинг таркиби қандай?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмухамедова.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши - Т.: Ўқитувчи 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

IX боб

РЕСПУБЛИКАНИНГ ҚУРИЛИШ МАЖМУА

9.1. Қурилиш, унинг халқ хўжалигида тутган ўрни ва аҳамияти

Қурилиш республикадаги моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқларидан бири. Республика иқтисодиётида ялпи ижтимоий маҳсулот таркибида солиштирма ҳиссасига кўра саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин 3-ўринда туради. Ялпи ички маҳсулотнинг 7,8%и, халқ хўжалигида банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг 10,34%и қурилиш ишлари билан машғул.

Қурилиш халқ хўжалигининг барча тармоқларига хизмат кўрсатиб, асосий фондларнинг қайта такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни таъминлайди, халқ хўжалигининг мақбул таркибини барпо этиш, ишлаб чиқарувчи кучларни мақсадга мувофиқ жойлаштириш, республиканинг янги табиий бойликларини ўзлаштириш, бўш меҳнат ресурсларини ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этишга ёрдам беради.

Республикада қурилиш ишлари пудрат, субпудрат ва қисман хўжалик усулларида олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида қурилиш мажмуага республикадаги қурилишга хизмат қиладиган барча муассаса, ташкилот, ишлаб чиқариш бошқармалари ва корхоналари, яъни лойиҳалаштиришдан тортиб, бино ва иншоотларни фойдаланишга топширгунча хизмат қилувчи босқичлар киради. Турли хўжалик соҳалари алоқаларининг кучайишини тармоқлараро қурилиш саноати таъминлайди.

Ҳозирда, республикада қурилиш саноати қишлоқ хўжалиги ва транспорт сингари муҳим аҳамият касб этмоқда. Қурилиш саноати завод- фабрикалар, кон-карьерлар, канал-сув омборлари, йўл-туннеллар, муассаса-корхоналар, уй-жойлар ва ҳоказолар қуришни ўз ичига олади.

Қурилиш саноати қурилиш ва доимий кадрлар билан иш кўради. Унинг маҳсулотлари битқазилган ва фойдаланишга топширилган бино ва иншоотлардир. Буларнинг ҳаммаси республиканинг жуғрофий муҳити, жойларнинг иқлими, тузилиши, ер ости сувлари, геологик ва сейсмик ҳолати ва бошқа омиллар ҳисобга олинади. Масалан, республикамиз сейсмик фаол районда жойлашганидан бино ва иншоотларни 9 ва 10 балли силкинишларга бардош берадиган қилиб қуриш талаб этилади.

Қурилиш саноатининг маҳсулотлари саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ҳоказоларга ҳамда уй-жой хўжалиги, маданий-маиший, маориф ва соғлиқни сақлаш муассасалари ривожланишга хизмат қилади.

Қурилиш саноати тараққиёти табиий ва меҳнат ресурсларининг жуғрофий хусусиятларини чуқур илмий таҳлил қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни тақозо этади.

Ўзбекистонда қурилиш ишларининг муваффақияти барпо этилган қурилиш ташкилотлари фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир.

9.2. Қурилиш индустрияси

Ўзбекистон Республикасида қурилиш индустриясининг негизини давлат, акциядорлик, ширкат, хусусий, қўшма ва бошқа пудрат қурилиш-монтажи ташкилотлари, шунингдек, ўз моддий-техника ва ишлаб чиқариш базасига, малакали ишчи ва мутахассис кадрларга эга бўлган корхоналар, транспорт ва бошқа ёрдамчи хўжаликлар ташкил этади. Ўзбекистонда 245 монтаж-қурилиш трести, 196 қурилиш саноати корхонаси, 1882 қуйи пудрат ташкилоти, 3 мингга яқин кичик корхона, 64 лойиҳа ва илмий ҳамда қурилиш соҳасига мослаштирилган илмий-тадқиқот институти фаолият кўрсатади. Қурилиш-монтаж ишларининг деярли барчасини ихтисослаштирилган қурилиш ташкилотлари амалга оширади.

Республиканинг қурилиш ташкилотлари ихтисослаштирилган корпорация, компания, бирлашма, трестлар ва бошқармаларга уюшган. Қурилиш моддий-техника базасининг муҳим таркибий қисмини қурилиш материаллари саноати ташкил этади.

Қурилиш индустриясида йиғма темир-бетон конструкциялари ва деталларидан кўпроқ фойдаланилмоқда. Бино ва иншоотларнинг йирик қисмларини, уй пойдеворлари, девор панеллари, зинопоялар ва бошқаларни завод усулида тайёрлайдиган янги тармоқлар пайдо бўлди. Қурилиш тобора бино ва иншоотларни монтаж қилиш жараёнига айланиб бормоқда. Биноларнинг зилзилабардошлиги таъминланган. Қишлоқ жойларида лойиҳалаш-қурилиш тамойиллари ўзгарди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича саноат мажмуалари ўрнига кичик фирмалар қурилмоқда. Иморатларни тиклашда енгил конструкциялар кўпроқ қўлланилмоқда, хўжаликлар қўрғонларини қуришда уй-жойлар билан бир пайтда маданий-маиший муассасалар, ишлаб чиқариш бинолари комплекс фойдаланишга топширилади. Қурилишда жами жараёнларни қамраб олган қишлоқ қурилиш комбинатлари барпо этилган.

Ўзбекистонда қудратли иқтисодий салоҳиятни барпо этишдаги муваффақиятлар бевосита қурилиш билан боғлиқ. 1924-95 йилларда 5,5 минг км. темир йўл, 1500 дан ортиқ йирик давлат саноат корхонаси, 40 га яқин магистрал канал, 54 йирик сув ва сел омбори қурилди, 2 млн. га дан ортиқ суғориладиган ерлар ўзлаштирилди, 29 млн. га яйловга сув чиқарилди.

1995 йилда жами манбалардан ўзлаштирилган капитал маблағлар 82,2 млрд. сўми, жумладан унинг 47,0 млрд. сўмини қурилиш-монтаж ишларига сарфланган маблағлар ташкил этди. Капитал маблағлар таркибида давлат ҳиссаси 57%га тушди. Уй-жой қурилиши кенг миқёсларда олиб борилди ва молиялашнинг жами манбаларидан фойдаланилди.

Республика мустақилликка эришганидан сўнг капитал қурилиш янги дастур асосида давом эттирилди. Республика иқтисодиёти учун муҳим

бўлган автомобиль, олтин қазиб олиш, нефть ва бошқа саноат тармоқларида янги корхоналарни қуриш бошланди. Барча вилоятларда саноат корхоналари, уй-жойлар, маданий-маиший бинолар, бозор ва садо расталари, ҳаммом, чойхона, касалхона, маҳалла марказлари, масжидлар қурилди, ўнлаб меъморий мажмуалар, тарихий ёдгорликлар, мадрасалар, масжидлар таъмирланди.

Капитал маблағларнинг 66,8%и ишлаб чиқариш, 33,2%и ноишлаб чиқариш объектлари йўналишда сарфланди. Қурилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик яхши самара бермоқда. Хорижий фирмалар билан ҳамкорликда Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида халқаро классдаги меҳмонхоналар қурилиши ва таъмирлаш ишлари бошланди. Республика тарихида биринчи марта капитал қурилиши соҳасига чет эл инвестициялари жалб этилди. Капитал маблағлар таркибидаги хорижий инвестициялар ҳиссаси 16%ни ташкил этди.

9.3. Қурилиш тизими

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қурилиш ишлари самарадорлигини янада ошириш мақсадида айрим қурилиш вазирликлари тугатилиб, мулкчиликнинг турли шаклларига ўтказилган ихтисослашган давлат концернлари, компаниялар, давлат акциядорлик бирлашмалари, уюшмалар ташкил этилди. Уларнинг энг йириклари: «Ўзсаноатхўжаликқурилиш» корпорацияси, «Ўзмонтажмахсусқурилиш» уюшмаси, «Ўздеҳқончиликқурилиш», «Ўзжамоахўжаликқурилиш» давлат ширкат бирлашмалари, «Тошкентуй-жойинвестқурилиш» корпорацияси ва бошқалардир. Сув хўжалиги ва мелиоратив ишларни «Ўзсувқурилиш» давлат концерни олиб боради. «Ўзтранқурилиш», «Ўзавтойўл» концерни, Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги ҳам қурилиш ишларини бажаради.

«Ўзсаноатхўжаликқурилиш» давлат корпорацияси республика саноат қурилиши, уй-жой ва бошқа ижтимоий мақсадлардаги объектларни қуриш билан шуғулланади. Қурилиш ташкилотлари, қурилиш индустрияси корхоналари, транспорт, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотларни ихтиёрий асосларда бирлаштиради. 1992 йил 25 декабрда республика Давлат бошқаруви органи ҳуқуқи берилган хўжалик ташкилоти Қурилиш вазирлиги негизида ташкил қилинган. Корпорация таркибида 8 уюшма, 147та акциядорлик жамияти, 7 давлат корхонаси, 6 қўшма корхона, 3 илмий-тадқиқот ва лойиҳа-конструкторлик институти ва бошқалар бор.

«Ўзмонтажмахсусқурилиш» уюшмаси республика халқ хўжалигининг барча тармоқларида монтаж ва махсус қурилиш ишларини олиб боради. Технологик жиҳозлар, электр таъминоти объектлари, автоматика, алоқа тизимлари, металл ва йиғма темир-бетон конструкциялари, иссиқлик изоляцияси жиҳозлари, лифт ва кўтаргичлар, саноат печлари ҳамда қувурлари ва бошқаларни монтаж қилади, қуради.

1992 йил 27 октябрда Ўзбекистон монтажи ва махсус қурилиш ишлари вазирлиги (1965) ва бошқа ташкилотлар негизида ташкил этилган. Уюшма таркибида ихтисослаштирилган трест, «Ўзэлектромонтаж», «Ўзсантехгазмонтаж», «Ўзиссиқликмонтаж», «Ўзсаноатвентиляция», «Ўзпўлатконструкция», «Фарғонанефткимёмонтаж» трестлари, «Ўзбекнефтмонтаж» бошқармаси, Тошкент енгил металл конструкциялари, Тўйтепа металл конструкциялари, Тошкент санитария жиҳозлари заводлари, «Ўзмонтажлойиҳа» институти ва бошқалар бор.

Кейинги йилларда хорижий мамлакатлар фирмалари билан турли корхоналар қурилишида ҳамкорлик йўлга қўйилди.

«Ўздеҳқончиликқурилиш» бирлашмаси қишлоқ жойларида ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш мақсадларидаги қурилиш ишларини олиб боради. Республика Қишлоқ қурилиши вазирлиги ва «Ўзжамоахўжаликқурилиш» бирлашмасининг айрим ташкилотлари негизида ташкил этилган. Бирлашма қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базасини яратиш ва мустаҳкамлаш, жамоат бинолари, мактаблар, йирик касалхоналар, савдо марказлари, клуб ва маданият саройлари, боғчалар, маиший хизмат кўрсатиш комбинатлари ва бошқалар қурилишида катта ютуқларни қўлга киритди. Республика қишлоқларини ободонлаштириш, йўл, электр шохобчалари, газопроводлар қурилиши, қишлоқ меҳнаткашларининг буюртмалари бўйича уй-жойлар қуриб бериш ишларини ҳам бажаради. Бирлашма таркибида 23 бош пудратчи трест, 191 механизациялашган кўчма колонна, 27 завод, 14 автобаза, «Ўздеҳқончиликқурилишлойиҳа» институти ва бошқа ташкилотларда 64 минг ходим ишлайди. Бирлашманинг ўз корхоналарида темир-бетон панеллари, керамзит, ўтга чидамли ғишт, бутловчи қисмлар, санитария, техника қурилмаларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

«Ўзжамоахўжаликқурилиш» ширкат бирлашмаси қишлоқ туманларида, жамоа хўжаликларида уй-жой, жамоат ва маданий-маиший объектлар, ишлаб чиқариш корхоналари қурилиши бўйича бош пудратчи. 1991 йил май ойида ташкил этилган Республика агросаноат мажмуани ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келмоқда. Бирлашма таркибида 15 та вилоят умумий қурилиш трести, махсус қурилиш ва қурилиш таъминоти билан шуғулланадиган 3 бирлашма, лойиҳа институти, автобаза, трестлар таркибида 191 бошланғич қурилиш ташкилотлари, қурилиш материаллари ва темир бетон конструкциялари ишлаб чиқарадиган 39 саноат корхонаси ишлайди. Бирлашмада 36 мингга яқин ишчи ва муҳандис ходимлар банд.

Бирлашма тарихи 1964 йилдан бошланади. Ўша йили апрел ойида вилоятлардаги колхозлараро қурилиш бошқармалари, кичик цехлар, ғишт заводлари негизида «Ўзколхозқурилиш» бирлашмаси ташкил этилди. Унинг асосий вазифаси республика қишлоқ қурилишида ягона техника сиёсатини ўтказиш, хўжалик, уй-жой, маданий-маиший,

коммунал ва бошқа мақсадлардаги объектларни қуриш ва бошқалардан иборат эди.

«Тошкентуй-жойинвестқурилиш» молия қурилиш корпорацияси Тошкент шаҳрида уй-жой, маданий-маиший ва саноат қурилишини олиб боради. 1994 йил декабрда Тошкент давлат акциядорлик қурилиш корпорацияси (1963-1993 йилларда Тошкент шаҳар қурилиши Бош бошқарма) негизида ташкил этилган. Очиқ турдаги акциядорлик бирлашмаси, таркибида қурилиш, лойиҳа ташкилотлари, бинокорлик материаллари корхоналари, кредит-молия муассасалари, инвестиция-суғурта тузилмалари бор. Фақат қурилиш соҳасида 12 трест, 4 уй소злик комбинати, махсус транспорт ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Тошкентқурилиш», «Тошкентшаҳарлоийиҳа» лойиҳа институтлари ва бошқа ташкилотлар ишлайди, корпорацияда 28 мингдан кўпроқ қурувчи ва муҳандис-техник ходим банд.

Республика Президентининг 1996 йил 31 январдаги «Тошкент шаҳридаги уй-жой қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида» Фармонида кўра аҳолининг тураржой шароитларини яхшилаш мақсадларида Тошкент давлат-акциядорлик уй-жой жамғарма банки (Тошкентуйжойжамғармабанк) ташкил этилди ва банк уй-жой облигацияларини чиқарди.

9.4. Қурилиш материаллари саноати

Ўзбекистон Республикаси кўп тармоқли қурилиш материаллари саноатига эга. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юмшоқ ёпғич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материаллар, норуда қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳақ, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигиена жиҳозлари, полимер хомашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд. Тармоқ корхоналарида 100 дан ортиқ номдаги асосий маҳсулот турлари тайёрланди.

Қурилиш материаллари саноати тармоқлари юксак механизациялашган ва халқ хўжалигининг қурилиш материалларига бўлган талаби тўла қондиради. Хорижий инвесторлар иштирокида янги қўшма корхоналар қурилмоқда, ишлаб турган корхоналар замонавий технология билан жиҳозланиб, кенгайтирилмоқда.

Ўзбекистонда табиий хомашёдан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Айниқса, бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, оддий тупроқдан тикланадиган пахса асрлар давомида асосий қурилиш материаллари бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамар тошлар сарой, мадраса, масжид, рабоблар қурилишида кенг қўлланилган.

Цемент саноати. Республикадаги қурилиш индустриясининг биринчи корхонаси 1913 йил қурила бошлаган Хильково цемент заводидир. Республикада цементга эҳтиёж ошиб борганидан кейин 1932 йилда Қувасой цемент заводи ишга туширилди.

Республика цемент саноати тармоғида йилига 5 млн. т.дан кўпроқ цемент ишлаб чиқарадиган 5 йирик корхона ишлайди. Цементнинг ҳамма асосий турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Цемент корхоналарида шифер, абоцемент қувурлар, минерал пахта ва ундан тайёрланадиган буюмлар, цемент-қум черепицалари ва бошқа маҳсулотлар ҳам ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Тоштарошлик (тошга ишлов бериш). Табиий тошлар (мармар ва гранит)дан ишланган қоплама материаллари ва банклар Марказий Осиё меъморчилигида кўп ишлатилган.

Қоплама тошлар захиралари, хилма-хиллиги ва ранги бўйича Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида етакчи ўринда. Республикада 30 дан ортиқ мармар, гранит, трювертин, туф ва бошқа жинслар конлари топилган. Республикада норуда ва қоплама материаллар тармоғида тошга ишлов беришадиган 19 та корхона фаолият кўрсатмоқда.

Деворбоп материаллар саноати соҳасида қурилишда ишлатиладиган оловбардош ва иморат ғиштининг асосий қисми яланғоч 2-ғишт заводи, Янгийўл 8-ғишт заводи ва бошқа заводларда чиқарилади. 1990 йиллар бошидан ғиштни янги технология асосида тайёрлаш бўйича экспериментал цехлар ишга туширилди.

Керамика саноати тармоқларида Ангрен керамика комбинати ва Тошкент қурилиш материаллари комбинатида барча турдаги сопол кошнлар, санитария-қурилиш фоянси, гипс, канализация қувурлари, малойиҳа буюмлари ва бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Шиша-ойна саноти соҳасида «Қувасойшиша» ишлаб чиқариш бирлашмаси ва /азалкент шиша-ойна заводи ишлайди. Бу корхоналарда йилига 212 млн. дона консерва шиша идишлари, 80 млн. дона бутилка, 2 млн.м² дераза ойнаси ишлаб чиқарилади.

Қисқача хулосалар

Фондларнинг такрор ишлаб чиқаришни бевосита таъминловчи моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ва лойҳа ташкилотлари биргаликда қурилиш мажмуани ташкил этади.

Қурилиш мажмуа лойиҳалашдан бошлаб, токи тайёр объектларни ишга тушунтиришгача бўлган барча босқичдаги ишларни амалга оширади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қурилиш ишлари самарадорлигини янада ошириш мақсадида айрим қурилиш вазирликлари тугатилиб, мулкчиликнинг турли шаклларига ўтказилган ихтисослашган давлат концернлари, компаниялар, давлат акциядорлик бирлашмалари, уюшмалар ташкил этилди.

Қурилиш материаллари саноати тармоқлари юксак механизациялашган ва халқ хўжалигининг қурилиш материалларига бўлган талабини тўла қондиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қурилиш мажмуа қандай моҳиятга эга?
2. Қурилиш индустрияси негизида қандай маъно бор?
3. Капитал қурилишнинг ҳозирги кундаги вазифалари нималардан иборат?
4. Қурилиш тизимининг таркибига нималар киради?

Асосий адабиётлар

1. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций.- М.: Специальная литература, 1997.

Х боб

РЕСПУБЛИКАДА БОШҚАРИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

10.1. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг устувор йўналишлари

Президент И.Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси 9 сессиясидаги маърузасида (2002 йил, 29 август) кўрсатилган вазифалар мамлакатимизни, жамиятимизни демократлаштириш ҳамда янгилаш йўлидаги ҳаракатларимизни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш ва бу борда амалга оширган ижобий ишларни қатъият билан давом эттириш, уларни халқимиз орзу қилган марраларга етказиш мақсадалирини ўзида мужассам этган дастурнинг негизини қуйидаги устувор йўналишлар ташкил этади:

Биринчи устувор йўналиш. Энг асосий, энг муҳим устувор мақсад тенгсиз олий неъмат- мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш бўлиб қолаверади.

Мустақиллик биз учун, аввало, ўз тақдиримизга ўзимиз эгалик қилиш ҳуқуқи, келажагимизни ўз қўлимиз билан барпо этиш, юртимиз бойликларидан фақат халқимиз ва Ватанимиз манфаатлари йўлида фойдаланиш, демакдир.

Бу узоқ - яқин қўшниларимиз билан дўстлик ва ҳамкорлик асосида яшаш, дунё ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб обрў ва ўрин эгаллаш учун доим интилиш ва курашиш, демакдир.

Иккинчи устувор йўналиш. Бу- мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини, фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат. Чунки бу мезонлар ҳар доим ривожланиш ва тараққиётнинг асосий шарти бўлиб келган. Шунинг учун ҳам экстремизм ва ашаддий ақидапарастликнинг ҳар қандай қуранишларига халқаро террорчилик ва нарқобизнесга қарши изчил курашиш йўлида барча имкониятларимизни ва куч-қудратимизни сафарбар қилиш бугунги кунда энг муҳим ва долзарб вазифамиз бўлмоғи лозим.

Учинчи устувор йўналиш. Бу - бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро муносиб, мустаҳкам иқтисодийнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишдан иборат.

Тўртинчи устувор йўналиш. Жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш борасидаги тўртинчи ва энг муҳим устувор йўналиш – инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошкораликни, жамиятда ўтказилаётган

ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалда жорий қилишдир.

Бешинчи устувор йўналиш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти бўлиб, бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминлашдир.

Олтинчи устувор йўналиш – суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни давом эттиришдан иборат. Бу соҳадаги энг муҳим вазифа суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини сўзда эмас, амалда таъминлаш бўлмоғи зарур. Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъи ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. Қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар.

Еттинчи устувор вазифа – барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир.

Бу - демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демақдир.

Барча яхши биладики, фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат. Бу, ҳаётий ҳақиқат биз ҳамиша амал қиладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак.

10.2. Устувор йўналишлар мазмуни

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг Олий Мажлис тўққизинчи сессиясидаги маърузасида жамиятимиз тараққиёти устувор йўналишларининг учинчиси Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодиётнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишдан иборат» эканлиги белгилаб берилди. Бу йўналишнинг муваффақиятли амалга оширилиши, биринчи навбатда, хусусий секторнинг мавқеини янада оширишни, кичик ва ўрта тадбиркорликни жадал ривожлантиришни тақозо этади. Мустақиллигимиз рамзларидан бири бўлган сўмимизнинг барқарорлигини ва харид қувватини ҳар томонлама мустаҳкамламасдан, жозибадор инвестиция муҳитини ва инвесторлар учун кафолатларни яратмасдан, ташқи ва ички сармояларни бутун

иқтисодиётимизни янгилашга, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга биринчи навбатда йўналтирмасдан, халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтирмасдан, дунё иқтисодий тизимига интеграциялашмасдан, Жаҳон Савдо ташкилотига аъзо бўлиш учун зарур шарт-шароитларни яратмасдан туриб, бу устувор йўналишнинг ҳаётга татбиқ этилишини тасаввур этиш амалда мумкин эмас.

Энг аввало, бугунги кунда иқтисодий соҳада вазифаларнинг айнан шундай белгиланганлигини ҳар биримиз тўла-тўқис идрок этмоғимиз лозим.

Шу ўринда «Хўш, вазифалар нега бу шаклда белгиланаяпти? Уларнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат? Вазифалар шу тарзда белгиланган экан, биз нималарга эътибор бермоғимиз лозиму, қандай ишларни амалга оширмоғимиз керак?» деган саволлар туғилиши табиийдир. Бундай ҳаётий саволларга жавоб бераётган пайтимизда, шак-шубҳасиз, мустақиллик йилларида иқтисодий соҳада, айрим ҳолларда ақл бовар қилмайдиган ишлар амалга оширилганини холисона тан олмоғимиз лозим. Бу ўринда мустақиллик йилларида мамлакатимиз иқтисодий жараёнларини ўзида акс эттирувчи ва бир неча млрд. АҚШ долларларида ифодаланувчи рақамларни келтириб ўтишимиз, республикамиз ялпи ички маҳсулотининг қанча қисми қайси секторларда ишлаб чиқарилаётганлигини ифодаловчи диаграммаларга мурожаат этишимиз, қанча миқдорда хорижий инвестицияларнинг жалб қилинганию, қанча янги корхоналарнинг қурилганлиги тўғрисида батафсил тўхталиб ўтишимизга ҳожат бўлмаса керак.

Шундай бўлишига қарамасдан, учинчи устувор йўналишда вазифаларнинг айнан шу мазмунда қўйилаётганлиги, албатта, бежиз эмас. Чунки вазифаларнинг бу тарзда қўйилаётганлиги, бир томондан, бизни иқтисодий соҳада эришган ютуқларимиздан эсанкирамасликка чақирса, иккинчи томондан, ҳамон иқтисодий соҳада олдимизда қилиниши лозим бўлган талайгина ишлар турганлигидан далолат беради.

10.3. Устувор вазифаларни амалга ошириш йўллари

Бугунги кунда бу вазифалар бекорга кун тартибига қўйилаётгани йўқ. Чунки амалиётга назар соладиган бўлсак, халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтириш ва бунинг натижасида янада юқорироқ кўрсаткичларга эришишимиз учун каттагина имкониятларимиз мавжуд эканлигига, улардан етарли даражада ҳамда керакли вақтда фойдалана олмаётганимизга амин бўламиз. Бунинг тушуниш учун қуйидагиларга эътибор берайлик: амалдаги тартиб-қоидаларга кўра, халқаро молиявий ташкилотлар Ўзбекистонга тегишли молиявий характердаги қарорлар қабул қилиши учун, дастлаб тегишли маълумотларни талаб қилишади. Тан олайлик, айрим ҳолларда,

арзимас сабабларни рўқач қилиб, керакли маълумотларни ўз вақтида тақдим қилишнинг уддасидан чиқа олмаяпмиз. Тақдим этилган маълумотларимиз ва уларда келтирилган рақамларимиз баъзи ҳолатларда бир-бирига зид келмоқда. Таклифларимизни ёки фикрларимизни етарли даражада ишонарли қилиб асослаб бера олмаяпмиз. Ўз зиммамизга олган мажбуриятларимизга нисбатан эса, айрим ҳолатларда ҳафсаласизлик қилиб, уларни бажаришда ҳам маълум хатоларга йўл қўяяпмиз. Негадир, халқаро молиявий ташкилотлар билан бўлаётган муносабатларимизда «Қарс икки қўлдан чиқади», «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам», «Сиздан угина, биздан бугина» каби ўзбекона нақллар бекорга айтилмаганини унутиб қўяётирмиз.

Юқоридаги ҳолатларнинг содир этилаётганлиги, сиртдан қаралганда, арзимас бир нарсага ўхшасада, лекин айрим ҳолларда улардан биргинасини эътибордан четда қолдириш ҳам халқаро молиявий ташкилотлар томонидан ажратилиши лозим бўлган, Ўзбекистон иқтисодиёти учун, ўрни келганда, сув ва ҳаводек зарур бўлган юз млн.лаб АҚШ доллари ҳажмидаги маблағларнинг ўз вақтида ажратилишига тўсқинлик қилмоқда ёки уларнинг ажратилиш муддатларини ортга сурмоқда. Бунинг оқибати нималарга олиб келиши мумкинлигини идрок этиш албатта, унча катта ақл талаб этмайди.

Биз бу ерда «Ўзбекистонимиз халқаро молиявий ташкилотлар томонидан ажратиладиган маблағларга муҳтождир» деган фикрни билдирмоқчи эмасмиз. Аксинча, истиқлол йўлини танлаган Ўзбекистонимиз бундай ташкилотларнинг ёрдамисиз ҳам ўз қаддини ростлаб олиш имкониятига эга. Ватанимизнинг мавжуд иқтисодий салоҳияти ана шундан далолат беради. Лекин, шундай бўлсада, биз Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг таркибий қисми эканлигини ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатларида эса маълум мақсадларга эришиш учун халқаро молиявий ташкилотларнинг кўмагидан фойдаланиб келинмоқда. Шу маънода, биз ҳам мамлакатимиз учун халқаро молиявий ташкилотлар томонидан маблағлар ажратилишидан манфаатдоримиз. Буни ҳам тан олайлик.

Шу жойда масаланинг бошқа бир жиҳатини ҳам ёддан чиқармаслигимиз керак. Чунки биз учун маблағлар ажратилишидан халқаро молиявий ташкилотларнинг ўзи ҳам биздан кам манфаатдор эмас. Бунинг боиси шундаки, бозорнинг ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтган қонунларига мувофиқ, улар ихтиёрида тўпланган маблағлар, бир дақиқа бўлса-да, ҳаракатсиз туриши мумкин эмас. Ҳар бир халқаро молиявий ташкилот ўз ихтиёридаги маблағларни у ёки бу мамлакатлар иқтисодиёти тармоқларига самарали жойлаштиришга ҳаракат қилмасдан ўзга чораси йўқ. Бозорнинг ёзилмаган қонуни шуни тақозо қилади.

Шундай экан, мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотларни муваффақиятли амалга оширишда муҳим омил сифатида қаралаётган халқаро молиявий ташкилотлар ихтиёридаги ресурсларни ўз вақтида

Ўзлаштириб олишга эришиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз эмасми? Бу вазифани муваффақиятли бажариш учун ҳар биримиз, энг камида, ўз иш жойимизда Ватанимизнинг салоҳиятини, унинг нимага қодир эканлигини кўрсата, ҳисоб-китобларимизнинг кам-қўстсиз бўлишини таъминлай олишимиз, масъулиятимизни оширишимиз, бефарқлик, ўзибиларлик ҳолатларига сира йўл қўймаслигимиз лозим.

10.4. Бюджет иқтисодий ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда ҳал қилувчи омил

Мамлакат иқтисодиётининг ҳаёт-мамотини белгилаб берадиган муҳим масала бюджет. Шу маънода, Олий Мажлисимиз томонидан қонун даражасида қабул қилинадиган Давлат бюджетининг шаклланиш жараёнида қанча кенг қатламдаги аҳоли иштирок этса, унга ўз ҳиссасини қўшса, шунча мақсадга мувофиқдир. Туғри, кўплаб тармоқлар ўз мутасаддиларига кўра, масалага лоқайд эмаслар, лекин уларнинг фаоллиги аксарият ҳолларда бюджет ажратмаларидан ўз соҳаларига салмоқлироқ бўлакни ундиришда намоён бўлади.

Бюджетни шакллантиришда биринчи галда харажатлар қисмини эмас, балки даромадлар бандини белгилаш муҳимдир. Халқимизда «Даромадга қараб буромад» деган нақл бор. Буромад чиқим, сарф-харажат. Демак, киримга қараб чиқим қилиш иқтисодиётнинг олтин қоидаси ҳисобланади. Гап шундаки, бюджет тақсимоотида кўпроқ ажратма сўраш учун тафаккурни ишга солиш талаб қилинмайди. Ўз Ватани тараққиётини, истиқболини кўзлайдиган одам, аввало, юрт хазинасини бойитувчи манбаларни кўпайтириш ҳақида ўйлаши керак.

Даромад ва харажат - булар ўзаро бир-бирини тақозо этадиган тушунчалар бўлиб, уни тўлиқ ҳисобга олмаслик, нохуш оқибатлар келтириб чиқаради. Шундай экан, бюджетнинг даромад қисмини бойитиш учун қандай манбалар мавжуд? Аввало, амалга оширилаётган ислохотларимизда солиқ тизимини такомиллаштириш, унинг фиксал (хазинани тўлдириш), қайта тақсимлаш ва рағбатлантирувчилик вазифаси тўла даражада бажаришини таъминлаш муҳимдир. Бу фикрни солиқни қанча кўп йиғсак, бюджетнинг даромад қисми шунча кўпаяди, деган маънода тушуниш ўта гўллик бўлур эди. Президентимиз жуда кўп чиқишларида солиқларни муттасил такомиллаштириб бориш зарурлиги ҳақида таъкидлайдилар. Афсуски, юртдошларимиз орасида солиқни гардандаги юк сифатида тушунадиганлар ҳам йўқ эмас. Агар биз солиқларнинг Ватан қудратини юксалтиришдаги аҳамиятини юракдан англасак, бу улкан ишга муносиб улуш қўшиш учун интилган бўлур эдик.

Юртбошимиз истиқлолнинг дастлабки йилларида яратган асари «Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида «Солиқлар хазинани тўлдириш сиёсатининг асосий унсури бўлиб, давлат бюджетининг даромад қисми энг муҳим умумдавлат, халқ хўжалиги вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорда шаклланишини таъминланиши лозим», деб уқтирган эдилар. Ўйлаб кўрайлик, корхоналар ўртасида молия интизоми бузилса, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари чигаллашиб бораверса, қандай қилиб бюджетдаги мутаносибликка эришиш мукин?! Бу савол ҳаммамизни ўйлантирса, вазиятдан чиқиш учун чоралар топилса айни муддао бўлур эди.

Агар биз буюк давлат қуриш учун асдойдил интилмоқчи бўлсак, баландпарвоз ва чиройли ибораларга маҳлиё бўлиш ўрнига ислохотлар

йўлидаги муаммоларимизни англаб олиш муҳимдир. Албатта, мустақил ҳаётимизни ўтган ўн бир йиллик даври Ўзбекистон бошлаган ислохотлар, аввало, бозор иқтисодиётига ўтиш, демократик жамият қуришдаги йўлимиз қанчалик тўғри эканлиги ва бу йўлдан қаймаслигимиз зарурлигини кўрсатди. Эндиги ишларимиз шу йўлнинг давоми бўлиб, у ислохотларни янги поғонага кўтариши керак.

Парламентнинг тўққизинчи сессияси 2003 йил давлат бюджетини қабул қилиш асносида яқунланаётган натижаларини кўриб чиқди. Мазкур масала бўйича сўзга чиққан нотиқларнинг айтишича, 2003 йил давлат бюджети даромадлари 1 трлн. 842,2 млрд. сўм бўлиши кутилмоқда. Агар харажат 1 трлн. 927,2 млрд. сўм бўлиши кўзда тутилаётганини ҳисобга олсак, бюджет тақчиллиги 85 млрд. сўм эканлигини англаш қийин эмас. Ушбу кўрсаткич ялпи ички маҳсулот ҳажмига нисбатан 1,2 %ни ташкил этади.

Дастлабки ҳисоб-китобларга қараганда, даромадлар таркибида бевосита солиқлар бўйича белгиланган режалар ошириб бажарилиб, тушумлар 497,2 млрд. сўм ёки жами даромадларнинг 27 %и миқдоридан бўлиши кутилмоқда. Бу кўрсаткич солиқ юкни камайтириш бўйича олиб борилаётган тадбирларнинг яхши натижа бераётганлигидан далолатдир.

Бюджет ижросида ижтимоий соҳага алоҳида этибор бериш Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг бош йўлидир. Қуйидаги рақамларнинг мағзини чағайлик: 2002 йилда ижтимоий соҳани молиялаштириш харажатлари 732,6 млрд. сўм, ижтимоий ҳимоя тадбирлари учун эса 142,4 млрд. сўм миқдоридан бўлиши кутилмоқда. Бу харажатлар жами бюджет сарфининг 45,4 %ини ташкил этади.

Албатта, ижтимоий соҳа дегани жуда кенг қамровни ўз ичига олади. Бу жабҳада, айтайлик, маориф учун кўзда тутилган бандлардан баъзиларини тилга олсак, бюджет харажатлари қанчалик пухта шаклланганлигини тасаввур этиш мумкин. Булар - умумтаълим мактабларини дарсликлар, ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларга мансуб мактаб ўқувчиларини қишки кийим-бош ва пойабзал, 1-синиф ўқувчиларини ўқув қуроллари билан таъминлаш, мактаб ўқув мебели ва компьютер техникаси сотиб олиш кабилар унча тўлиқ бўлмаган рўйхатдир. Хуллас, бюджет иқтисодий ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда ҳал қилувчи омилдир.

Хўш, бюджет баракасини таъминлаш учун қайси йўналишлар устувор аҳамият касб этади? Бунинг ҳар бир фуқаро билиб қўйса, айтиш мумкин буларди.

Мамлакат макроиқтисодиётининг асосий кўрсаткичларини юксалтиришда валюта захирасини бойитиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги барчага аён. Биз ер ости ва усти бойликларимизни, муҳим стратегик маҳсулотларни сотиш орқали бу борада муайян имкониятларга эгамиз. Лекин дунё бозоридан пахта ва олтиннинг нархи беқарор бўлиши туфайли кейинги йилларда неча юз млн. долларни ололмаганимиз ҳам ҳақиқат-ку? Айниқса, пахтадан оладиган

даромадимиз тинимсиз тебраниб турибди. Дунё бозоридаги нарх-навонинг бекарорлигидан ташқари пахта ҳосили табиий шароитга боғлиқ эканлиги ҳаммага маълум. Шулардан келиб чиқиб, президентимиз фақат қишлоқ хўжалигига суяниб қолмаслигимиз зарурлигини, қишлоқда янги иш ўринлари яратиш муҳумлигини таъкидламоқдалар.

Юртимиз иқтисодий қудратини юксалтиришнинг муҳим омилларидан яна бири – хорижий инвестицияларни жалб этишдир. Бу жабҳада ҳам изланиб, интилиб ишлаш тақозо этилади. Айрим қўшни мамлакатларда катта-катта корхоналарни чет эллик корчолонларга сотиш амалиёти қўлланилаётгани сир эмас. Лекин фақат бугунги кун билан яшамаётган Ўзбекистон хориж сармоясини сарфлашда қўшма корхоналар сонини ва сифатини кўпайтириш йўлидан боряпти. Сифат деганда, нимани тушуниш мумкин? Гап шундаки, мамлакат раҳбариятининг оқилона иқтисодий сиёсати туфайли юртимизга ҳам сармоя, ҳам технология келтириляпти. Айти пайтда қўшма корхона фаолияти қайси бир чет мамлакатдан бутловчи қисмларни олиб келиб, бу ерда йиғишдан иборат бўлмаслиги керак. Шу маънода, мамлакатимизда амалга оширилаётган локализация сиёсати, яъни тайёр маҳсулот олишда ишлатиладиган хомашёни ўзимизда ишлаб чиқариш муҳум аҳамият касб этади.

Ўзбекистон четдан келадиган сармояни кўпайтирмай туриб, тез орада тараққий этган мамлакатлар қаторига ўта олмайди. Бу қонуниятни мактаб ўқувчиси ҳам яхши билиши керак. Нафақат билиш, қўйилган мақсадни амалга ошириш учун интилиш керак. Чет эллик сармоядорларга қулай шарт-шароит яратиш бениҳоя муҳимдир. Бунинг асосий шarti мамлакатда тинчлик ва осойишталикнинг барқарорлигидир. Яна бир омил – ўша давлатнинг эртанги кунга ишончи қай даражада эканлигидир. Айти пайтда сармоядор учун ҳуқуқий кафолат ҳам қулай иқлимни таъмин этади. Бизда бундай шароит бор, фақат у ҳақда хорижий ишбилармонларга кўпроқ ахборот беришимиз зарур.

Яна бир муаммо – Ўзбекистон айрим хорижий маҳсулот ишлаб чиқарувчилар учун бозорга айланиб қолмаслиги керак. Айтайлик, ҳозирги пайтда Хитойда ишлаб чиқарилаётган сирти ялтироқ, ичи қалтироқ молларни ўша мамлакатнинг ўзида сотиш тақиқланган. Шундай экан, бизнинг халқимиз нега ўтмас матоҳни олиши керак? Масаланинг яна бир ижтимоий жиҳати борки, бу ҳақда Юртбошимиз бир неча йил муқаддам огоҳлантирган эди. Агар биз четнинг ялтироқ молларига қаттиқ валюта сарфлаш йўлидан борсак, улар қўлига ўзимизни ипсиз боғлаб борамиз. Яъни, ўша мамлакатда одамлар иш билан таъминланади, бизнинг пахта ва олтинимиз ҳисобига тўланган валютамизни ҳазм қилиб бораверади. Биз эса машаққатли меҳнат эвазига етиштирган хомашёни тайёр маҳсулотга нисбатан бир неча баробар арзонга топширамиз. Бу ўзимизга зарар эканлигини англаб етайлик!

Афсус, бу борадаги давлат сиёсатини лаҳзада манфаат кўриб келган чайқовчилар тушуниши қийин кечяпти. Ахир, Ўзбекистонда арзон, сифатли пойабзаллар ишлаб чиқаришга эришяпмиз-ку? Нега ўзимиздаги бой хомашёдан сифатли маҳсулот тайёрлаш ҳақида ҳамма бирдай жон куйдирмайди?

Иқтисодиётимизнинг устувор йўналишлари этиб, экспорт салоҳиятини ошириш, импорт ўрнини босадиган маҳсулот тури ва салмоғини кўпайтириш белгиланган. Бу йўл бюджетнинг даромад қисмига даромад киритади. Шундай манбаларни кўпайтириш йўлида тинимсиз изланиш ўзини Ўзбекистон фарзанди ҳисоблаган ҳар бир фуқаронинг бурчидир...

10.5 Республикада иқтисодиёт ва статистика органларининг ташкилий тузилишини такомиллаштириш

«Иқтисодиётдаги бозор механизми ва услубларини жорий қилишни давом эттириш, жамият ҳаётининг барча томонларини эркинлаштириш талабларига мувофиқ иқтисодиёт ва статистика органлари ташкилий тузилмасини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги 2002 йил 24 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони эълон қилинди

Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги тугатилиб, унинг негизда Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси ташкил этилди.

Мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, қуйидаги ғоят муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган чуқур ўйланган ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига қуйидагилар юкланди:

макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг барқарор, мутаносиб ва жадал суръат билан ривожланишини таъминлаш;

кўп укладли ва самарали фаолият кўрсатувчи иқтисодиётни шакллантириш, хусусий мулкчиликнинг етакчилик ролини таъминлаш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

бой табиий ва минерал хомашё захираларидан, бунёд этилган ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятидан самарали ҳамда оқилона фойдаланишга қаратилган аниқ мақсад йўлидаги тузилмавий сиёсатни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизими миқёсида интеграциялашувини таъминлаш;

янги иш жойларини яратиш, меҳнат ресурсларини оқилона банд қилиш муаммосини ҳал этиш, аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофаза қилишни кучайтириш, аҳолининг турмуш даражаси барқарор,

жадал ўсишини, ижтимоий инфратузимани ривожлантиришни таъминлаш;

мамлакат минтақалари иқтисодиётининг комплекс ривожланишини, ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат ҳудуди бўйича мақбул ҳамда самарали ривожлантириш ва жойлаштиришни таъминлаш.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг асосий вазибалари этиб қуйидагилар белгиланган:

жамиятни ривожлантириш ҳамда демократик қайта ўзгартиришларнинг мақсад ва устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилишнинг, иқтисодиётни бошқаришда бозор услублари ва механизмлари жорий этилишининг чуқур ўйланган стратегиясини ишлаб чиқишни ташкил қилиш;

асосий макроиқтисодий кўрсаткичларни, республика, минтақалар ҳамда тармоқларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасини комплекс тизимли таҳлил қилиб бориш, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ривожланиш тенденцияларини ўрганиш, иқтисодиётдаги мавжуд номутаносибликларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш йўллари асослаб бериш;

иқтисодиётни ривожлантиришнинг кўп вариантли сценарийларини, минтақалар ва секторлар бўйича мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг қисқа муддатли башоратлари ҳамда дастурларини ишлаб чиқиш;

энг муҳим қиймат, моддий ва меҳнат балансларини ишлаб чиқишни ташкил этиш;

асосий макроиқтисодий кўрсаткичларни пул-кредит агрегатлари, давлат бюджети параметрлари, ташқи савдо, тўлов ва тармоқлараро баланслар билан ўзаро боғланишини таъминлайдиган таъсирчан механизмни шакллантириш;

демографик башоратлар, аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, ички истеъмол бозорини тўлдириш, халқ фаровонлигини ўстириш, ижтимоий иефратузилмани ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;

иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларнинг ўрта муддатли башоратларини, замонавийлаштириш ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, ресурсларни тежайдиган илғор технологияларни жорий этиш дастурларини ишлаб чиқиш;

тузилмавий сиёсат мақсадларига эришишни, минтақаларни комплекс ривожлантиришни таъминлайдиган қисқа муддатли ва ўрта муддатли инвестиция дастурларини ишлаб чиқишни мувофиқлаштириш;

экспорт салоҳиятини ривожлантиришни рағбатлантириш, ташқи савдо ва тўлов балансларини мақбуллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, товар (ишлар, хизмат)лар экспорти башоратини

тайёрлаш, республиканинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашув стратегиясини ишлаб чиқишда қатнашиш.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ўз зиммасига юкланган вазифаларни мамлакатнинг ижтимоий – иқтисодий ривожланишига оид башоратларни ҳамда дастурларни ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Умумиқтисодиёт мажмуасига кирувчи вазирлик ва идоралар фаолиятини мувофиқлаштириш йўли билан амалга оширади.

Ушбу фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси зиммасига қуйидаги асосий вазифалар юклатилди:

статистика соҳасида ягона сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, замонавий халқаро талаблар ва андозаларга мос келадиган статистикани ташкил этишнинг самарали тизимини таъминлаш;

илмий асосланган, бозор иқтисодиётининг асосий тамойилларига жавоб берадиган, миллий ҳисоблар тузишни таъминлайдиган ҳамда халқаро статистика андозаларига мувофиқ бўлган ягона статистика услубияти ва кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш, татбиқ этиш;

статистика ва ҳисобот кўрсаткичларининг тезкорлиги, ишончлилиги ва ҳолислигини таъминлаш, статистика ахборотини олиш бемалоллиги, унинг очиқлилиги ва ошқоралилигини кенгайтириш чора-тадбирларини амалга ошириш;

статистика ахборотини йиғиш, қайта ишлаш ва умумлаштириш тартибига ҳар қандай аралашувларга йўл қўймайдиган статистика ишларини ташкил қилиш тизимини яратиш;

статистика органларини замонавийлаштириш ҳамда уларни статистик ахборотларни тезкор узатиш ва қайта ишлашни таъминлайдиган замонавий компьютер ҳамда ахборот-коммуникация тизимлари ва технологиялари билан қайта жиҳозлаш, статистика бўйича ягона ахборот тизимини янада ривожлантириш;

корхоналар ва ташкилотларнинг ягона давлат регистрини, иқтисодий-статистик классификаторлар тизимини юритиш.

Ўзбекистонда иқтисодиёт ва статистика бўйича фаолият кўрсатаётган бўлинмалар негизида қуйидагилар ташкил қилинди;

Қорақалпоғистон Республикасида – Иқтисодиёт вазирлиги ва статистика бошқармаси;

республика вилоятлари ва Тошкент шаҳрида – иқтисодиёт бош бошқармалари ва статистика бошқармалари;

республика шаҳар ва туманларида – иқтисодиёт бўлимлари ва статистика бўлимлари.

Қуйидагилар асосий вазифа қилиб белгиланган;

иқтисодиёт ҳудудий органлари Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят, шаҳар, туман ҳокимликларига қарашли;

статистика ҳудудий органлари Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасига қарашлидир.

Ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмларининг сунъий равишда камайтирилишига, корхоналар фаолиятига ноҳолис баҳо берилишига, пул маблағларининг банкдан ташқари ноқонуний айланишига олиб келадиган нотўғри статистик ҳисоботни тақдим этишда, статистика маълумотларини яширишда айбдор бўлган мансабдор шахслар қонунга мувофиқ қаттиқ жавобгарликка, ҳатто жиноий жавобгарликка ҳам тортиладилар.

Қисқача хулосалар

Фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат. Бу тизим марказида маънавият, одоб–ахлоқ, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак.

Ҳукуматнинг вазифалари мавжуд қонунлар ва давлат иқтисодий сиёсатидан келиб чиқади. Унинг тузилмаси вазифаларни ҳал этиш нуқтаи назардан ташкил этилади.

Халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтириш ва бунинг натижасида янада юқорида кўрсаткичларга эришимиз учун каттагина имкониятларимиз мавжуд ва улардан етарли даражада фойдаланиш лозим.

Бюджетни шакллантиришда биринчи галда харажатлар қисмини эмас, балки даромадлар бандини белгилаш муҳимдир.

Мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, ғоят муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган, чуқур ўйланган ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига юкланди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарув тизимининг вазифалари нималардан иборат?
2. Давлатнинг иқтисодий асослари қандай аниқланади?
3. Жамиятимиз тараққиётининг устувор йўналишларини баён этинг?
4. Бюджет иқтисодий ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда қандай ўринга эга?

Асосий адабиётлар

1.И.А. Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

2.И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3.И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4.Ишмуҳамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

XI боб

ИҚТИСОДИЁТНИ БОШКАРИШДА МОЛИЯ – КРЕДИТ ЙЎЛЛАРИ

11.1. Давлат бюджети: асосий кўрсаткичлар ва миқдорий баҳолаш муаммолари

Давлат қарзи – аввалги давлат бюджети тақчиллигига тенг бўлган, давлатнинг қимматли қоғоз эгалари олдидаги давлат қарзлари, давлат ички қарзлари – давлатнинг қимматли қоғоз эгалари бўлмиш фуқаролар, фирмалар, ташкилотлар олдидаги қарзларидир. Ташқи қарзлар – давлатнинг чет эл фуқаролари, фирмалари ва ташкилотлари олдидаги қарзлари. Хусусий қарзлар – нодавлат секторининг хусусий қимматли қоғоз эгалари олдидаги қарзлари умумий ҳажми.

Давлат қарзлари ва хусусий қарзлар - “Даромад-харажат” айланмасининг таркибий элементиدير. Даромадлар ортган сайин, уй хўжаликлари, фирмалар, давлат ва бошқалар томонидан ишлатилиши лозим бўлган жамғармалар ҳам ортиб боради.

Қарзларни ташкил қилиш – харажат қилувчи шахсларга жамғармаларни бериш механизмиدير. Агар истеъмомчилар ва бизнес қарз беришга лаёқатли бўлмасалар, хусусий қарзлар ортиб бораётган жамғармалар ҳажмини абсорбировка қилиш учун етарли тезликда ўсмайди ва бу вазифа давлат қарзининг ортиши ҳисобига амалга оширилади. Акс ҳолда иқтисодиёт ресурсларининг тўлиқ бандлик шароитидан чиқиб қолади.

Бюджет тақчиллиги – давлат харажатлари ва даромадлари ўртасидаги фарқдир. Бюджет тақчиллиги ва қарзни миқдорий баҳолаш қуйидаги омиллар таъсири остида мураккаблашади:

Одатда, давлат харажатлари ҳажмини баҳолашда иқтисодиётнинг давлат секторидаги амортизация ҳисобга олинмайди, бу эса бюджет тақчиллиги ва давлат қарзлари объектив тарзда ошишига олиб келади.

Давлат харажатларининг муҳим моддаларидан бири қарзлар бўйича %ларни тўплаб, аста-секин асосий қарзни ўчириш. Давлат харажатлари давлат қарзининг номинал %ини эмас, балки реал %ини ўз ичига олиши шарт.

Ҳисоботларда бериладиган расмий давлат бюджети кўп ҳолларда пД кўрсаткичига оширилади, Фишер тенгламасига биноан пқ R_n Д- R_r Д. Инфляция даражаси юқори бўлган шароитда бу хатолик ўта аҳамиятли бўлиши мумкин, чунки инфляция суръатининг ўсиш даврида

$$R_r = \frac{R_n - \pi}{1 + \pi}.$$

Бюджет тақчиллигининг ортиши, давлат харажатлари қарз бўйича тўланадиган инфляцион %ларнинг кўпайиши ҳисобига ўсишидан юзага келади. Баъзан бир вақтнинг ўзида давлат бюджетининг номинал тақчиллиги ва қарзи ўсиб, реал дефицит ва қарз эса пасайиб

бораётганини ҳам кузатиш мумкин. Бу хил вазият давлатнинг бюджет солиқ сиёсати самарадорлигини баҳолашда қийинчиликлар келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бюджет дефицитини баҳолашда инфляция ҳам ҳисобга олиниши лозим.

Давлатнинг реал тақчиллиги   қ   Давлат бюджетининг номинал тақчиллиги   -   Давлат харажатлари ҳажми   -   Инфляция суръати

Одатда, давлат бюджети дефицитларини макрокўламда баҳолашда, ўз орттирмаларига эга бўлиши мумкин бўлган маҳаллий бюджетлар ҳисобга олинмайди. Кўп ҳолларда маҳаллий ҳокимият органлари федерал бюджет ҳисобига ундирилувчи солиқларни пасайтириш мақсадида атайлаб маҳаллий бюджетларга тегишли маълумотларни бузиб кўрсатадилар. Бу хил қонуният фискал децентрализациялаш кузатилган барча ўтиш давридаги иқтисодиётлар учун хос. Натижада эса федерал бюджет тақчиллигини баҳолашда ошириб кўрсатишлар кузатилади.

Индустриал ва ўтиш давридаги иқтисодиётда баҳоланаётган (расмий) давлат бюджети тақчиллигидан ташқари, унинг Марказий банк ҳамда давлат ташкилотлари ва тижорат банкларининг квази фискал фаолиятига асосланган яширин дефицити ҳам мавжуд. Квази фискал операциялар қаторига қуйидагилар киради:

а) Тўлиқ бандликнинг давлат ташкилотлари томонидан молиялаштирилиши ва банк ссудалари ёки ўзаро қарзларни тўплаш ҳисобига иш ҳақини бозор ставкаларидан юқори равишда тўплаш;

б) Иқтисодий ислохотларнинг бошланғич даврида Марказий банкдан ажралиб чиққан нотижорат банклари жамғармалари, яъни ҳозирда ишламаётган ссудалар (уй хўжаликлари, фирмалар ва ҳоказоларга ажратилган кредитлар). Бу кредитлар асосан Марказий банкнинг имтиёзли кредитлари ҳисобига тўланади, бунда “ёмон қарзларнинг” ўтиш давридаги иқтисодиёт учун аҳамияти каттадир.

в) Марказий Банк томонидан валюта алмашув курсини барқарорлаштиришдан юзага келган чиқимларни, давлатга %сиз имтиёзли кредитлар (буғдой, гуруч, кофе ва бошқалар хариди учун) бўйича харажатларнинг молиялаштирилиши;

Яширин бюджет тақчиллиги ҳақиқий бюджет тақчиллиги ва давлат қарзининг ҳажмини камайтириб кўрсатади, кўпинча атайлаб (масалан, сайловдан олдин) ҳамда давлатнинг ҳар бир йил учун мувозанатлаштирилган бюджетнинг “қаттиққўл” курси қолипларидан келиб чиққан ҳолда. Демак, бюджет тақчиллиги ва давлат қарзининг мутлақ ўлчамлари узоқ муддатга ишончли макроиқтисодий кўрсаткич бўла олмайди, устига-устак ЯММ билан бир қаторда қарзларнинг ҳам ўсиши ҳисобга олинса...

Бюджет тақчиллигининг турғунликка ва давлат қарзи ошишига олиб келувчи асосий сабаблари қуйидагилардир:

а) ҳарбий ёки бошқа ижтимоий келишмовчиликлар шароитида давлат харажатларининг ошиши. Бюджет тақчиллигини узоқ муддат давомида молиялаштириш, пул массасининг ортиб кетиши ҳолатини четлаб ўтган ҳолда, инфляциян босимни юмшатиш имконини беради;

б) иқтисодиётнинг даврий пасайишлари ва ўрнатилган стабилизаторлар;

в) иқтисодиётни стимуллаштириш мақсадида солиқларнинг қисқартирилиши.

11.2. Давлат бюджетининг бирламчи тақчиллиги ва қарзнинг ўз-ўзини яратиш механизми

Иқтисодий ўсиш омилларидан бири $\frac{+арз}{ЯММ}$ нисбатидир.

Бу нисбат динамикаси қуйидаги омилларга боғлиқ:

– қарз бўйича тўланадиган %лар катталигини белгиловчи, реал % ставкаси катталиги;

– реал ЯММнинг ўсиш суръатлари;

– давлат бюджетининг бирламчи тақчиллиги умумий дефицит ва қарзлар бўйича тўланадиган %лар йиғиндиси ўртасидаги фарқдан иборат.

Давлат бюджетининг бирламчи тақчиллигини қарз бўйича молиялашда қарз ҳам, у бўйича хизмат кўрсатиш коэффиценти ҳам ортади, яъни иқтисодиётдаги “қарз салмоғи” ҳам ортиб боради.

Бирламчи ортиқчаликнинг ортиши қарз ўз-ўзини яратишининг олдини олиши мумкин.

ВД умумийқ(GҚNҚF)-Т

Бирламчи ВДқ(GҚF)-Т

NқДҚR_r, Бу ерда:

G - давлат хариди;

F - трансфертлар;

T - бюджетга келиб тушувчи солиқлар;

N - қарз бўйича тўловлар;

Д - қарз катталиги;

R_r - реал % ставкаси. Давлат қарзининг ўз-ўзини яратиш механизмини куйидагича ифодалаш мумкин:

бирламчи ВД $\uparrow \Rightarrow$ давлат займлари $\uparrow \Rightarrow$ давлат қарзи $\uparrow \Rightarrow$ N $\uparrow \Rightarrow$ умумийВД $\uparrow \Rightarrow$

$\Rightarrow$ Янги давлат займлари $\uparrow \Rightarrow$ қарз $\uparrow \Rightarrow$ N $\uparrow$

Агар реал % ставкаси ЯММнинг ўсиш суръатидан юқори бўлса, давлат қарзининг ортиб бориши бошқариб бўлмайдиган бўлиб қолади, чунки реал ЯММнинг ҳар бир ўсиши қарз бўйича %ларни тўлаш учун сарфланиб, қарз оғирлигини ифодаловчи $\frac{Қарз}{ЯММ}$ нисбатининг ортиб

кетишига сабаб бўлади. $\frac{Карз}{ЯММ}$ нисбати динамикасини башорат қилиш учун қуйидаги боғлиқлик ишлатилади:

$$\Delta\lambda = \lambda \left(R_r = \frac{\Delta Y}{Y} \right) - \sigma$$

$\Delta\lambda - \frac{Карз}{ЯММ}$ нисбатидаги ўзгаришлар,

$\lambda - \frac{Карз}{ЯММ}$ нисбатининг натижаси

R_r - реал % ставкаси

$\frac{\Delta Y}{Y}$ - реал ЯММни ўсиш суръати

σ - ЯММдаги бирламчи бюджет ортиқчалигининг улуши.

$\frac{Карз}{ЯММ}$ нисбатини камайтириш учун қуйидаги иккита шароит мавжуд

бўлиши лозим:

– реал % ставкаси, реал ЯММнинг ўсиш суръатидан кичик бўлиши шарт.

– ЯММдаги бирламчи бюджет ортиқчалигининг ўсиши доимий бўлиши керак. Давлат бюджети бирламчи тақчиллигининг мавжудлиги «қарз салмоғи» ортининг омили ҳисобланади.

Солиқлар миқдорини орттириш – давлат томонида қарз бўйича тўланадиган %лар ва қарзларни қоплаш учун зарур бўлган даромадларни олиш усулидир.

Қарз бўйича хизмат кўрсатиш графигига риоя қилиш учун давлат солиқлар қуринишида N дан кам бўлмаган суммани йиғиши лозим. Бу эса $\frac{N}{ЯММ}$ нисбати даромадга солинадиган солиқ ставкасининг қуйи чегараси эканлигини билдиради.

$$\frac{N}{Y} \leq \frac{T}{Y} \text{ Бу ерда: } Y - \text{ жами даромад}$$

давлат қарзи бўйича хизмат кўрсатишдан ташқари бошқа харажатлар ҳам молиялаштирилиши кераклиги учун

$$\frac{T}{Y} < \frac{G}{Y} + \frac{N}{Y} + \frac{F}{Y} \text{ ҳолати бюджет соҳасида босим ортиб боришини}$$

исботлайди.

Солиқларнинг ортинини ўсиб бораётган қарз бўйича хизмат кўрсатиш шarti бўлиб келиши меҳнатга, янгилик киритишга, инвестициялашга бўлган лаёқатнинг пасайишига олиб келади.

Шунинг учун йирик давлат қарзларининг мавжудлиги нисбатан иқтисодий ўсиш имкониятларини чегаралайди.

Бу чегараланишларни четлаб ўтиш учун, давлат қарзларни қайта молиялаштириши мумкин, яъни янги давлат займларини босиб чиқариб,

улардан келган даромаддан «эски қарзларни» қоплаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Давлат доимо солиқларни ошириш, давлат қарзини қайта молиялаш ёки бюджет тақчиллигининг монетаризацияси ўртасида танлаш имкониятига эгаллигини ҳисобга олиб, давлатга салмоқли қарзларнинг мавжуд бўлишига қарамасдан унинг инқирозга юз тутиш хавфи деярли йўқ.

Давлат бюджет дефицитини узоқ муддат давомида молиялаш % ставкасини оширади, бу эса ўз навбатида, инвестицион харажатлар пасайишига олиб келади. Хусусий секторда ё истеъмол, ё инвестицион товарлар ишлаб чиқарилиши мумкин. Агар давлат харажатларининг ўсиши хусусий сектордан инвестицион товарлар ишлаб чиқаришни сиқиб чиқарса, бугунги авлоднинг яшаш даражасига таъсир қилмайди. Лекин келажак авлодга кичик ҳажмдаги асосий ишлаб чиқарувчи фондлар мерос бўлиб қолади ва ўз навбатида бу даромадлар даражасининг пасайишига олиб келади. Бу хил таъсир давлат харажатларини асосан истеъмол харажатлари (ижтимоий трансфертлар, ўқувчилар учун субсидиялар ва ҳоказо) ни кўтариш ҳисобига оширилганда рўй беради. Давлат инвестициялари (сармоялари) хусусий сармоялар каби иқтисодийнинг ишлаб чиқариш потенциалини мустаҳкамлайди. Агар давлат харажатлари, инвестицион харажатлар (масалан, сармояларнинг автострадалар қурилишига, соғлиқни сақлаш тизимига, таълимга жалб этилиши) қуринишга ўтса, у ҳолда келажак авлод қўлига ўтадиган ишлаб чиқарувчи кучлар камаймайди. Уларнинг тузилиши, таркиби эса давлат капитали улушининг фойдасига ўзгаради. Лекин шу билан бирга истеъмол учун мўлжалланган хусусий инвестициялар сиқиб чиқарилиши мумкин, бу эса аҳолининг жорий истеъмоли чегараланишига олиб келади.

Давлатнинг қарздорлик даражаси ортиб борган шароитда истеъмолчилар хулқи бир-бирига зид, кафолатланмаган, нотурғун бўлади, бу эса давлат қарзига анъанавий ва рикардион нуқтаи назардан ёндашувчилар ўртасида бўлиб ўтадиган баҳс, мунозараларда акс этади. Анъанавий нуқтаи назарга кўра, солиқлар пасайиши давлат заёмлари ва қарз жамғармалари орқали молиялаштирилади, истеъмол харажатларини стимуллаштириб, миллий жамғармаларнинг камайишига олиб келади. Истеъмолнинг ўсиши аввалига жами талаб ва жами даромадни қисқа муддат ичида ошириб юборади, лекин кейинчалик жамғарма капитал ҳажмини камайтириб, иқтисодий ўсишни чеклайди.

Рикардиан нуқтаи назарга кўра эса, солиқларнинг пасайиши, давлат қарзлари ортиши ҳисобига молиялаштирилиб, истеъмол харажатлари ўсишига йўл қўймайди ва жамғармалар ўсишини чекламайди, балки аниқ муддат, яъни ҳозирдан келажакка қадар бўлган муддат ичида солиқлар «оғирлигини» қайта тақсимлайди.

Келтирилган концепциялардан ҳеч бирини тўлалигича рад этиб бўлмайди, чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам бюджет солиқ сиёсатининг

аниқ моделлари шаклланишига маълум маънода ўз таъсирларини ўтказишади. Инвестицион талаб хулқи ҳам турлича бўлиши мумкин. Сиқиб чиқариш эффементи берилган талабининг эгри чизиғида хусусий инвестицияларнинг, бюджет дефицитини қарз ҳисобига молиялашдан юзага келадиган юқори даражали % ставкалари сабабли камайишини кўзда тутуди.

Бироқ, агар иқтисодиёт бошидан пасайиш ҳолатида бўлса, давлат харажатларининг ўсиши мультурликатор самараси таъсири остида яна ҳам кучайиши мумкин.

Бу эса хусусий бизнесдаги фойда кутилишини янада яхшилаб инвестицион талаб эгри чизиғини ўнгга силжитиши, инвестицион талабнинг ўсиши сиқиб чиқариш самарасини қисман ёки бутунлай йўқ қилиши мумкин.

Маълум вазиятда айнан битта механизм – бюджет дефицитини қарз ҳисобидан молиялаш ҳам хусусий инвестицияларнинг сиқиб чиқариш самарасини келтириб чиқариш, ҳам уни йўқ қилиши мумкин. Шунинг учун давлатнинг қарздорлик даражаси юқори бўлган шароитда бюджет - солиқ сиёсатининг самарадорлигини баҳолаш жараёни чуқур макроиқтисодий таҳлилни талаб этади.

11.3. Иқтисодиётнинг молия - кредит дастаги сифатида солиқлар тизимининг тутган ўрни ва аҳамияти

Республикамиз иқтисодиётида улкан ўзгаришлар бошлангандан бери долзарб, кўпгина баҳсларга сабаб бўлаётган масалардан бири – солиқлар масаласидир. Хўш нима учун шундай?

Солиқлар мураккаб ва кўп қиррали категориядир. Давлат улар ёрдамида ижтимоий эҳтиёжларни қондириш ва ўз харажатларини қоплаш учун мажбурий равишда қийматнинг бир қисмини олиб қўяди.

Солиқ тизими - муайян шароитда давлат фойдасига ундириладиган солиқлар мажмуадир, уларни йиғиб олиш йўллари ва усулларининг ташкил этилишидир. Солиқ тизимига солиқ турлари, солиқ имтиёзлари, солиқлар миқдори, солиқ ундириладиган даромадларни аниқлаш киради.

Солиқ тизимининг вазифаси қуйидагилардир:

а) солиқ тўловчилар билан давлат ўртасида даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;

б) иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолиятни рағбатлантириш ёки четлаб ўтиш;

в) аҳолининг муайян табақаларига ижтимоий имтиёзлар бериш;

Солиқлар ва уларнинг миқдори муҳим аҳамият касб этади. Юқоридаги фикрларни давом эттириб, шуни айтиш мумкинки, солиқлар, авваломбор марказлашган ресурсларни шакллантирувчи асосий унсурдир. Солиқлар охир оқибатда ижтимоий-иқтисодий тизимнинг самарали ишлашини таъминлаши керак. Бунинг учун улар қулай бўлиши

лозим. Солиқларнинг қулайлиги қуйидагиларга аҳамият беришни тақозо этади:

Маҳсулот қийматидан маълум бир қисмининг солиқ шаклида олиб қўйилиши ишлаб чиқарувчи даромадини камайтиради, шу билан бирга уни йўқолган даромадни қоплаш мақсадида фаолроқ фаолият кўрсатишга рағбатлантиради. Инглиз иқтисодчиси Мак Куллох шундай деган эди: «солиқларнинг ортиши хусусий одамга, унинг оиласининг ўсиши ва харажатларининг кўпайишига қандай таъсир этса, миллатга ҳам шундай кучли таъсир кўрсатади. Солиқларнинг доимий ўсиб бориши, тадбиркорлик, ижодкорлик, ривожланиш ва иқтисод қилишга шароитлар яратади. Агар солиқлар енгил бўлганда эди, улар бундай самарали бўлмас эди».

Бошқа томондан, даромаднинг жуда ҳам пасайиб кетиши меҳнат фаолиятини сусайтиради. А.Трусевнинг фикрича, ишлаб чиқарувчи фаолиятига солиқларнинг ижобий таъсири қуйидаги ҳолларда бўлмаслиги ёки салбий таъсир қилиши мумкин:

а) агар иш куни узун бўлсада, унинг янада узайтирилиши руҳий-физиологик сабаларга кўра, меҳнат интенсивлигининг пасайишига олиб келса;

б) агар ишлаб чиқарувчи солиқлар натижасида маҳрум бўлган моддий неъматларни кўпайтиришдан дам олишни юқори қўйса;

в) агар тўловчи барибир меҳнат натижалари солиқлар орқали олиб қўйилади, деб меҳнат фаолиятини оширишни фойдасиз деб топса (бу ҳолда солиқлар ишлаб чиқаришнинг қисқариши ва меҳнат эмиграциясига олиб келади).

Шундай қилиб, гап шундай солиқ миқдорини ўрнатиш ҳақида кетаяптики, у меҳнат фаолиятининг пасайишига эмас, балки унинг жонланишига ёрдам берсин ва мана шу асосда солиқлардан келадиган тушумларнинг ошишига олиб келсин. Худди мана шу қирраси орқали солиқлар тизими ёрдамида иқтисодий ва тадбиркорлик фаолияти ривожини тартибга солиш мумкин. Шу ерда солиқ объекти ва солиқ солиш манбаи хусусида бир оз сўз юритишга тўғри келади. Солиқ объекти даромад ва мол мулкдан иборат бўлади. Масалан, ялпи даромад, иш ҳақи, ер солиқ объектларидир. Солиқ объекти иккига бўлинади: турли манбалардан келган пул даромадалари, даромад келтириши мумкин бўлган мол-мулк. Солиқ объектини кўпайтириш билан солиқларнинг умумий ҳажмига таъсир қилиш мумкин.

Солиқ солиш манбаи солиқ солиш объектидан мажбурий тўловлар, моддий ва унга тенглаштирилган харажатлар олиб ташлангандан кейинги қисмидир. Республикамиз бошқариладиган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидан бораётган ҳозирги даврда бошқаришнинг иқтисодий усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Иқтисодий бошқаришнинг асосий усулларида бири солиқлар тизимидир. Шунинг учун ҳам солиқларга катта аҳамият берилмоқда.

Солиқ назариясини тавсифлашдан олдин уларнинг асосий қирралари ва хусусиятларини аниқлаб олиш зарур. Улар қуйидагилар:

1. Солиқлар давлат томонидан қўйиладиган ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади.

2. Солиқлар миқдорини давлат бир томонлама белгилайди. Солиқлар ҳар доим мажбурий характерга эга.

3. Солиқ олиш қонуний асосда амалга оширилади. Солиқ миқдори, вақти енгилликлари олдиндан қонунда кўрсатилади.

Солиқ тизимининг самарадорлигига маълум бир мажбуриятларга амал қилади. Солиқлар назариясининг асоси А.Смитнинг қуйидаги тўрт қондаси ҳисобланади:

1. **Ўзаро тенглик.** Ҳар бир давлат фуқаролари ҳукумат ёрдамида олаётган даромадларига қараб, ҳукуматни қўллаб-қувватлашда моддий жиҳатдан иштирок этади;

2. **Аналитик.** Фуқаро тўлайдиган солиқ аниқ ҳисобланган бўлади. Солиқ тўлаш вақти, йўли ва қиймати солиқ тўловчига аниқ бўлиши керак;

3. **Қулайлик.** Ҳар қандай солиқ шундай вақт ва йўл билан олиниши керак, у солиқ тўловчига энг қулай бўлиши керак;

4. **Иқтисодлилик.** Ҳар қандай солиқ шундай олиниши керакки, у халқдан давлат ғазнасига тушадиган солиқдан кўп бўлишига йўл қўймаслик керак;

Инглиз иқтисодчиси Стинглиц ҳар қандай иқтисодий тизимнинг беш хусусиятини кўрсатади:

1. **Иқтисодий самарадорлик.** Солиқ тизими ресурсларининг самарали тақсимланиши ўзгартирмаслиги керак;

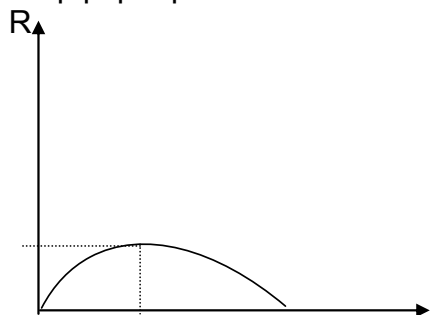
2. **Маъмурий соддалик.** Солиқ тизими иқтисодий шароит ўзгаришига тенг тез ва автоматик равишда мослашувчан бўлади;

3. **Сиёсий жавобгарлик.** Солиқ тизими шундай тузилиши керакки, сиёсий жараёнда фуқаролар ижтимоий хоҳишларини акс эттириши керак;

4. **Адолатлилик.** Солиқ тизими турли солиқ тўловчиларга нисбатан адолатли бўлиши керак.

Солиқлар назариясининг энг муҳим масалаларидан бири солиқ миқдори масаласидир. Солиқлар миқдорининг иқтисодий фаолиятга таъсири қандайлигини Леффер эгри чизиғида яққол кўриш мумкин. Эгри чизиқ ўртача солиқ миқдори билан бюджетга тушумлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади.

Лаффер эгри чизиғи.

$R_{\max}$

0

$N^x \quad 100\% \quad N$

Бу ерда: OR-бюджетга солиқлар орқали тушадиган тушумлар;

ON-солиқ миқдори;

N^x -қулай солиқ миқдори, унда бюджетга тушадиган тушумлар энг юқори бўлади;

$R_{\max}$ -бюджетга тушадиган тушумларнинг энг юқори миқдори.

Артур Лаффер гепотезасига кўра, солиқ миқдори ошиб кетса, солиқлардан тушадиган тушумлар камаяди. Бунда солиқлардан даромадни яшириш ҳоллари кучаяди.

Лаффер фикрича, тадбиркорлар ва аҳоли даромадининг 30% дан ортиғини солиқ шаклида олиб қўйиш мумкин эмас. 40-50 %и олиб қўйилса, жамғармалар камаяди, бу эса иқтисодиётнинг хусусий секторида вестияларнинг камайишига олиб келади. Яъни солиқлар макроиқтисодиёт мақсадини кўзлаб, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига тўсқинлик қилмаслиги керак. Бунда солиқнинг оғирлиги капиталга эмас, даромадга тушиши керак. Шунинг учун ҳам солиқ назариялари масалалари бошдан-оёқ қунт билан ўрганилиши, келажакда Ўзбекистон бюджетининг даромад қисмини таъминлай олувчи, муқобил солиқ турларини қўллаш масалалари олдинга қўйлиши ва ечилиши лозим.

Солиқлар назариясини ўрганишдан асосий мақсад қайси солиқ қандай таъсир қилиши, унинг миқдори қандай бўлиши керак ва ҳоказо саволларга илмий асосланган жавоб топишимиз мумкинлигидадир. Солиқлар ишлаб чиқаришнинг, тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига имкон яратади.

Республикамиз улкан иқтисодий ўзгаришлар даврида турганлиги учун мана шу ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниб етиш керак. Солиқларни кўриб чиқишдан олдин уларнинг вазифалари ва мазмунини билиш лозимдир. Солиқларнинг асосий вазифаларидан бири унинг йўналтирувчилик вазифасидир. У маълум харажатларни молиялаштириш учун давлат ва маҳаллий ресурсларни шакллантиради. Навбатдаги вазифаси тақсимлашдир. Унинг моҳияти даромадларни қўллаб-қувватлаш, нафақа ва стурендиялар, товон пуллари тўлаш учун ишлаб чиқариш соҳалари, аҳоли гуруҳлари, минтақалар ўртасида даромадларни қайта тақсимлашдан иборат.

Яна бир муҳим вазифаси – истеъмол ва жамғариш ўртасида мутаносибликни ушлаб туради. Асосий мақсади, моҳияти аҳоли истеъмолини улар даромадининг бир қисмини олиб уни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтириш орқали чеклашдир.

Кейинги вазифаси – рағбатлантирувчанлик, яъни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва уни янгилаш, илмий янгиликлар яратишга имконият яратишдир.

Навбатдаги вазифаси, чеклаш, яъни маълум бир маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни, аҳолининг ҳаддан ташқари ўсишини чеклашдан иборат.

Сўнги вазифаси – назорат ва ҳисоб-китоб қисмидир, яъни корхона ва аҳоли гуруҳлари даромадлари ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини, молиявий маблағлар ҳаракатини ҳисоб-китоб қилиш.

Бу вазифаларнинг бажарилиши республикамизда амал қилаётган солиқ турларига бевосита боғлиқдир. Республикамиз солиқ турлари билан танишишдан олдин, умуман солиқларнинг қайси белги ва хусусиятларига қараб, қандай турларга туркумланишини кўриб чиқамиз:

- 1) Солиққа тортиш объекти бўйича: бевосита, билвосита.
- 2) Солиқларни қаерга тушиши кўра: давлат ва маҳаллий.
- 3) Фойдаланиш тартибига кўра: умумий ва махсус.

Энди бевосита Ўзбекистонда қўлланиладиган амалдаги солиқ турлари билан яқиндан танишамиз.

“Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқ тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси қонунига асосан корхоналардан олинадиган дастлабки солиқ даромад солиғидир. Бундай солиққа қуйидагилар тортилади:

– юридик шахс бўлган мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар, юридик шахс бўлмаган, лекин мустақил балансига ва банк муассасида ҳисоб-китоб счега эга корхоналар, бирлашмалар (корхоналар)нинг, ташкилотларнинг филиаллари, ваколатхоналари ва бошқа мустақил бўлинмалари;

– хўжалик ҳисобида турмайдиган, лекин фаолиятдан даромад олинадиган ташкилотлар, бюджетдаги илмий текшириш ташкилотлари бундан мустаснодир;

– Ўзбекистон республикаси ҳудудида ташкил этилган чет эл инвестицияси иштирокидаги ташкилотлар, корхоналар уларнинг филиаллари.

Даромад солиғи олинаётган вақтда солиқ объекти корхонанинг ҳисобот давридаги ялпи даромади ҳисобланади.

Солиқ солиш мақсадларида корхонанинг ҳисоблаб чиқилган ялпи даромади маҳсулотларни, ўзга моддий бойликларни реализация қилишдан тушум йиғиндисидан ҳамда реализация қилиш билан боғлиқ бўлмаган операциялар натижасидан иборат бўлади.

Харид моллари билан савдо қилувчи корхоналар учун солиқ солиш мақсадларида сотишдан олинадиган даромадлар дейилганда реализация қилинган товарларнинг сотиб олинган ва сотилган қиймати ўртасидаги фарқ тушунилади.

Қисқача хулосалар

Бюджет тақчиллиги – давлат харажатлари ва даромадлари ўртасидаги фарқдир.

Солиқлар мураккаб ва кўп қиррали категориядир. Давлат улар ёрдамида ижтимоий эҳтиёжларни қондириш ва ўз харажатларини қоплаш учун мажбурий равишда қийматнинг бир қисмини олиб қўяди.

Иқтисодиётни бошқаришда молия-кредит дастаклари сифатида мамлакат бюджетини назорат қилиш, бюджетнинг тушум қисмини ташкил этувчи солиқларни ўрганиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Молия тизимида бўлаётган ўзгаришлар нималардан иборат?
2. Давлат бюджетининг миқдорий баҳолаш мезонлари қандай?
3. Давлат бюджети тақчиллиги ва қарзнинг ўз-ўзини яратиш механизми нимадан иборат?
4. Иқтисодиётнинг молия-кредит дастаги сифатида солиқ тизими қандай аҳамият касб этади?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва так шартлари ва таари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А.Каримов. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон републикаси Олий Мажлиси 9-сессиясидаги маърузаси. Халқ сўзи, 30 август 2002.

3.Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.

4. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

ХII боб

РЕСПУБЛИКАДА БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

12.1. Бозор иқтисодиётини тартибга солиш зарурлиги ва йўллари

Ҳозирги кунда бирорта ҳам мамлакатда соф бозор мавжуд эмас. Барча мамлакатларда иқтисодиёт озми-кўпми тартибга солинади. Агар иқтисодиёт давлат томонидан тартибга солинмас экан, ишлаб чиқариш соҳасида, албатта, инқироз ҳолатлари вужудга келади. Ҳозирги кунда ривожланган бозор ҳўжаликларида давлатнинг у ёки бу даражада иқтисодиётга аралашуви мавжуд. Лекин барча ривожланган мамлакатларда ҳам давлатнинг иқтисодиётга аралашуви бир хил эмас. Масалан, Швеция, Финляндия каби мамлакатларда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кенг миқёсда бўлиб, бу асосан ижтимоий соҳага тегишли янги ижтимоий демократизм сиёсатидир. Англия, Италияда эса давлат иқтисодиётга ҳам аралашади.

Бозор иқтисодиётининг асоси товар ишлаб чиқарувчиларнинг қай даражада эркинлиги билан белгиланади. Агар товар ишлаб чиқарувчилар мутлақо эркин бўлишса, бозор муносабатлари ривожланган бўлади ва шу билан бирга инқирозга олиб келиши мумкин. Масалан, АҚШда қишлоқ ҳўжалигининг ривожланишига давлат уч хил усулда: қонун йўли билан, маъмурий йўл билан, иқтисодий йўл билан аралашади. Шунини таъкидлаш керакки, агар иқтисодиётни самарали иқтисодиётга айлантирмоқчи бўлсак, бозор шароитида ҳам уни тартибга солиш албатта лозим бўлади.

Илғор мамлакатлар тажрибасида қўлланган ва бугунги кунда ҳам қўлланилаётган бозор иқтисодиётини тартибга солишнинг турли хил йўллари мавжуд. Шунини ҳам айтиш керакки, бу мамлакатларда қўлланиладиган усуллар бизнинг шароитга тўғри келмаслиги мумкин. Мазкур мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солиш ишлари инглиз иқтисодчиси Ж.Кейнс томонидан яратилган махсус циклларга қарши сиёсатдан бошланган эди. Бу сиёсатнинг негизи миллий пул даромадларини яратиш учун мўлжалланган моделдир. Бу моделнинг камчилиги шундаки, у реал иқтисодиёт қонунларига риоя қилмайди. Давлат даромадини ва харажатини тўғрилаш, шунингдек солиқ ставкасини ўзгартириш бу сиёсатнинг моҳиятини ташкил этади. Солиқ ставкасини ўзгартириб эҳтиёжларни кенгайтириш ва камайтиришга эришиш мумкин.

АҚШнинг атоқли олими М. Фридманнинг назарияси бўйича давлат томонидан иқтисодий тартибга солиш учун пул массасининг ўсиш суръатларини доимо бир маромда сақлаш лозим. Шунингдек, ҳозирги кунда бозор иқтисодиётини ривожланган мамлакатлар солиқлар, кредит,

валюта сиёсати, баҳоларни назорат қилиш, инвестицион қонунчилик, режалаштириш, дастурлаштириш ва бошқа маъмурий таъсирлар орқали тартибга солмоқдалар.

Солиқлар орқали тартибга солиш шунга асосланган: бирорта маҳсулот кўпроқ ишлаб чиқарилиши лозим бўлса, шу маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга камроқ солиқ солинади, агар шу маҳсулотни камроқ; ишлаб чиқариш лозим бўлса, кўпроқ солиқ олинади.

Кредит орқали эса ишлаб чиқарувчиларга кредит бериш миқдорини камайтириш ёки кўпайтириш, %ини ўзгартириш натижасида таъсир кўрсатилади.

Бозор иқтисодиётини тартибга солишда баҳолар айниқса, катта ўрин тутди. Давлат томонидан олиб борилаётган нарх сиёсатига қараб мақбул равишда иқтисодиётни бошқариш мумкин.

Бундан ташқари ҳозирги кунда илғор мамлакатларда иқтисодиётни бошқаришда дастурлаштириш усулидан кенг фойдаланилмоқда. Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, иқтисодиётни бошқаришда мулк шаклларининг хилма-хиллиги ниҳоятда катта роль уйнайди. Масалан, АҚШда яратилаётган миллий маҳсулотнинг 40 %и, капитал қурилишнинг 25 %и давлат секторига тўғри келади ва бозорнинг узгаришига қараб бу нисбат ўзгартириб турилади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бизнинг олдимизда турган муҳим вазифалардан бири мулкнинг қанча қисмини хусусийлаштиришни оқилона даражада аниқлашдан иборат.

Ҳозирги кунда барча ривожланган мамлакатларда бозорни тартибга солувчи восита сифатида режалаштириш ва дастурлаштиришдан кенг фойдаланилмоқда. Биз ҳам бозор иқтисодиётини тартибга солишда режалаштиришдан муқобил равишда фойдаланишимиз лозим. Чунки бизда шу вақтгача ҳам режалаштириш мавжуд эди. Энди иқтисодиётни тартибга солишда режалаштиришнинг моҳиятини бутунлай ўзгартириш кузда тутилмоқда, яъни директив (кескин, қатъи) режалар ўрнини индикатив (тавсиявий) режалар эгаллаши мумкин. Бунинг маъноси шуки, эндиликда марказлашган қатъи режалаштириш ўрнига тавсиявий режалар ишлаб чиқилади. Бу режалар ишлаб чиқаришни, истеъмолни ривожлантиришнинг энг мақбул йўллари ўзида мужассамлаштиради. Биринчи навбатда, шундай режалар бир йил муддатга тузилиши кўзда тутилмоқда. Корхоналар хоҳласа шу режа асосида ишини давом эттирадилар, агар хоҳламаса, ўзлари билганича иш юритади. Бу, албатта, хусусий сектордаги корхоналар учун шундай бўлади. Давлат корхоналари эса (давлат томонидан) марказдан тузилган режалар бўйича иш юритади. Кейинчалик эса 10-15 йилга мўлжалланган тавсиявий режалар ишлаб чиқиш кўзда тутилмода.

Шундай қилиб, биз хулоса қилишимиз мумкинки, бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, бозорни тартибга солиш йўллариининг энг мақбуллариини танлаб олиб, ишлаб чиқаришни, бозорни тартибга

солишда улардан фойдаланишимиз лозим.

12.2. Бозор муносабатларининг республика иқтисодий мустақиллигига таъсири

Бошқариладиган бозор иқтисодиёти юқори самарали меҳнат унумдорлиги ютуқларига таянади. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор механизмсиз юқори самарали иқтисодиёт ҳам йўқдир.

Бозорга ўтиш даврида қуйидагиларга катта эътибор бериш керак: молия ҳолатини яхшилаш, сўмнинг қадрсизланишини камайтириш, истеъмол бозорини баланслаштириш.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич даврида салбий оқибатлардан қочиб бўлмайди. Ишлаб чиқаришнинг бирмунча пасайиши асосан «А» гуруҳ маҳсулотлари ва саноат қурилишида кўзга кўринади. Ишсизлар сони бир оз ортади. Аҳолининг моддий аҳволи баҳолар ошиши натижасида ёмонлашади.

Фақат Ўзбекистоннинг ўзида бозор муносабатларига ўтиш билан ишсизлар сони, ҳисоб-китобларга қараганда, 2-2,5 баробар кўпайиши мумкин. Бу салбий оқибатларнинг олдини олиш учун эса ижтимоий муҳофаза механизми зарур. Ижтимоий муҳофаза доирасига асосан ишсизлар, меҳнатга яроқсиз кишилар, кўп болали оилалар киради. Давлат бу тоифа кишиларни ижтимоий муҳофаза қилишни икки йўл орқали амалга ошириши мумкин:

Кам таъминланган кишиларнинг меҳнати билан улар ўз молиявий аҳволларини бирмунча яхшилашлари учун шароит яратиш;

Ночор кишилар ва оилаларни марказлашган ҳолда маблағ билан таъминлаш.

Агар биринчи йўл рағбатлантиришга асосланса, иккинчиси ижтимоий компенсация қилишга асосланган. Бу ўринда асосий масала ишсизликни йўқотиш муаммосидир. Ўзбекистон аҳолисини иш билан таъминлашнинг оқилона йўллари топиш учун аввало фаол таркибий сиёсат ўтказиш лозим. Бунинг учун барча имкониятларни ишга солиш ва янги иш жойларини ташкил этиш билан чет давлатлар сармояларини жалб қилиш керак.

12.3. Бозор иқтисодиётига ўтиш дастури ва унинг асосий йўналишлари

Бозорга муносабат ҳар хил. Баъзилар уни ҳар қандай мушғулотлардан қуриладиган омил, замонавий, гуллаб-яшновчи жамият қуриш учун бирдан-бир имконият, деб билмоқдалар. Бошқалар ўтиш босқичидаги турмуш шароитининг ёмонлашувидан хавфсираб, бозорга шубҳа билан қарамоқдалар. Учинчи тоифадагилар бу ғояни мутлақо қабул этмаяптилар.

Мана шундай бир пайтда ҳукумат фавқулодда мураккаб иш қилиниши лозимлигини пайқаб турибди. Бу вазият эса қуйидагиларни тақозо этмоқда:

Биринчидан, бозорга ўтишни ҳам, шунингдек, мамлакатдаги иқтисодий вазиятни барқарорлаштиришни ҳам таъминлайдиган чоратadbирларни айна бир вақтда амалга ошириш зарур. Аввало, бюджетнинг камомадани камайтириш, пул муомаласини соғломлаштириш, сўмнинг обрў-эътиборини ва харид қобилиятини мустаҳкамлаш, истеъмол бозорини мўл-кўл таъминлаш вазифаларини алоҳида ажратиб олиш талаб этилади.

Иккинчидан, воқеа ва ҳодисаларга аниқ қараш, муҳокама қилинганда иқтисодий турмушни бир кун тўхтатиб бўлмаслигини унутмаслик лозим. Поезд ва самолётларнинг қатновида, металл қуйишда, кимё корхоналарида, чорвачилик соҳасида ва новвойхоналарнинг ишида узилишлар бўлмаслиги зарур. Бунинг олдини олиш учун бозор муносабатларини ривожлантириш билан бирга, қандай қилиб бўлмасин, хўжалик алоқаларини сақлаб қолиш ҳамда бу алоқаларнинг узилишига йўл қўймаслик лозим.

Учинчидан, сиёсий барқарорликка, қонунни ва ҳуқуқ тартиботини ҳурмат қилишга, ижрочилик интизомига қаттиқ риоя этилишига эришмоқ керак. қонунга амал қилмай қўйган мамлакат муқаррар равишда ўзаро курашувчан гуруҳларнинг олишув майдони бўлиб қолади, унда порахўр унсурларнинг таъсири кучаяди, бузғунчилик жараёнлари бошқарув тизимига тобора кўпроқ тўсқинлик қилади.

Иқтисодий ислохотларнинг моҳиятини чуқурроқ идрок этиш, уларнинг ҳаётий зарурлигини аниқ ва равшан англаб етиш лозим. Республикадаги ҳар бир раҳбар, ходим, илғор фикрловчи киши ислохотлар ғояси билан яшаши керак. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий дастурининг энг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий дастурнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу тамойилга мувофиқ бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш керак. Авваламбор, ўзини оқламаган маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тамойилларидан, ўта марказлаштирилган тақсимлаш тизимидан, шаклланган тёкисчилик ва боқимандалик кайфиятидан қатъиян воз кечиш лозим;

бозор муносабатларига ўтиш инсоннинг нждий ва меҳнат салоҳиятини намоён қилишга, боқимандаликни бартараф этишга, йуқолиб кетган эғалик туйғусини қайта тиклашга имкон беради. Фақат бозоргина маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ҳукмини бартараф этиб, республиканинг ғоят катта бойликларидан самарали фойдаланишни таъминлай олади.

Бу борада бугунги кунда республикамиз иқтисодиёти олдида турган энг муҳим масалалар қуйидагилардан иборат:

давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли, янги пайдо бўлаётган нодавлат, яъни ишлаб чиқариш фаолияти билан

шуғулланаётган ва аҳолига хизмат кўрсатаётган хусусий, акционерлик, жамоа ва бошқа корхоналарни қўллаб-қувватлаш билан аралаш, кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш;

нарх-наволарни босқичма-босқич эркинлаштириш, монополияга қарши қаттиқ сиёсат ўтказиш, давлат корхоналарининг фаолиятини тижоратлаштириш ҳисобига рақобат муҳитини вужудга келтириш;

бевосита хўжалик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш, товарлар, сармоя, иш кучи ва бошқа бозорларни шакллантириш борасидаги чора-тадбирларни амалга ошириш, бозор инфратузилмасини вужудга келтириш, бозор шароитида ишлай оладиган кадрлар тайёрлаш.

Иқтисодий дастурнинг стратегик вазифаси — иқтисодиётимизнинг таркибини қайта қуришдир, яъни иқтисодиётнинг бир ёқлама – хомашёга йўналтирилганлигини қатъиян бартараф этиш ички сиёсатнинг энг муҳим устувор йўналишидир. Стратегик жиҳатдан ўсишга эришмоқ учун ишлаб чиқариш таркибини ўзгартириш зарур. Ҳақиқатан ҳам бир неча ўн йиллар мобайнида республика иқтисодиёти марказдан бошқариладиган ягона халқ хўжалик мажмуанинг таркибий қисми эди. Марказ қабул қиладиган кўпгина қарорлар Ўзбекистоннинг манфаатларидан йироқ эди. Хуллас, чор империяси давридагидек, республика хомашё учун стратегик база эди. У тайёр маҳсулот сотиладиган қулай бозорга айланиб қолганди. Республика улкан табиий бойликларидан фойдаланилган ҳолда даромадлар унинг ҳудудидан олисда қолиб кетарди.

Шунинг учун республика иқтисодиётини таркибий жиҳатдан ўзгартириш бўйича ишлаб чиқиладиган чора-тадбирлар, аввало, қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилиши лозим:

қишлоқ хўжалик хомашёси ва минерал ресурсларни чуқурроқ қайта ишлашни, уларни тайёр маҳсулот даражасига етказиш, қишлоқ хўжалик ресурсларини қайта ишлашга алоҳида аҳамият бериш керак. Янги қайта ишлов қувватларини яратиш, кенг миқёсларда мева-сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш, трикотаж, тўқимачилик, тикувчилик саноатини, сермеҳнат тармоқларни ривожлантириш, тайёр буюмларнинг хилларини кўпайтириш, уларни ташиб келтиришни камайитириш ва экспортни ошириш;

пахта тозалаш ва қайта ишлаш саноатидан иборат бўлган халқ хўжалиги мавжуд таркибининг истиқболи йўқ. Шунинг учун асосий вазифа илм-фанга асосланган, техник жиҳатдан мураккаб тайёр маҳсулот улушини кўпайтириш ва унинг рақобат қобилиятини таъминлаш, ақлий салоҳият негизида юксак техникага эга бўлган корхоналарни вужудга келтириш;

илғор технологияларга, замонавий ишлаб чиқариш таркибига ўтишни таъминлаш, минерал ресурсларни комплекс қайта ишловчи ўзаро боғлиқ тармоқлар тизимини шакллантириш.

Қисқача хулосалар

Бевосита хўжалик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш, товарлар, сармоя, ишчи кучи ва бошқа бозорларни шакллантириш борасидаги чора-тадбирларни амалга ошириш бозор инфратузилмасини вужудга келтиришга қаратилган.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор механизми сиз юқори самарали иқтисодиёт ҳам йўқ.

Иқтисодий дастурнинг стратегик вазифаси — иқтисодиётимизнинг таркибини қайта қуришдир, яъни иқтисодиётнинг бир ёқлама – хомашёга йўналтирилганлигини қатъиян бартараф этиш ички сиёсатнинг энг муҳим устувор йўналишидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Республикадаги бозор инфратузилмасининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

2. Бозор иқтисодиётини тартибга солишда қандай йўллардан фойдаланилади?

3. Бошқариладиган бозор иқтисодиётининг самарадорлигини қандай аниқлаш мумкин?

4. Бозор иқтисодиётига ўтишда қандай дастурлардан фойдаланилади?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи. 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

ХII боб

ИҚТИСОДИЁТНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

13.1. Давлатнинг иқтисодий вазифалари ва унинг бозор иқтисодиёти ривожланишига аралашуви зарурлиги

Давлатнинг иқтисодий вазифалари кўп ва турли хилдир. Шунинг учун таҳлилимизга асос сифатида давлатнинг қуйидаги иқтисодий фаолиятларини қараб чиқамиз.

Биринчидан, давлатнинг айрим иқтисодий вазифалари бозор тизими ривожланишини енгиллаштириш ва қўллаб-қуватлаш мақсадига эга. Бундай вазифалар сирасига қуйидаги икки фаолиятни киритишимиз мумкин:

бозор тизими самарали фаолият кўрсатишини таъминлайдиган ҳуқуқий база ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;
рақобатни ҳимоя қилиш.

Иккинчи гуруҳ вазифаларини бажаришда давлат бозор тизими фаолиятини кучайтиради ва турлайди. Бу ерда давлатнинг қуйидаги учта вазифаси асосий аҳамиятга эга.

- даромад ва бойликларни қайта тақсимлаш;
- миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш;
- иқтисодиётни барқарорлаштириш, яъни иқтисодий конъюнктуранинг эгилувчанлиги натижасида пайдо бўладиган ишсизлик ва инфляция даражаларини назорат қилиш ҳамда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш;
- давлат бозор иқтисодиётининг самарали фаолият кўрсатиши учун асос бўладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олади. Ҳуқуқий базани таъминлаш асосан хусусий корхоналарга ҳақ-ҳуқуқлар бериш, хусусий мулкчиликни аниқлаш ва шартномалар бажарилишини назорат қилиш, шунингдек, бошқаларда намоён бўлади.

Бозор иқтисодиётида рақобат асосий тартибга солувчи механизм бўлиб ҳисобланади. Бу ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларни ўзига бўйсундирадиган ягона кучдир. Бозор тизимига бўйсунадиган ишлаб чиқарувчилар рақобат натижасида фойда олишни режалаштиради. Кимки бу қонунни бузса, зарар кўради ва оқибатда батамом тугатилиши мумкин. Рақобат шароитида истеъмолчи - бу хўжайин, бозор - унинг таъминотчиси (агенти), корхона эса, хизматкори ҳисобланади.

Монополиянинг ўсиши бу вазиятни тезда ўзгартиради. Монополия рақобат билан алмашинар экан, сотувчилар бозорга таъсир қилиши мумкин ёки ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда нархларни ошириш орқали мамлакатга зарар олиб келади.

Бозор тизими ривожланиши билан мамлакат аҳолиси оладиган даромадлар ва қиладиган харажатлар ўртасида номутаносибликлар пайдо бўлади. Бу каби муаммоларни ҳал қилишда давлат асосий аҳамиятга эга. Яъни, давлат жамиятдаги даромадлар номутаносиблигини камайтириш вазифасини бажаради. Бу вазифалар бир нечта сиёсий тадбирлар ва дастурларда ўз ечимини топган. Биринчидан, трансферт тўловлари орқали ёрдамга муҳтож, боқиманда, ногирон ва ишсизларни нафақалар билан таъминлайди. Иккинчидан, давлат бозорга аралашуви орқали даромадлар тақсимланишини ўзгартиради. Фермерларга кафолатланадиган баҳо ва минимал иш ҳақи тўғрисидаги қонунчилик давлатнинг аҳоли айрим гуруҳлари даромадларини тенглаштириш мақсадида баҳони тартибга солиб туришга мисол бўла олади. Бундан ташқари аҳолидан олинадиган даромад солиқларининг %лар бўйича табақаланиши ҳам аҳолининг кам таъминланган қисмини қўллаб-қувватлаш мақсадида олиб борилаётган дастурлардан биридир.

Иқтисодчиларга бозор фаолияти бузилишининг икки ҳолати маълум. Биринчидан, керак бўлмаган товар ва хизматларни ишлаб чиқаришда қандай ресурслар бўлишидан қатъи назар, иқтисодий жиҳатдан фойдалигини аниқ ажратиб кўрсата олмайди. Биринчи ҳолатда ресурсларни тусланиши ёки қўшимча самарага, иккинчидан эса, давлат ёки ижтимоий манфаатга боғлиқ.

Олдинги мавзуларда кўрдикки, рақобатли бозор тизимининг қулайликларидан бири ресурсларни самарали тақсимлашдан иборат. Бошқача айтганда, ҳар бир турдаги товар ва хизматни ишлаб чиқаришда ресурслар тўғри ёки мақбул тақсимланади.

Рақобатли бозордаги ресурсларнинг самарали тақсимланишида яширинча равишда камчиликлар ҳам мавжуд. Чунончи, ҳар хил турдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда қўшимча самара ёки товланиш бўлмайди, деб ҳисобланади. Товланиш товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган имконият ва харажатлар учинчи томонга, яъни бевосита сотувчи ёки сотиб олувчи бўлмаган томонга ўтади. Товланиш, шунингдек, қўшимча самара деб ҳам юритилади. Чунки, у бозор олди - сотдисида қатнашаётган индивид ёки гуруҳлар ҳисобига тўғри келадиган имконият ва харажатларни билдиради.

Товарларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилишда учинчи бир томондан қутилмаган харажатлар пайдо бўлиши товланиш харажатларини англатади. Бу харажатларнинг кўпгина қисми атроф-муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ. Давлат харажатлар товланиши натижасида ресурслар номутаносиб тақсимланишининг олдини олиш учун қонунлар қабул қилади, ва ўзига хос солиқлар жорий этади.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти ривожланишига аралашувидан асосий мақсади, иқтисодиётга янги демократик усуллар билан раҳбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иқтисодий

интеграцияга ўтиш, ИТТ ютуқларидан самарали қўллаш асосида ресурслардан унумли фойдаланишни йўлга қўйиш ва аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришдир.

13.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиқтисодий сиёсатнинг кўринишлари

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат мамлакат иқтисодиётига бевосита аралашади. Давлатнинг мамлакат иқтисодиётига аралашуви макроиқтисодий сиёсат орқали амалга оширилади. Бу сиёсатга асосан қуйидагиларни киритамиз:

- бюджет;
- пул-кредит;
- дотация; субвенция; субсидия;
- халқ хўжалиги баланси;
- солиқ механизми;
- чегараланган баҳолар ва бошқалар.

Давлат бюджет харажатларини (давлат харажатлари ва трансерт тўловлари) кўпайтириш ёки қисқартириш орқали мамлакат иқтисодиётига аралашади. Давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари ёки бюджет сиёсати товар ва хизматларнинг давлат хариди, ЯММ ни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, ижтимоий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар қисмидаги мутаносибликни таъминлаш, ишлаб чиқарувчиларга молиявий ёрдам шакллари кўрсатиш, нархлар устидан назорат ўрнатиш, экспорт ва импорт қилинадиган товарларга квоталар ўрнатиш ва шунингдек, мамлакат аҳолисини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борилаётган чора-тадбирлар мажмуасидан иборат. Авваламбор у мамлакатда пул массасини тартибга солишга қаратилган ва унинг асосий вазифаси нархлар ва реал миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига мос келадиган пул эмиссияси ҳисобланади. Пул-кредит сиёсати деганда тўлиқ бандлик шароитида жами маҳсулотларни ишлаб чиқаришга инфляцияни таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида муомаладаги пул миқдорини ўзгартириш тушунилади. Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга татбиқ этади.

Ҳозирда ҳамма мамлакатларда пул миқдорини тартибга солишда очиқ бозорда операцияларни, яъни давлат қимматли қоғозларини таклиф қилиш усулидан кенг фойдаланилмоқда. Ушбу операцияларни Марказий банк асосан нуфузи катта банклар гуруҳи билан биргаликда амалга оширади. Бозорда Марказий банк хазина қимматли қоғозларини сотиш ёки харид қилиш йўли билан пул таклифига таъсир этади, яъни пул бозорида талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди.

Пул бозорида муомалада пул миқдори ортиқчаллигини мавжуд деб фараз қиламиз. Табиийки, Марказий банк ортиқча пул массасини камайтириш ёки йўқ қилишга ҳаракат қилади. Бунинг учун, у очиқ бозорда ўзининг қимматли қоғозларини аҳоли ва банкларга таклиф этади, улар эса уни харид қила бошлайдилар. Давлат қимматли қоғозларининг (сотиш ёки харид қилиш йўли билан) таклифи ошиб борган сари, унинг баҳоси пасаяди, ўз навбатида унга бўлган харид (яъни қимматли қоғозларни сотиб олганларга % шаклида ҳақ тўланади) ошади, бу эса унга бўлган талабни оширади.

Банклар ва аҳоли қимматли қоғозларни кўпроқ харид қила бошлайдилар, пировард натижада банкларнинг захиралари қисқаради, ўз навбатида, бу ҳол пул таклифи банк мультурликаторига тенг нисбатда қисқаришига олиб келади. Бу банк захираси ва пул таклифининг ортишига олиб келади.

Ўзбекистонда пул-кредит сиёсатининг қуйидаги йўналишлари мавжуд:

- давлат томонидан пул массасини олдиндан билиш, уни доимий назорат қилиш;
- Марказий банк томонидан тижорат банкларининг операцияларини пул билан таъминлаш пул муомаласи соҳасини назорат қилишга имкон беради;
- кредит ва бюджет тизимлари ўртасида ўзаро муносабатлар воситасини такомиллаштириш, кредит бериш, бюджет камомади шароитида уни пул чиқариш ҳисобига эмас, балки давлатнинг қимматли қоғозларини сотиш ҳисобига қоплаш зарур.

Бу сиёсатнинг асосий воситаси, Марказий банк томонидан амалга ошириладиган ҳисоб ставкасини тартибга солиш, тижорат банкларининг мажбурий равишда Марказий банкда сақлайдиган захира меъёрини ўзгартириш, қимматли қоғозлар бўйича очиқ бозордаги операцияларни йўлга қўйиш ва бошқа тадбирлардан иборат.

Давлат томонидан хўжаликларга кўрсатиладиган молиявий ёрдамлар дотация, субвенция ва субсидия шаклларида олиб борилади.

Дотация - бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан қайтариб олмаслик шарти билан хўжаликларнинг зарарларини қоплаш, шунингдек, маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш учун ажратилган пул маблағларидир.

Субвенция - қатъи мақсадлар учун бериладиган дотация тури бўлиб, фойдаланиш шарти бузилганда уни қайтариб олиш мумкин.

Субсидиялар - пул ёки натура курунишидаги ёрдам тури бўлиб, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан кўрсатилади. Субсидиялар бевосита ва билвосита бўлиш мумкин. **Тўғри субсидиялар** – капитал қўйилмалар, илмий тадқиқотлар, кадрларни қайта тайерлашга ажратилган маблағлар, эгри субсидиялар солиқ имтиёзлари, имтиёзли шартларда кредитлар бериш, пасайтирилган божхона божлари ва ҳоказолардир.

Бундан ташқари давлат аҳолини давлат трансфертлари курунишида ҳимоя қилади.

Баланс – икки қисмдан иборат бўлган иқтисодий ҳисоб-китобдир. Биринчи бўлимда, ресурсларни ташкил этиш манбалари, иккинчисидан улардан фойдаланиш йўллари кўрсатилади. Икки бўлимнинг бир - бирига тенглиги ресурслар ва улар истеъмоли мутаносиблигини билдиради. Баланслар - моддий баланслар, меҳнат баланслари, молиявий балансларга, шунингдек, яна ҳисобот ва режа балансларига бўлинади.

Баланслар ёрдамида халқ хўжалиги тармоқлари, турли хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятлари ҳамда моддий ва молиявий бўлимлар ҳаракати ўртасидаги боғлиқлик таъминланади. Балансларнинг энг асосийларидан бири Халқ хўжалиги баланси ҳисобланади. Бу баланс жадваллар тизими бўлиб, унда миллий иқтисодни ривожлантириш кўрсаткичлари, ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг ҳажми ва ўсиш суръатлари, жамғариш ва истеъмол фондлари, ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, аҳолининг пул даромадлари ва уларни маҳсулотлар билан таъминлаш ва бошқалар ўртасидаги асосий нисбатлар ўрин олади.

Бозор иқтисодиёти шароитида кўп қиррали солиқлар тизимидан фойдаланилади. Аҳоли давлат бюджетига ҳар ойда олган даромадларига қараб даромад солиғи, корхоналар эса олган фойдасига қараб фойдадан солиқ тўлайди. Шу каби жуда кўп мавжуд солиқ турларидан оқилона ва илмий асосда фойдаланиш орқали давлат солиқ тизими сиёсатини, солиқ ставкалари миқдорларини ва имтиёзлари турларини аниқлайди. Ва шу билан бутун макроиқтисодий вазиятга таъсир кўрсатади. Яъни, солиқларни ўзгартириш орқали инвестициялар ва жамғармалар рағбатлантирилади.

Давлат бозор тизимининг фаолият кўрсатишида баҳо механизмидан, хусусан, чегараланган баҳолардан кенг фойдаланилади. Жумладан, чегараланган баҳолар аҳолини ҳимоя қилиш мақсадида айрим турдаги озиқ - овқат маҳсулотларига белгиланган. Чегараланган баҳо унинг ҳақиқий қийматларидан бир неча баробарга кам бўлиши мумкин. Давлат чегараланган баҳони бозор баҳосидан юқори ва кам белгилаши мумкин.

Қайд этилган нархлар давлат томонидан тартибга солишнинг бевосита усуллари тизимида алоҳида ўрин тутди. Бозор тизимида нархлар талаб ва таклифни тартибга солувчи асосий восита ҳисоблансада, бироқ дуненинг барча мамлакатларида давлат нархларини шакллантириш жараёнига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

13.3. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви

Шундай хизмат турлари ҳам мавжудки, уларга қандайдир миқдорда нарх белгилаш мумкин. Масалан, кўча ва автомагистраллар, милиция ёнфинга қарши кураш, кутубхона ва музей, профилактик, тиббий (медицина) хизматлари ва бошқалар.

Демак, бозор тизимидаги баҳо ижтимоий манфаатларни кўзлаб ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга бўлган ресурсларни ажратмас экан, у ҳолда уларнинг ишлаб чиқариш механизми қандай олиб борилади?

Ушбу товар ва хизматларнинг ишлаб чиқаришга зарур бўладиган ресурслар тақсимооти асосан давлат орқали гуруҳ ёки жамоа қарорларида қабул қилинади. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, у демократик давлатларда сиёсий усул, яъни овоз бериш орқали аниқланади. Ижтимоий манфаатлар истеъмоли ҳажми давлат сиёсати билдиради. Сиёсий минбарларда қабул қилинган бу гуруҳ қарорлари уй хўжаликлари ва корхоналарининг бешта фундаментал саволларга берган жавобларига қўшимча бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий манфаатларнинг ишлаб чиқариш учун шахсан индивидуал истеъмолдаги қандай ресурслари қайта тақсимланади? Тўлиқ бандлик шароитида фаолият кўрсатаётган иқтисодиётда давлат олдида ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун индивидуал истеъмолдаги товарларнинг ишлаб чиқаришдан ресурсларни ажратиш муаммоси туради. Хусусий тармоқдан товарларни ажратиб олиш учун уларнинг хусусий талаби қисқартирилади. Бунга асосан уй хўжаликлари ва корхоналардан солиқларни олиш орқали эришилади. Уй хўжаликлари ва корхоналар кам даромад олиш натижасида инвестицион ва истеъмол харажатларини камайтиради. Қисқача айтганда, солиқлар хусусий истеъмолдаги товар ва хизматларга бўлган талаб қисқартиради, бу ўз навбатида, ресурсларга хусусий талабни қисқаришига олиб келади.

Давлат бу солиқларни тақсимлашда ижтимоий манфаатдаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни эътиборга олади ва шу соҳага маълум бир қисмини йўналтиради.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти ривожланишига аралашувидан асосий мақсади, иқтисодиётга янги демократик усуллар билан раҳбарлик қилиш, барча хорижий мамлакатлар билан самарали иқтисодий интеграцияга ўтиш, ИТТ ютуқларини самарали қўллаш асосида ресурслардан унумли фойдаланишни йўлга қўйиш ва аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришдир.

Давлатнинг мамлакат иқтисодиётига аралашуви макроиқтисодий сиёсат орқали амалга оширилади.

Давлат бозор иқтисодиётининг самарали фаолият кўрсатиши учун асос бўладиган айрим хизматларни ва ҳуқуқий базани таъминлаш

вазифаларини ўз зиммасига олади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатни иқтисодиётга аралашидан мақсад нима?
2. Давлат томонидан амалга ошириладиган макроиқтисодий сиёсат қандай қуринишда бўлади?

Асосий адабиётлар

1. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.
4. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

XIV боб

ДАВЛАТ СИЁСАТИДА ИЖТИМОЙ МАЖМУА

14.1. Аҳолининг ижтимоий муҳофазасини таъминлаш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» асарида, тўртинчи устувор йўналиш сифатида халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши аҳолини янада кучли ижтимоий муҳофаза қилиши ҳақида тўхталиб, «Аҳолининг ижтимоий муҳофазасини таъминлаш ислохотларнинг барча босқичида асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади. Бу ислохотларимизга асос қилиб олинган беш тамойилдан биридир. Биз бундан кейин ҳам шу тамойилга таянган ҳолда иш олиб боришимиз керак», деб ёзади.

Демократик ва бозор ислохотлари ҳамда янгилаш йўлида қилаётган барча ишларимиз халқимиз манфаатларини кўзлаб, уларнинг фаровонлигини оширишга қаратилиши лозимлигини Президентимиз қайта-қайта таъкидлайдилар.

Мамлакатимизда вужудга келаётган макроиқтисодий вазиятга ҳамда иқтисодиётнинг амалда юксалишига асосланиб, биз энг аввало, ҳозир яқин беш йил ичида иш ҳақининг энг кам миқдорини 3,5 баробар оширишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйишга ҳақлимиз. Иш ҳақи энг кам миқдорининг бундай оширилиши иқтисодий юксалишнинг бошқа омиллари билан қўшилиб, шу даврда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача даромадни 1,8-2,0 баробар оширишга имкон беради.

Иккинчидан, аҳоли даромадларини ошириш билан бир қаторда уларнинг харид қувватини ҳам ошириш зарур. Бунинг учун пулнинг қадрсизланишига қарши қаратилган қатъи чораларни кўриш ва яқин беш йил ичида пулнинг қадрсизланиш даражасини 6-8 % камайтиришга эришиш зарур. Асосан мамлакатимизда ишлаб чиқаришни юксалтириш ҳисобига ички истеъмол бозорини кундалик зарур товарлар билан мунтазам ва ишончли тарзда тўлдириш чора-тадбирларини амалга ошириш даркор. Шу мақсадда санот ишлаб чиқариши умумий ҳажмида истеъмол товарларининг улушини яқин беш йил ичида 50 %га етказиш зарур.

Учинчидан, аҳолини ижтимоий муҳофазалашнинг амалдаги механизмини танқидий баҳолаш ва мустаҳкамлаш, унинг аниқ тоифадаги кишиларга қаратилишини кучайтириш лозим.

Давлат томонидан аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ҳажми ва миқдорини кўпайтириш билан бир вақтда ҳақиқатда ёрдамга муҳтож бўлган кишилар ва оилаларни ижтимоий ёрдам олишларини таъминлаш лозим.

Тўплаган ижобий тажрибани ҳисобга олиб фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилиш тажрибасини янада кенг жорий этиш зарур.

Шундагина биз аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишда аниқликни ва адолатни, энг муҳими, шу мақсадлар учун ажратилаётган катта маблағдан самарали фойдаланишни таъминлай оламиз.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимида ёлғиз қариялар, нафақахўрлар ва ногиронларнинг талаблари ва эҳтиёжларига алоҳида эътибор бериш лозим.

Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот органлари яқин беш йил ичида ёлғиз нафақахўрлар ва ногиронларнинг уй-жой, маиший шароитларини яхшилаш, уларни дори-дармонлар ва махсус муолажа билан таъминлаш, қариялар ва ногиронлар уйларининг моддий техника базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирларини ишлаб чиқишлари зарур.

Ногиронларни тўлақонли фаол ҳаётга қайтариш учун уларнинг жисмоний имкониятларини ҳисобга олиб, ўқитиш, қайта ўқитиш ва ишга жойлаштиришни ташкил этиш лозим.

Шунингдек, ногирон болаларни тиббий, ижтимоий жиҳатдан рабилизация қилиш бўйича болалар ногиронлигининг олдини олишни, уларга тиббий, ижтимоий жиҳатдан мадад бериш ва меҳнат қобилиятини тиклашни, касб ўргатиш ва сўнгра ишга жойлаштиришнинг кўзда тутадиган махсус Давлат дастурини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур.

Бу ишларнинг ҳаммасига ташкилотларни, давлатга қарашли бўлмаган жамғармаларни, тадбиркорлар ва ҳомийларнинг маблағини кенг жалб этиш лозим.

Тўртинчидан (аслида бу вазифани биринчи қилиб қўйиш ҳам мумкин, меҳнат бозорини шакллантириш), янги иш жойларини барпо этиш ва аҳолининг иш билан оқилона бандлигини таъминлаш бўйича фаол сиёсат ўтказиш керак. Бу борада ишсизликнинг олдини олиш, меҳнатга яроқли ҳар бир фуқаро ўз меҳнатидан даромад топиб, эҳтиёжларини қондириши, турмуш даражасини, оиласи ва болалари фаравонлигини ошириши учун зарур шарт-шароит яратиш муҳим аҳамиятга эга.

Вазирлар Маҳкамаси барча даражадаги ҳокимликлар билан биргаликда 2000-2005 йилларда, аввало, қишлоқ жойларда, ислохотлар давомида қишлоқ хўжалигидан бўшаб қолаётган ортиқча ишчи кучларини жалб этишни ҳисобга олган ҳолда молиявий манбалар билан мустаҳкамланган янги иш жойларини барпо этиш Дастурини ишлаб чиқиши лозим.

Шу билан бир вақтда жойларда ишсиз сифатида рўйхатга олинган кишиларни ҳудудларни ободонлаштириш, йўллар солиш ва уларни созлаш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма объектларини қуришга доир ҳақ тўланадиган саноатчилик ишларига кенг жалб этиш лозим.

Бешинчидан, ижтимоий инфратузилмани, аввало, қишлоқ жойларида янада ривожлантириш, аҳолини табиий газ ва ичимлик сув билан таъминлаш юзасидан қабул қилинган Давлат дастурини бажариш

керак. Яқин беш-етти йил ичида мамлакатнинг барча аҳоли пунктлари сифатли ичимлик сув билан таъминланиши зарур. 2005 йилга қадар қишлоқ аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш 85 %га, табиий газ билан таъминлаш 82 %га етказилиши керак. Бунинг учун 1999-2005 йилларда қишлоқ жойларда 30 минг километрга яқин газ тармоқларини, 18 минг километр сув қувури тармоқларини ишга тушуриш даркор.

Халқ фаравонлигини барқарор, мужжасам оширишни, аҳолини ижтимоий муҳофазалашни устувор йўналиш қилиб белгилаш орқали ислохотлар фақат инсон манфаатларини кўзлаб, унинг фаравонлиги учун амалга оширилади, деган асосий қоидамизни яна бир бор тасдиқлаган бўламиз.

Барча ислохотларнинг – иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотлардан асл мақсади инсонни муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат.

Аҳолининг энг ҳимоясиз ва муҳтож табақаларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш эса, ўз навбатида, ислохотларни муваффақиятли ўтказиш гарови, бошланган ўзгариш ва тикланиш жараёни орқага қайтишга йўл бермайдиган ижтимоий таянчдир.

Бозор муносабатларига қийинчиликларсиз ва ижтимоий зиддиятларсиз, силлиққина ўтиб бўлмаслигини бошқа мамлакатларнинг тажрибаси кўрсатиб турибди. Шу сабабли бозор механизмини жорий этишдан аввал одамларни ижтимоий муҳофаза қилиш бўйича кучли эҳтиёт чора-тадбирлари олдиндан кўриб қўйилиши объектив заруратдир.

Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз бутун аҳолини олдиндан ижтимоий муҳофаза қилиш йўлидан бордик. Шу қоидага амал қилиб, ҳукуратимиз вазиятни назорат қилиш ва ижтимоий соҳани мустаҳкамлаш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўриб қўйди. Бу чора-тадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайишининг олдини олишда муҳим роль ўйнади, республикада осойишталик ва барқарорликни сақлаш омили бўлди.

Иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида ишлаб чиқилган ва ўтказилган ижтимоий сиёсат кўзланган мақсадни тўла-тўқис рўёбга чиқарди, деб ишонч билан айтиш мумкин.

Биз бозор муносабатларига яқинлашган сайин ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишлари, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилиш чоралари ҳамда воситалари ўзгариб бориши керак, деган муҳим сабоқ чиқариб олдик. Ислохотлар бошланғич босқичининг ҳар бир аниқ даврига мослаб ижтимоий муҳофазалашга оид чора-тадбирларнинг тегишли тизими ҳам яратилди. Бошқача айтганда, ижтимоий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини ўзгариб бораётган иқтисодий шароитларга мослаштиришнинг ўзига хос воситаси яратиб қўйилди.

Ижтимоий муҳофаза аниқ мақсадли ва аҳолининг аниқ табақаларини қамраб оладиган бўлиши керак. Ижтимоий муҳофаза

тизимининг энг муҳим хусусияти аҳолининг турли қатламларини қатъий табақалаштирилган тарзда ёндашувдан иборат бўлмоғи лозим.

Бу иш ҳақиқатдан ҳам давлатнинг моддий ёрдамига муҳтож бўлган жамият аъзоларига йўналтирилган бўлиши, аниқ мақсадни кўзлаб амалга оширилиши керак.

14.2. Соғлиқни сақлаш соҳасининг аҳамияти ва ўрни

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ишлаб чиқариш кучларининг қуввати ва ишлаб чиқариш муносабатлари хусусиятига, техника билан жиҳозлаш ва ишловчиларнинг касб-кор тайёргарлигига эмас, балки кўп жиҳатдан демография жараёнларининг ҳолатига, аҳоли соғлиғига ва соғлиқни сақлаш даражасига ҳам боғлиқдир.

Кейинги ўн йилликда аҳоли соғлиғини муҳофаза қилишга республика ҳукумати томонидан алоҳида эътибор берилётган Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимини **ислоҳ** қилиш алоҳида долзарблик касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан тасдиқланган «1998-2005 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш концепцияси» да Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий сиёсатида соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш устуворлиги ва аҳоли соғлиғини яхшилаш учун шарт-шароитлар яратиш ўзининг умумий ифодасини топди. Аҳоли соғлиғи потенциали миллий бойликнинг муҳим таркибий қисми ва маданиятли жамиятнинг фундаментал хусусиятларидан бири ҳисобланади, Аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш хизматини ҳар томонлама ривожлантириш жамият тараққиётининг муҳим шarti ва ижтимоий ривожланиш даражасининг интеграллашган кўрсаткичидир.

Ислоҳотларнинг асосий мақсади мамлакатда жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда соғлиқни сақлашнинг эҳтиёжлари учун давлат сарф-харажатларини йўл қўйилиши мумкин бўлган даражада энг кўп қисқартирган ҳолда республиканинг бутун аҳолисини тиббий хизматлар билан ялпи қамраб олишни таъминловчи самаралироқ тизим яратишдир. Бу соғлиқни сақлаш сингари ўзига хос ва алоҳида соҳада марказлаштирилган давлат бошқаруви усуллари ва қўллаб-қувватлашни бозорга хос йўналтириш механизмлари билан мақбул қўшиб олиб бориш йўллари излаш зарурлигини кўрсатади.

Соғлиқни сақлашни ривожлантириш масалаларини ҳал қилишга бундай ёндашишнинг долзарблиги Ўзбекистонда иқтисодиётнинг институционал ва таркибий қайта тузилиши ва бозор муносабатларининг жадал ривожланиши жараёнида ушбу соҳага энг ривожланган мамлакатларда синовдан ўтган тамойиллар ва усулларнинг жорий этилиши билан ҳам белгиланади.

Хорижий тажрибани таҳлил этиш жорий муаммоларни ҳал қилишга йўл топиш ва соғлиқни сақлашни ривожлантиришда бўлажак тенденцияларни башорат қилиш усулларини ишлаб чиқиш имконини беради,

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни тартибга солишнинг тамойилиал янги моделига ўтиш жараёнида хорижий мамлакатлар тажрибасининг республика шароитларида қўлланилса бўладиган айрим ютуқларини оқилона жорий этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда бугунги кунда соғлиқни сақлаш иқтисодиёти соҳасидаги назарий, амалий, молиявий-иқтисодий, ташкилий-бошқарув жиҳатларини таҳлил килувчи комплекс ишланмалар етарли эмас, шунингдек, хорижий мамлакатларда соғлиқни сақлашни тартибга солувчи бозор механизми амалиётининг қиёсий таҳлили йўқ. Ушбу ҳолатга концептуал қараб чиқиш соғлиқни сақлашга бозор муносабатларининг салбий таъсирини энг кам даражага келтириб, замонавий шароитларда самарали бозор ислоҳотларини амалга ошириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш имкониятини беради.

14.3. Соғлиқни сақлаш соҳасини бошқариш

Жаҳон амалиёти жамият цивилизациясининг фундаментал хусусиятларидан бири бўлган аҳоли соғлиғи ижтимоий ҳаётнинг кўплаб омиллари таъсири остида шаклланиши ва ўзгаришидан далолат беради. Аҳоли соғлиғининг ҳолати ва тадрижий ўсиши ҳам хусусий, ҳам умумлаштирувчи бир қанча кўрсаткичларда акс эттирилган. Агар хусусий кўрсаткичлар аҳоли соғлиғининг айрим жиҳатлари ҳақида тасаввур берса, уни яхлит қамраб олиш учун фақат умумлаштирувчи кўрсаткичларнинг тизимли таҳлили лозим. Зарур турлаштириш популяцияларнинг сифат ҳолати кўрсаткичлари кўп ўлчамли, иерархик тизими билан белгиланадиган аҳоли соғлиғига ёндашиш имконини беради, чунки соғлиқ кўрсаткичлари бир хил ижтимоий-иқтисодий шароитлардаги минтақаларда барқарор ва қонуний такрорланади. Ҳозирги вақтда соғлиқнинг замонавий тушунчаси тўлиқ жисмоний, рухий ва ижтимоий етуклик ҳолатини ўз ичига олади, Бу ушбу тушунчага яхлит ёндашишни акс эттиради.

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тизими учун ислоҳотларгача бўлган яқин ўн йилликларда ўзаро боғлиқ тармоқ ички алоқаларига ҳамда иқтисодий усулларга эмас, балки маъмурий бошқарув усулларига асосланган, вертикал иерархияга эга бўлган ва ҳаддан ташқари марказлаштирилган бошқарув тизими хос эди. Соғлиқни сақлашнинг шаклланган монотизимида халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида бўлгани сингари тиббий хизматларнинг ижрочилари (ишлаб чиқарувчилари) ўртасида соғлом рақобат йўқ эди.

Иқтисодиёт ва ижтимоий соҳадаги туб ислохотлар соғлиқни сақлаш тизимини жиддий равишда қайта ўзгартириш йўлларини белгилаб берди. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида соғлиқни сақлашни ривожлантиришнинг амалга оширилаётган концепцияси жамиятни тиббиётни ижтимоий-иқтисодий категория сифатида идрок этишга йўналтиради. Бозор муносабатларининг холисона хусусияти аҳоли томонидан ўз соғлиғининг иқтисодий шартланганлигини англади, соғлиқни сақлашнинг тижоратлашувида, пулли тиббий хизматлар ҳажмининг кенгайишида, маркетинг операциялари ривожланишида ва тадбиркорликнинг турли шакллари жорий этилишида ифодаланади. Мулкчиликнинг турли шаклларидаги тиббиёт субъектлари фаолияти фаол ривожланади, мустақил хусусий врачлик амалиётининг кенг ривожланиши тенденцияси барқароррлашади.

Янги иқтисодий шароитларда соғлиқни сақлаш тизимида юз бераётган иқтисодий жараёнлар ўзгаришини умумлаштириб, ушбу ўзгаришларнинг асосий йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи навбатда, тижорат муносабатларига асосланиб фаолият бошлаган тиббиётга нисбатан одамлар онги ва муносабатларидаги ўзгаришни қайд этиш зарур. Пулли тиббий хизмат кўрсатиш ривожланиши муносабати билан инсон тиббий хизматларнинг эҳтимол тутилган истеъмолчиси сифатида танлаш имконияти ва ҳуқуқига эга бўлади, кўрсатилаётган хизматлар учун ҳақ тўлаётганлигини англайди. Иккинчи томондан, тиббий хизматлар бозори қанчалик хилма-хил бўлмасин, у ўзи харид қилаётган тиббий хизматларнинг сифатини билиши зарур.

Республикадаги реал вазият таҳлилига кўра, тиббий хизматлар ҳозирги ҳолатининг ижобий ва салбий жиҳатлари қуйидагилар:

Бозор шароитларида ҳар қандай хизмат **ёки** товар - мазкур ҳолатда тиббий хизмат - пулли;

кўрсатилган тиббий хизмат учун ҳақ тўлаш билвосита ёки бевосита мижознинг - ушбу хизматлар пировард истеъмолчисининг зиммасига тушади;

мижоз ўзи хизматларидан фойдаланишни хоҳловчи муассаса ва мутахассисни танлаш ҳуқуқига эгадир;

тиббий хизматларнинг ўзига хослиги кўрсатилган тиббий хизматлар сифатини тўлиқ даражада баҳолаш имконини бермайди.

14.4. Соғлиқни сақлаш ривожланишининг халқаро амалиёти

Соғлиқни сақлаш ривожланишининг халқаро амалиётини таҳлил этиш тиббиёт тузилмасини ўз вақтида қараб чиқишни ва уни тартибга солиш масалаларини ҳал этиш зарурлигини кўрсатади.

Масалан, инглиз тилида сўзлашадиган бешта йирик мамлакат (Австралия, Буюк Британия, Канада, Янги Зелландия ва АҚШ) соғлиқни сақлаш тизими кейинги ўн йиллик мобайнида давлат хизматчилари ва

врачларнинг фаолиятдан норозилик туфайли жиддий ўзгаришларга учради. Ушбу мамлакатлар кўпчилигининг расмий шахслари консенсусга эришиш ва ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш мақсадида коалицияни шакллантириш учун ислохотларни моделлаштириш ва стратегия билан шуғулланадилар, Соғлиқни сақлашга харажатлар камайтирилишига уриниш унинг сифат жиҳатдан яхшиланишига эътибор ортиши билан мувофиқлаштирилиши кераклиги тўғрисидаги нуқтаи назар кучаймоқда.

Халқаро амалиёт таҳлили давомида умумий мавзулар кўтариб чиқилди. Улар асосида ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг бир қанча йўналишлари белгиланди. Соғлиқни сақлаш хизматларини интеграциялаш усуллари, бу хизматларнинг мавжуд вакиллари ва уларнинг мижозлари, молиявий рағбатлардан фойдаланиш ва уларни чеклаш, мониторинг учун ахборотни яхшилаш имконияти ва соғлиқни сақлаш тизими самарадорлигини ошириш, тиббий суғурта билан қамраб олиш тенденцияси шулар сирасига киради.

Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг халқаро амалиёти соғлиқни сақлаш хизматларини интеграциялашга асосланганлигини кўрсатади. Саноати ривожланган ҳар қандай давлатда соғлиқни сақлаш қиммат туради, ўтган асрнинг 80-йилларида ва 90-йиллар бошида соғлиқни сақлашга сарфланадиган умумий харажатларнинг ўсишини тўхтатиш тўғрисидаги масала катта ташвиш келтириб чиқарди. Кўпчилик мамлакатларда соғлиқни сақлаш соҳасидаги сиёсат бюджетдаги қийинчиликлар ва солиқ «юки» ўсишини назорат қилиш хоҳиши билан боғлиқ эди. Америкалик ёлловчилар ва сиёсий қарорлар қабул қилувчи шахслар соғлиқни сақлашга харажатлар камайганлигини маъқуллаб кўтиб олдилар, бироқ халқаро маълумотлар ушбу харажатлар АҚШда бошқа мамлакатлардагига нисбатан тезроқ камайиб борганлигини ҳеч бир тарзда тасдиқламайди. Ўтган асрнинг 90-йилларида АҚШда соғлиқни сақлашда жон бошига харажатлар саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларнинг ўртача даражасида ва Канада ёки Буюк Британиядагига қараганда тезроқ ўсди. Канадада давлат бюджетига нисбатан қаттиқ чора-тадбирлар қўлланилиши натижасида соғлиқни сақлашга харажатлар ялпи ички маҳсулотга % нисбатида доимий даражада сақланиб қолди.

Хорижий тажриба ўтиш даврида соғлиқни сақлашни ривожлантиришда давлат асосий жамловчи бошқарувчи куч эканлигини кўрсатади. Масалан, 1998 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотдан соғлиқни сақлашга умумий харажатлар 3,6 %ни (ривожланган мамлакатларда 6,2 %, ривожланаётган мамлакатларда п 2,3 %) ташкил этди.

Ривожланган мамлакатлар тизимларининг энг сўнги кўрсаткичларини таққослаш шуни кўрсатдики, бунда бир неча йил мобайнида соғлиқни сақлаш тўғрисидаги баҳсларда устунлик қилувчи уч параметр тўпланди. Улар қиймат, хизматлардан фойдаланиш ва натижалар. Айрим солиштиришлар учун маълумотлар базасига

киритилган 29 мамлакат маълумотларидан, айримлари учун эса фақат «катта еттилик» мамлакатлари (Канада, Франция, Германия, Италия, Япония, Буюк Британия ва АҚШ) маълумотларидан фойдаланилди.

14.5. Соғлиқни сақлаш тизимининг истиқболи

Ижтимоий соҳа тармоқларига, биринчи навбатда, соғлиқни сақлашга тизимда тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини юқори даражада чекловчи ҳамда бозор муносабатлари ривожланишига тўсқинлик қилувчи бир қанча ўзига хос хусусиятлар хос эканлигини кўрсатди. Бундай аҳвол тиббий хизматларда ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг ўзига хослиги ушбу соҳада талаб ва таклиф ўзаро муносабатининг алоҳида хусусиятига эга эканлиги билан боғлиқдир, бошқача айтганда, соғлиқни сақлаш ижтимоий йўналтирилган соҳа тармоғи сифатида бозор механизми амал қилинишини бузиб кўрсатувчи бир қанча хусусиятларга эга. Улар орасида тиббий хизматларнинг кўпчилик турлари «ижтимоий товар» хоссасига эга эканлиги, миждозларнинг бу соҳада тегишли маълумотларга эга эмаслиги, тиббий ёрдамнинг асосий турларини олишдаги тенглик тамойилини алоҳида ажратиб кўрсатиш зарур.

Аҳолининг узоқ умр кўриши соғлиқнинг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Республикада 1999 йилда аҳолининг узоқ умр кўриши 1990 йилдаги 69 ёш ўрнига ўртача 70,3 ёшга, шу жумладан, шаҳарларда 71,6 ёшга, қишлоқларда 69,5 ёшга етди, аёллар эркакларга нисбатан 4,8-4,9 йил, шу жумладан, шаҳарларда 4,9-5 йил, қишлоқларда 4,7 йил кўп умр кўради.

Шунингдек, касалликка чалиниш кўрсаткичлари ҳам аҳоли соғлиғи ҳолатининг муҳим мезони ҳисобланади. Ўтиш даври мураккабликлари муносабати билан давлат томонидан соғлиқни сақлашига ажратилаётган бюджет маблағлари (реал ифодада) кескин қисқарди. Дори-дармонлар нархлари ўсиб бориши, соғлиқни сақлаш муассасалари биноларини сақлаш, асбоб-ускуналар, анжомлар ва инвентар сотиб олиш, беморларни овқатлантиришни ташкил этиш борасида бюджетдан маблағ билан таъминлаш имкониятларининг орқада қолиши касалликларнинг олдини олиш ва беморларни даволашда даволаш муассасалари имкониятларининг сезиларли даражада чекланишига олиб келди.

Хусусий соғлиқни сақлаш ҳолисона сабаблар туфайли бу даврда давлат соғлиқни сақлаш тизими имкониятлари қисқаришининг ўрнини боса олмади.

/арбий Европа мамлакатлари ва ўтиш даври мамлакатлари тажрибаси:

- демографик ўзгаришлар;
- соғлиқни сақлашга сарфланаётган харажатларнинг кўпайиши;

- аҳоли эҳтиёжининг ҳукуматнинг тиббий хизматлар билан таъминлаш имкониятидан юқорилиги;

- даволаш ва технология янги шаклларининг доимий равишда пайдо бўлиши каби типик жиҳатлар билан характерланишини кўрсатади.

/арбий Европа мамлакатлари, шунингдек, ўтиш даври мамлакатлари учун соғлиқни сақлаш ахлоқий масала ҳисобланади ҳамда барча ижтимоий синфларни адолатли таъминлаш ва соғлиқни сақлаш хизматларидан барчанинг фойдаланиши доимий равишда ислохотларни амалга ошириш давомида ҳал этилади. Соғлиқни сақлаш хизматлари интеграциясига касалхонада даволашни камроқ ҳақ тўланадиган амбулатория даволаши билан алмаштириш ва касалланишнинг олдини олиш, шунингдек, мижозлар даромади даражасини ва шифохонада даволанишни талаб этувчи касалликлар оғирлашишининг олдини олиш учун дорилар буюришни ўз ичига олувчи стратегия сифатида қаралади.

Иқтисодиёт нуқтаи назаридан соғлиқни сақлаш истиқболини учга ажратиш кўрсатиш мумкин. Булар: ижтимоий ёки давлат, пулли ва тиббий суғурта йўллари.

Бизнинг фикримизча, энг муҳими, бозор муносабатларига ўтишда соғлиқни сақлаш тизимини нафақат кенгайтириш, унинг моддий-техника базаси такрор ишлаб чиқарилишини ҳам мамлакатда юз бераётган иқтисодий ўзгаришлар, давлат мазкур тизимни молиялаштириш ҳажмини қисқартириши шароитида тиббий суғурталаш фаол киритилишининг муқобиллигини тушунмоқликдир.

Соғлиқни сақлашни бозор муносабатлари асосида йўналтириш халқаро тажрибасини қўллаш ушбу соҳанинг тамойилиал жиҳатдан характерли бир қанча янги белгиларида ўз аксини топади. Улардан асосийлари қуйидагилар:

- хўжалик юритувчи субъект белгиларига эга бўлган тиббиёт муассасасининг янги иқтисодий мақоми;

- тиббий хизматлар пулли эканлиги суръатларининг кучайиши;

- муассасанинг хўжалик фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи иқтисодий муносабатлар тизимида тиббиёт ходимлари ўрни ва ролининг ўзгариши.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш тизимида соғлиқни сақлашнинг роли ва ўрни ушбу соҳада бошқарув усулларини ривожлантириш заруриятини келтириб чиқаради. Биринчи навбатда, бу тармоқни бошқариш жараёнига комплекс ёндашишни тақозо этади, чунки соғлиқни сақлашнинг мамлакатда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзгариши, ижтимоий-сиёсий вазият, экология муаммолари, саноат ишлаб чиқаришида техника хавфсизлигига риоя этиш ва жамият турмушининг бошқа жиҳатлари билан мустаҳкам алоқадорлиги кузатилади.

Ўзбекистонда биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган қуйидаги вазифалар ҳал этилган тақдирда соғлиқни сақлаш тизими бозор ривожланиши тамойилларига мослашиши мумкин:

Соғлиқни сақлаш соҳаси субъектлари фаолиятининг барча жиҳатларига устун даражада иқтисодий муносабатларнинг ёйилиши ва тегишлича иқтисодиётдан ташқари, маъмурий усулларнинг кескин қисқариши.

Бозорнинг шаклланиши тиббий хизматлар кўрсатувчиларнинг хўжалик мустақиллигига эга бўлишини тақозо этади. Иқтисодий қонунлар мантиғи тиббий хизматлар кўрсатувчиларнинг соғлиқни сақлашни бошқариш органидан ажралишини талаб этади, бунингсиз шартномавий муносабатлар тўғрисида сўз ҳам юритиб бўлмайди.

Шу билан бирга, бошқарувнинг маъмурий усулларидан тўлиқ воз кечиш тўғрисида сўз бормаётганлиги таъкидлаймиз. Чунки, тармоқ ва ҳудудий бошқарувнинг оқилона бирга қўшиб олиб борилишини, соғлиқни сақлаш соҳасида ягона давлат сиёсати ўтказилишини, кўрсатилаётган тиббий ёрдам сифати назорат қилинишини бошқарувнинг маъмурий усулларисиз таъминлаш мумкин эмас. Бунинг устига, иқтисодий самарадорлигидан қатъи назар амалга оширилиши керак бўлган даволаш турлари, шунингдек, тиббиёт техникасини жорий этишга нисбатан муайян талаблар мавжуд. Буларнинг барчаси даволаш муассасалари фаолиятига маъмурий усуллар билан таъсир кўрсатиш фойдасига хизмат қилади.

Соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминлашнинг тамойилиал жиҳатидан бошқа схемасига ўтиш тиббиёт муассасаларини эмас, балки тиббий ёрдам кўрсатишни маблағ билан таъминлаш, хизматларни харид қилишга сарф-харажатларни маблағ билан таъминлашдан қайта йўналтирилган молиявий ҳисоб-китоблар тамойили, шунингдек, соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминлашда давлатнинг роли ўзгаришига олиб келади.

Соғлиқни сақлашни маблағ билан таъминловчи республика ва маҳаллий бюджетлар билан бир қаторда мажбурий ва ихтиёрий тиббий суғурта маблағлари, тиббий хизматларга мижозлар томонидан ҳақ тўланиши ҳисобига манбаларнинг кўпайиши, тадбиркорлик соғлиқни сақлаш секторининг шаклланиши, шу жумладан, чегаралари иқтисодий вазият барқарорлашиши давомида сўзсиз кенгайиб борадиган давлат даволаш муассасалари доирасида шаклланади.

Рақобат муҳити яратилиши, ушбу йўналишда биринчи ва аён кўриниб турган қадам аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишда давлат буюртмасини рақобатли жойлаштириш тамойилини жорий этиш йўли билан қўйилиши мумкин. Маблағ билан таъминловчи томонлар, бюджетлар, тиббий суғурта жамғармалари, «аҳоли эҳтиёжларини қондириш даражаси D харажатлар» параметри бўйича тиббий хизмат кўрсатиши мумкин бўлган хизматларнинг қиёсий самарадорлигини малакали баҳолаши зарур.

Қисқача хулосалар

Аҳолини ижтимоий муҳофазасини таъминлаш ислоҳотларнинг барча босқичида асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади.

Соғлиқни сақлашни ривожлантириш масалаларини ҳал этишга ёндашишнинг долзарблиги Ўзбекистонда иқтисодиётнинг институционал ва таркибий қайта тузилиши ва бозор муносабатларининг жадал ривожланиши жараёнида ушбу соҳага энг ривожланган мамлакатларда синовдан ўтган тамойиллар ва усулларнинг жорий этилиши билан белгиланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида соғлиқни сақлашни ривожлантиришнинг амалга оширилаётган концепцияси жамиятни тиббиётни ижтимоий-иқтисодий категория сифатида идрок этишга йўналтиради.

Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг халқаро амалиёти соғлиқни сақлаш хизматларини интеграциялашга асосланганлигини кўрсатади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Соғлиқни сақлаш иқтисодиёти нималарни қамраб олади?
2. Соғлиқни сақлашни бошқариш ва тартибга солиш қандай усуллар орқали амалга оширилади?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А. Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

XV боб

МЕҲНАТ БОЗОРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА АҲОЛИ БАНДЛИГИ МУАММОЛАРИ

15.1. Меҳнат бозорини шакллантириш ва иш жойларини барпо этиш

1999 йилги маълумотларга қараганда республикаимиз аҳолисининг 62% га яқини қишлоқларда яшайди. Аҳолининг меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган қисми меҳнат ресурслари ҳисобланади. Уларга 15 га кирган ўсмирлар, 16-55 ёшгача бўлган аёллар, 16-60 ёшгача бўлган эркеклар ҳамда пенсия ёшидаги меҳнатга қобилиятли фуқаролар киради. Шу масала «Меҳнат кодексига» (1.04.96 йил) «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» (1.05.98 йил) қонунда батафсил ёритилган.

1999 йилнинг 1 январга мамлакатимизнинг аҳолиси 23 954,8 минг нафардан иборат, шундан 50,1%и меҳнат ресурсларини ташкил этади. Меҳнат ресурсларининг (11998,9 минг) аксарият қисми қишлоқда ишламоқда. Улар жуда катта аҳамият касб этади. Чунки иқтисодиёт назариясида қimmatни меҳнат яратиши алоҳида таъкидланган. Шундай экан, қишлоқ хўжалигидаги барча маҳсулотлар жонли ва буюмлашган меҳнатнинг маҳсулидир. Бу жараёнда жонли меҳнат яъни фуқароларнинг онгли, мақсадга мувофиқ равишда сарфланадиган қуввати, ишлаб чиқариш воситаларидан (улар буюмлашган меҳнат натижаси) фойдаланган ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Демак, ҳар қандай жараёнда меҳнат қатнашиб, маҳсулот ишлаб чиқарилди. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдори, сифати меҳнатга бевосита боғлиқ. Сарфланаётган ҳар қандай меҳнат унумли, самарали бўлиши лозим. Маълум бир вақтда ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш миқдори, қиймати ёки маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш учун сарфланган меҳнат меҳнат унумдорлиги эканлигидан, бу ҳолат меҳнат унумдорлигининг узлуксиз ошиб бориши тўғрисидаги иқтисодий қонуний ҳаракатлигидан далолат беради.

Меҳнат унумдорлиги юқори корхоналар, тармоқлар иқтисодиёт даражаси юқори суъратлар билан ривожланган бўлади. Шунинг учун бу масалага, яъни меҳнат унумдорлигини юксалтиришга республикаимиз ҳукумати доимо катта эътибор бермоқда. Меҳнат ресурслардан фойдаланиш масаларини ҳал этишда унинг бир канча хусусиятларига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, унинг унумдорлиги об-ҳаво шароитларга бевосита боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг даврийлиги (мавсумийлиги), ундаги ишларнинг механизациялашганлик даражаси нисбадан пастлиги ҳам муҳим масаладир. Қишлоқ хўжалигида

фуқароларнинг меҳнат қилиш қобилияти тор доирада ихтисослашмаган. Бу тармоқда меҳнат қилаётганларнинг асосий қисмини хотин-қизлар ташкил этади.

15.2. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори

Қишлоқ хўжалигида фуқароларнинг меҳнат қилиш қобилияти таклифи ҳамда уларни ишга олиш (сотиб олиш), яъни иш билан таъминловчилар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини амалга оширадиган манзил (ҳудуд) меҳнат бозоридир. Меҳнат бозорида ўзларининг меҳнат қилиш қобилиятини таклиф этувчи фуқаролар бир томондан уларни истъемол этувчи яни ишга олувчи корхоналар иккинчи томонда учрашиб меҳнат олмашув (меҳнатни олди-сотди) жараёнини амалга оширадилар. Меҳнат бозори – иқтисодий муносабатларни амалга оширувчи бозорлар тизимининг муҳим таркибий қисмидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорининг назарий асослари шотландиялик иқтисодчи Адам Смит, инглиз иқтисодчиси Давид Риккардо, Нобель мукофоти лауреати америкалик иқтисодчи Пауль А. Самуэльсон ва бошқа олимлар томонидан етарли даражада асосланган.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори асосан туманлар миқёсида ташкил этилган «Меҳнат биржалари» шаклида фаолият кўрсатмоқда. Улар ўзларининг фаолиятларини «Биржалар тўғрисидаги», «Корхоналар» тўғрисидаги ва бошқа қонунлар, меъёрий хўжжатлар асосида юритадилар. Меҳнат бозорида корхоналар қатнашиши натижасида ўз ишлаб чиқаришларининг ишчи кучига бўлган талабини қондириб, иқтисодиётини ривожлантиришга ҳаракат этсалар, жисмоний, ақлий меҳнат қилиш қобилиятини сотаётган фуқаролар эса, иш қобилиятларини сотиш ҳисобига иш ҳақи баҳоси сифатида оладиган иш ҳақига эга бўлиб, истемол товарларига бўлган талабларини маълум даражада қондирадилар. Бу жараён эркин рақобат асосида амалга оширилиши лозим. Демак, меҳнат қилиш қобилиятига эквивалент сифатида бериладиган иш ҳақи меҳнатнинг баҳоси ҳисобланади. Меҳнат бозорида амалга ошириладиган муносабатлар иқтисодий қонунлар талабидан келиб чиқиши лозим. Энг аввало, талаб ва таклиф қонунларининг талаблари имконият доирасида қондирилиши лозим. Меҳнат бозорида талаб ва таклиф қонунлари талабларининг бажарилишини таъминлаш учун қуйидаги ҳолат шакллантирилиши лозим:

1. Меҳнат бозорида ҳар қандай бозордагидек, кишининг меҳнат қобилиятини олди-сотди жараёни эркин рақобат асосида амалга оширилиши (меҳнат қилиш қобилиятини сотишни хоҳлаганлар учун сотиш (бериш)га, уни сотиб олувчи корхоналарга эса олишга шароит яратилиши) керак.

2. Масалан, меҳнат қобилиятининг олди-сотди жараёни амалга оширилиши натижасида меҳнат қобилиятини берувчилар (сотувчилар) унга эгаллик қилиш ҳуқуқларини сотиш эвазига иш ҳақи (баҳосини) олишлари, меҳнат қобилиятини олувчиларга эса ҳақ

тўлаш эвазига меҳнатга эгаллик қилиш ҳуқуқини сотиб олиш имконияти яратилиши зарур. Сотиб олувчи ишчининг меҳнат қобилиятига эгаллик қилиш, ундан унумли фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим.

Демак, меҳнат бозорида фуқароларнинг ўзи эмас, балки меҳнат қобилияти олди-сотди қилинади. Бу жуда муҳим масала, уни доимо назарда тутиш лозим. Меҳнат бозорида (биржа, бюро хизмати) қатнашувчилар бу бозорнинг қуйидаги вазифалари бажарилишини таъминлашлари зарур:

меҳнат қилиш қобилиятини сотувчи фуқаролар билан уни истъемол этувчи (сотиб олувчи)лар ўртасидаги учрашувлар ташкил этилишини;

сотувчи (берувчи)лар ва олувчилар ўртасида эркин рақобат йўлга қўйилишини;

муовзанатли иш ҳақи ставкаларини ўрнатилишини, белгиланишини;

аҳолини иш билан таъминлаш масалаларини самарали ҳал этилишини;

ишсизларнинг ижтимоий муҳофазасини амалга оширилишини.

Юқоридаги масалалар талаб даражасида ҳал этилиши натижасида фуқароларнинг меҳнат қилиш қобилиятини амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий–иқтисодий муносабатлар бажарилади. Меҳнат муносабатларини амалга оширишда меҳнат қилиш қобилиятини сотувчилар билан уларни истъемол этувчилар ҳам қатнашадилар. Бу муносабатлар турли хилдаги меҳнат шартномаларини тузиш билан яқунланиши мумкин. Меҳнат бозоридаги талабни фуқароларнинг меҳнат қилиш қобилиятларини сотиб олиш имконияти, хоҳиши, таклифни эса меҳнат қилиш қобилиятини берувчи (сотувчи)ларнинг хоҳиши ташкил этади. Улар учрашган нуқта ўртадаги муовзанатни ҳамда меҳнат баҳосини, яъни иш ҳақи миқдорини белгилайди.

15.3. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар

Меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун улардан йил давомида тўлиқ, самарали фойдаланиш лозим. Улардан қандай фойдаланилаётганлигини бир қанча кўрсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Бунда энг аввало, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффицентидан фойдаланилади. У ҳақиқатда ишлаб чиқаришда ишлаган меҳнат ресурсларининг миқдори (кишилар)ни меҳнат ресурсларининг мавжуд бўлган миқдорига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Унда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$MP = \frac{MP_{и}}{MP_{м}};$$

Бунда: $MP_{и}$ - ҳақиқатда ишлаган меҳнат ресурслари(киши);
 $MP_{м}$ - мавжуд бўлган меҳнат ресурслари.

Меҳнатга қобилиятли бир кишининг 1 йилда, 1 ойда ўртача ишлаб чиқаришда қатнашган вақтини аниқлаш учун ишлаб чиқаришга жами сарфланган иш вақтини (киши кунлари, соатларида) сарфланган (ишлаган)жами меҳнат ресурсларининг умумий миқдорига тақсимлаш лозим. Уни қуйидаги тенглик ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$MP_{ив} = \frac{\sum C_{ив}}{\sum MP_{и}};$$

Бунда: $MP_{ив}$ - ўртача ишлаб чиқаришда қатнашган вақт (к/к/с);

– жами сарфланган иш вақти (к/к/с).

Меҳнат ресурсларининг иш вақти фондидан фойдаланиш коэффиценти. У ҳар хил гуруҳдаги ишчи, хизматчиларнинг 1 йил, 1 ой давомида ҳақиқатда ишлаган вақтини уларнинг ишлаши лозим бўлган (меъёрий) вақтга нисбати билан аниқланади. Ишлаши лозим бўлган вақт 1 йилдаги (ойдаги) календарь кунлар миқдоридан байрам, дам олиш, меҳнат таътили кунлари айрилиши натижасида аниқланади. Бу кўрсаткич ушбу формула ёрдамида топилади:

$$Ивк = \frac{Ив}{Ин};$$

Бунда: $Ив$ - 1 кишининг ишлаган вақти (к/к/с);

$Ин$ - ишлаши лозим бўлган (норматив) вақт (к/к/с).

Меҳнатнинг мавсумийлик коэффиценти. У бир ой давомида энг кўп ишлаган кун энг кам ишлаган ой билан таққосланиши натижасида аниқланиши мумкин. Масалан, пахтачиликда сентябрь, октябрь ойларида ўртача 30-31 кун, январь, февраль ойларида эса 10-15 кун ишлаш мумкин:(30,31):(10,15)к 2,3. Бунда меҳнатни мавсумийлиги шу ойлар (йил) ичида 2,3 га тенг деган фикрга эга бўлиши мумкин. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини меҳнат унумдорлиги ифодалайди. У маълум бир вақтда (1 йилда, 1 ойда, 1 кунда) ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот қийматини, миқдорини шуни етиштириш учун сарфланган вақт миқдорига тақсимлаш натижасида аниқланиши мумкин. Бунда ушбу формулалардан фойдаланилади:

$$M_y = \frac{ЯМк(ЯМи)}{Св};$$

Бунда: M_y - меҳнат унумдорлиги даражаси (сўм,г,к...);

$ЯМк(ЯМи)$ -ялпи маҳсулот қиймати (сўмда), миқдори(т,к);

$Св$ - сарфланган вақт (киши-кунида, соатда).

Юқоридаги формуланинг акси ҳам меҳнат унумдорлигини кўрсатади. У меҳнатни тежаш қонуни амал этаётганлигини

исботлайди. Унинг ёрдамида 1ц (сўм) маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча вақт сарфланганлиги аниқланади. Бу кўрсаткичлар қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган айрим маҳсулотлар бўйича ҳам алоҳида-алоҳида аниқланиши мумкин. Юқоридаги кўрсаткичлар қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ҳамда меҳнат унумдорлиги даражаси қандай аҳволда эканлигини аниқлаш ва уларни тўлиқ таҳлил қилиш имкониятини беради. Шунга асосланган ҳолда келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини ошириш чора-тадбирларини белгилаш мумкин.

15.4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, меҳнат унумдорлиги

Ҳар қандай соҳалар, тармоқлар мавжуд меҳнат ресурсларидан йил давомида тўғри ва самарали фойдаланишни таъминлашлари зарур. Бунинг учун улар мавжуд иш жойларини батафсил (штат жадвали, технологик карталар асосида) аниқланишлари лозим. Шундан сўнг ўзларининг таркибидаги меҳнат ресурсларини (уларнинг таркиблари бўйича) аниқлашлари зарур. Юқоридаги маълумотлар таққосланиб тармоқларнинг, корхоналарнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси аниқланади. Бунинг учун юқоридаги формулалардан фойдаланилади. Бунда меҳнат ресурслари билан ортиқча таъминланганлик маълум бўлса, у ҳолда ортиқча меҳнат ресурсларини қандай қилиб иш билан таъминлаш тадбирлари белгиланиши зарур. Меҳнат ресурслари етишмаётганлиги аниқланган ҳолларда эса, бу масалани қандай йўллар билан ҳал қилиш чоралари кўрилади.

1999 йилнинг бошига республикада меҳнат ресурсларининг умумий миқдори 11998,9 минг нафарни ташкил этган. Улардан 8640,1 минг нафари иқтисодий фаол меҳнат ресурслари ҳисобланади. 15 ёшга тўлган ўсмирлар ўқишда, ҳарбий хизматда бўлган меҳнат ресурслари ўртадаги фарқни ташкил этади. Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашган меҳнат ресурслари эса, 8800 минг нафар. Демак, республикада халқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти $0,995$ ёки $99,5\%$ ни ташкил этаган $[(8800:8840,1)*100\%]$.

Маълумотлардан кўрилиб турибдики, иқтисодий фаол аҳолининг $40,1$ минг нафари ёки $0,5\%$ и ишсизлардир. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси вилоятлар бўйича хилма-хил.

Ишсизлар сафига меҳнат биржаларида руйхага олинган меҳнат ресурслари киритилади. Ишсиз сифатида рўйхатга олинганидан сўнг уларга давлат нафоқаси тўланади. Нафақа миқдори энг кам ойликдан кўп бўлади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни даврийлигидан, мавсумийлигидан келиб чиққан ҳолда меҳнатнинг мавсумийлик даражаси (коэффициенти) аниқланади. Бунда энг кўп

ишланган ойдаги иш кунлари миқдори энг кам ишланган ойдаги иш кунлари миқдорига бўлинади. Бундай кўрсаткичларнинг бир неча йиллигини аниқлаб, содир бўлган ўзгаришларни таҳлил этиш зарур. Шу билан бирга тармоқда, корхоналарда ҳар бир ишчининг йил давомида ҳақиқатда ишлаган вақтини ҳамда иш вақти фонди даражасини аниқлаш лозим. Бу кўрсаткичларни аниқ рақамлар ёрдамида аниқлаб, уларга таъсир этувчи омилларига алоҳида тўхталиш талаб этилади. Бунинг учун ишлаб чиқариш кўламининг ўзгариши, унинг ихтисослашганлиги, барча жараёнларнинг механизациялашганлик даражаси, меҳнатнинг рағбатлантирилиши таҳлил этилиши зарур. Меҳнат ресурслариданн фойдаланиш самарадорлигини исботлаш учун сарфланган жонли меҳнат унумдорлиги аниқ маълумотлар асосида аниқланиб, таҳлил қилиниши зарур. Улар ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича тармоқлар ҳамда корхоналар миқёсида аниқланиши мумкин. Уларни миқдори бир йиллик даражасида аниқланганди шу йил ичида бир-бирларига нисбатан ҳоллари таҳлил этилади. Масалан корхоналарни, тармоқлари бир йил ичидаги фарқини аниқлаш мумкин. Меҳнат унумдорлиги қиёсий баҳоларданн фойдаланганн ҳолда бир неча йиллиги аниқланса у ҳолда бир корхона, тармоқни бир неча йиллар давомида бўлган ўзгариши аниқланади ва улар таҳлил этилади. Меҳнат унумдорлиги натурал ва қиймат кўрсаткичларда аниқланади.

15.5. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг унумдорлигини ошириш йўллари

Республикаимиз қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Бунга аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги қонун ҳамда бир қанча қарор ва фармонлар эълон қилингани ва улар асосида кўрилаётган чоратадбирлар яққол далилдир.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлаб, уларга таъсир этувчи омиллар тизимини белгилаб олиш зарур. Қишлоқ хўжалигида уларга асосан қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин: Даставвал об-ҳаво шароити, шунингдек бозор иқтисодига ўтишда қишлоқ хўжалиги иқтисодининг иқтисодий ҳолати ҳамда амалга оширилаётган аграр-иқтисодий ислохотлар тизими. Шу билан биргаликда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашганлик даражаси, барча жараёнларнинг механизациялашганлик, электрлаштирилганлик даражаси, меҳнат ресурсларининг малакаси, тадбиркарлиги ва бошқалар. Уларни аниқ маълумотлар ёрдамида таҳлил қилиб асослаш лозим. Бунда яхши натижаларни салбий ҳолатлар билан таққослаш зарур. Сўнгра бу жараёндан аниқланган масалаларни ҳал этиш тадбирларини, режаларини белгилаш талаб этилади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва яхши фойдаланиш учун ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни янада чуқурлаштириш, агросаноат интеграциясини амалга оширишни ривожлантиришга эришиш лозим. Бунинг учун турли шаклдаги корхоналарни ташкил этиш орқали янги иш жойларини шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бу жараёнда кўшма корхоналарни, кичик корхоналарни, цехларни ташкил этишга уларни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш керак. Улар ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларида амалга оширилиши зарур. Шу билан бирга харидоргир маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ҳамда барча тармоқларда иш жараёнлари механизациялаштирилишини таъминлайдиган ва бошқа тадбирлар бажарилишига ижобий таъсир этадиган янги техникаларни, самарали технологияларни жорий этишга катта эътибор бериш зарур.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида бу ресурсларни моддий ва маънавий рағбатлантиришни такомиллаштириш ҳамда ривожлантириш, шунингдек уларнинг иш шароитларини яхшилашга эътибор бериш талаб этилади.

Қисқача хулосалар

Маълум бир вақтда ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш миқдор ёки маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат меҳнат унумдорлигидир.

Қишлоқ хўжалигида фуқароларнинг меҳнат қилиш қобилияти таклифи ҳамда уларни ишга олиш, яъни иш билан таъминловчилар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини амалга оширадиган манзил меҳнат бозоридир.

Меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат ресурслари нима? У қандай тартибга эга ?
2. Меҳнат унумдорлиги қандай аниқланади ва унга қандай омиллар таъсир этади ?
3. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат бозори қандай хусусиятларга эга ?
4. Меҳнат унумдорлигини қандай яхшилаш мумкин ?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

2. И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

3. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши – Т.: Ўқитувчи, 1996.

XVI боб

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ ДАСТУРЛАРИНИ ТУЗИШ

16.1. Давлатнинг антиинфляция сиёсати мазмуни

Антиинфляция сиёсати фаол ва мослашувчанлик сиёсатларига бўлинади. Фаол сиёсат инфляцияни юзага келтирадиган сабабларни бартараф қилишга, мослашувчанлик сиёсати инфляция шаротига мослашиш ва инфляциянинг салбий оқибатларини енгиллаштиришга йўналтирилади.

Инфляция ва ишсизлик ҳукумат олдида турган асосий муаммолари ҳисобланади. Бу муаммоларнинг ечилиши ўзаро зич боғлиқдир. Инфляция жараёнларини бошқариш воситалари давлат давлат қўлидадир. Шунинг учун ҳам давлат пул таклифига ва мос равишда пул массасининг катталигига масъулдир. Муомаладаги пулларнинг қисқариши инфляциянинг тўхташига шароит яратади.

Инфляцияга қарши самарали курашиш учун унинг сабабларини билиш керак. Бу эса пул-кредит ва фискал сиёсатининг ўзгаришини талаб қилади.

Ҳукумат инфляциянинг бартараф этилишга сабаб бўладиган тўғри мониторинг воситалар йиғиндисига эга. Улар қуйидагилардир:

пул эмиссиясининг назорати;

давлат бюджетининг эмиссион молиялаштиришга йўл қўймаслик;

пул массасининг жорий назорати, очиқ бозорда операцияларнинг амалга оширилиши;

пул суррогатлар муомаласининг кесишуви.

Юқорида саналган дастлабки тўрт омил самараси фақатгина инфляцияни куттириш ёки олдини олиш мақсадида таъминланиши мумкин. Гиперинфляция шароитида эса, бирдан-бир чора пул ислоҳоти ҳисобланади.

Конфискацион пул ислоҳотлари кўпгина мамлакатларда ўтказилган, шу жумладан Европанинги ярим давлатларида ва собиқ ССРда иккинчи жаҳон урушидан кейин. Бу ислоҳотларнинг биринчи жаҳон урушидан кейин Германияда ўтказилганини мисол тариқасида қараб чиқамиз. 1922 йилга келиб Германияда инфляция энг баланд чўққисига чиқди: нархларнинг 40 баробар ошиши, пул эмиссияси билан қопланадиган бюджет тақчиллиги 40% харажатни ташкил қилган, марканинги алмашиш курси 50 баробар пасайди.

1923 йили иқтисодиётнинг вайрон бўлиш жараёни янада кучайди. Шу йил ноябрь ойида конфискацион тўрнинг пул ислоҳоти бошланди, 1 та янги чиқарилган марка 1 трин. эски маркага алмаштирилган эди, алмашиш миқдори чегарланган ҳолда бўлди. Ҳукумат эса қатъи пул-кредит сиёсатига ва бюджет тақчиллигини харажатларни камайтириш ва

солиқларни ошириш орқали қисқартиришга ўтди. Натижада иқтисодиёт барқарорлашди ва 1927 йилга келиб ишлаб чиқариш 1923 йилдагига нисбатан 2 баробар ошди.

Юқорида келтирилган мисолга асосланиб шуни таъкидлашимиз керакки, инфляцияга қарши кураш суръат нафақат инфляцияни акс эттирувчи сабабларга, балки уни туғдирувчи ва ушлаб турувчи сабабларни йўқотишга қаратилган бўлсагина самарали бўлади. Инфляция механизмларига асосланиб, инфляциянинг қайси турига қарши кураш олиб борилаётганига қараб антиинфляцион чоралар синфларга ажратилади.

Инфляция талабига қарши олиб бориладиган чоралар қуйидагилардир:

давлат харажатларининг камайтирилиши;

солиқларнинг оширилиши;

давлат бюджети тақчиллигининг қисқартирилиши;

қаттиқ пул-кредит сиёсатига ўтиш;

валюта курсини музлатиб қўйиш орқали уни барқарорлаштириш.

Инфляция талабига қарши қўйилган чоралар ялпи талабга бевосита таъсир этади. Уларга биринчи навбатда, давлат харажатларининг камайтирилиши ва солиқларнинг оширилиши, давлат бюджети тақчиллиги даражасининг пасайтирилиши, қаттиқ пул-кредит сиёсатига ўтиш киради.

Баланд даражага эга бўлган иқтисодиёт шароитида бу ўзгаришлар жуда оғир кечади:

Ялпи талаб ишсизлик даражасининг пасайиши ва ўсиши билан қисқаради. Иқтисодиётнинг барқарорлашуви, самарали ривожланиши учун яхши шароит яратади.

Талаб тарафидан инфляция - тарихдаги барча баланд инфляциянинг сабабчиси. Шу билан бирга тарих бизга, антиинфляция сиёсатининг тез «шоқли» чораларини бергани каби, инфляциянинг аста-секин сўнишини ҳам кўрсатади. Қайси сиёсат яхшироқ эканлигини айтиш қийин бунинг ҳаммаси конкрет шароит ва имкониятлар билан аниқланади. Тез сиёсатнинг яхши томонлари шундаки, агарда у, албатта, жамиятнинг ҳукуматга бўлган ишончи шароитида олиб борилаётган бўлса, фақат инфляциянинг ўзигина эмас, балки инфляция кўтишларининг бирданига тез тушишига, бу эса барқарор инфляциясиз ривожланишга шароит яратиб беради. Камчиликларга эса, ишлаб чиқариш ва ишсизлик даражасининг бирданига тушиб кетиши, шунингдек, иқтисодий ҳолатнинг ёмонлашиши натижасида ижтимоий силжишнинг ўсиши киради.

16.2. Антиинфляция сиёсатини амалга ошириш йўллари

Секин сиёсатнинг яхши томони, биринчи навбатда, ижтимоий барқарорликни сақлаб қолишидир: ишсизликнинг секин ўсиши қайта

малака эгаллаш дастурлари муваффақият билан бажарилишига, уйғотади, тузилмавий қайта қуришга ва ишлаб чиқариш йўналишларини қайта ишлаб чиқишга умид уйғотади. Камчиликлари эса биринчидан иқтисодий сиёсатнинг ноҳақлиги, иккинчидан бундай сиёсат етарли даражада инфляцион кўтишларни сақлайди.

Таъсирчан чоралардан яна бири – валюта курсини музлатиб қўйиш орқали барқарорлаштиришдир. Ушбу чора ўз ичига кўп салбий томонларни олади. Бироқ, унинг айниқса кўп тарафлама ташқи савдога боғлиқ бўлган иқтисодиёт учун ижобий жиҳатлари ҳам борки, уларга аҳамият бермаслик ўтиб кетиш мумкин эмас.

Ушбу чора нафақат талаб инфляциясига, балки иқтисодиёт жуда катта даражада импортга боғлиқ бўлган ҳолда харажатлар инфляциясига қарши кураш воситаси ҳамдир. Шунини таъкидлаш жоизки харажатлар инфляциясига қарши кураш чоралари турли хилдир. Улар сирасига қуйидагилар киради:

- харажатлар инфляциясига қарши йўналтирилган чоралар;
- фактор даромад ва нархларнинг ўсишини ушлаш;
- иқтисодиётда монополизмга қарши кураш ва бозор институтларининг ривожланиши;
- ташкилот иқтисодиёти чегараларида ишлаб чиқаришнинг барқарорлашуви.

Фактор даромадлар ва нархларнинг ўсишига қарши сиёсат, яъни даромадлар ва нархларни ушлаб турувчи сиёсат, турли воситалар, чунончи, нархлар ва иш ҳақини музлатиб қўйиш орқали амалга оширилиши мумкин. Нархлар ва даромадларнинг ушланиб туриши жуда қисқа вақт ичида натижа беради. Бироқ, иқтисодиёт барқарорлашувининг бозор механизми ушлаб турилгани учун, бундай дефляциянинг нархи баланд бўлади, инфляцион кутилишлар ва диспропорциялар музлатиб қўйилади. Қисман чегараланиш учлик, яъни «давлат- тадбиркорлар- касаба уюшмалари» ўрнатилишини ёки нархлар ва даромадларнинг ўсиши учун унга қўшимча солиқ қўйиш масаласини олдиндан кўриб чиқади. Нархлар инфляциясини енгилда иқтисодиётда монополияга қарши кураш ва бозор институтларининг ривожланиши асосий ўрин тутди.

Нихоят, таклиф иқтисодиёти чегараларидаги ишлаб чиқаришни барқарорлаштиришга йўналтирилган чорани таъкидлашимиз керак. Бу берилган концепциянинг мақсади, ҳукуматнинг узоқ муддатли ялпи таклиф эгри чизиғи силжишига таъсир қиладиган даражага, яъни табиий ишлаб чиқиш даражасининг ўсишига олиб келишдир. У ҳолда қисқа муддатли AS эгри чизиғи табиий ҳолда юқорига силжишсиз ўнгга силжийди.

Таклиф иқтисодиёти сиёсатининг асосий элементларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

солиқларнинг камайтирилиши. солиқларнинг бизнесга камайтирилиши тадбиркорлик фаоллашуви учун қўшимча рағбат беради;

инфратузилма секторида рақобатнинг шаклланиши;
ижтимоий сиёсатни ўзгартириш йўли билан аҳоли меҳнат мотивизациясининг кучайиши;

қатъий чегара ичида бўлган табиий ишлаб чиқариш даражаси кутилаётган қўшимча ўсишининг пул эмиссияси.

Мослашувчан сиёсат.

- индексация
- нархлар ва иш ҳақларининг ўсиш суръатлари ҳақида тадбиркорлар ва касаба уюшмалари билан келишувлар.

Индексация, яъни номинал пул ҳақларининг ўзгариши, ўрнатилган даромадларни олувчиларга тарқатилганлиги учун, яъни инфляциядан энг кўп йўқотувчилар учун инфляция натижаларини енгиллаштиришда жиддий аҳамиятга эга. Бундан ташқари, агарда индексация инфляция суръатлари билан боғлиқ бўлса, у ҳолда у инфляцион кутилишларга пасаювчи босим таъсир этиши мумкин.

Индексациянинг салбий жиҳатларига унинг тегишли нархлар коррективкаси ушланишига таъсирини айтишимиз мумкин. Агар инфляция таклиф тузилишининг ўзгариши билан содир бўлган бўлса, у ҳолда индексация инфляцион спиралнинг сабабчиси бўлиши мумкин. Мосланувчан чораларга эслатиб ўтилган «даромадлар- нархлар» сиёсатини қўшиш мумкин.

Иш ҳақи ва нархлар ўзгаришининг суръатлари ўртасида бир хил нисбат мавжуд экан, у ҳолда Филипс эгри чизиги ўз моҳиятига кўра инфляция ва ишсизлик ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради, аниқроғи инфляциянинг ўсиш суръатида ишсизликнинг паст даражаси кузатилади ва аксинча ёки ишлаб чиқариш қисқариши ва ишсизлик кўпайиши билан нархлар ошиши кузатилади. Бу ҳодиса стагфляция деб аталиб, ҳам инфляция, ҳам ишсизликнинг ўсиши билан ифодаланади.

Давлатнинг меҳнат бозорига таъсир этиш чоралари Филлипс модели билан чекланиб қолмасдан, ўз камровига яна солиқ, пул-кредит сиёсатининг кенг таъсир этиш чораларини ҳамда меҳнат муносабатларини тартибга солувчи қонуний ва меъёрий ҳужжатларни ҳам олади.

Инфляция – нархлар даражасининг ошишидир. Инфляциянинг баҳолар индекси орқали кўришимиз мумкин:

$$P = \frac{P_i}{P_t} 100\%$$

Инфляциянинг ўсиш суръатини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$\text{Инфляциянинг ўсиш суръати} = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}}$$

Инфляциянинг қуйидаги турлари мавжуд:

- нормал инфляция (3-5%);
- ўртача инфляция (20-25%);
- галопирующая инфляция (30-200%).

Гиперинфляция, бунда нархлар 6 ой давомида ойига 50% дан ортиб боради, сўнг пул қоғозга айланади ва ўз вазифасини бажара олмайди.

Стагнация - нархлар билан бир қаторда ишсизлик даражасининг ошиб кетишидир.

Стагфляция – стагнациядан фарқли равишда ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин пасайиб кетишидир.

16.3. Макростратегиялар танлашнинг хорижий тажрибаси

Ҳозирги замонда соф иқтисодий тизимига асосланган давлатни топиб бўлмайди. Ҳар бир тизим хўжалик юритишнинг миллий моделига эга. Шулардан энг машҳурларини санаб ўтамиз.

Америкада модель – тадбиркорлик фаоллигини тақдирлаш, фаол аҳолини бойитиш асосига тузилган. Кам таъминланганларни қисман таъминлаш ва уларга ёрдам беришни кузда тутди. Меҳнат унумдорлигининг юқори бўлишига ва шахсий муваффақиятга эришишга асосланади.

Японча модель - аҳолининг яшаш даражаси (шу жумладан, иш ҳақи даражаси)нинг меҳнат унумдорлигидан орқада қолиш билан характерланади. Шу асосда дунё бозорида нарх пасайишига эришилади. Бу модел миллий ўз-ўзини англашга, миллат манфаатларини шахсий манфаатларидан устун қўйишга асосланади.

Шведча модель – кучли ижтимоий сиёсатга асосланади. Унга кўра, давлат қўлида асосий фоидаларнинг 4 %гинаси бўлади, давлат харажатлари эса ЯИМнинг 70 %ини ташкил этади. Харажатларнинг яримидан кўпроғи ижтимоий эҳтиёжларга ишлатилади. Швецияда солиқлар миқдори жуда юқори, шуни ҳисобига аҳоли турмуш даражаси энг юқори давлат ҳисобланади. Бундай модель «функционал ихтисослаш» деган ном олган. Аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлаш (бандлилик, таълим, ижтимоий суғурта) давлат зиммасида.

Режали иқтисод 1990 йилларда ўз имкониятларини йўқотди.

Ўзбекистонда давлат мустақиллигига эришилгач, бозор иқтисодиётига ўтиш тамойиллари ишлаб чиқилди, туб ислохотлар амалга оширила бошланди, аралаш иқтисодиёт вужудга келди.

Президентимиз томонидан аралаш тизимнинг миллий модели ишлаб чиқилди. Ижтимоий ҳимояланган, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қўришга киришилди. Юқорида кўрсатилган моделлар асосида макростратегиялар танлаш мумкин.

Республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишда 5 тамойилга асосланади:

1. Иқтисодни сиёсатдан устунлигини таъминлаш;
- Қонун устуворлигини таъминлаш;
1. Давлат – асосий ислохотчи;
4. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш;
5. Кучли ижтимоий муҳофаза.

16.4. Макростратегик дастурлар

Макростратегик дастурлар ишлаб чиқишнинг асосий йўналишларидир.

Республикамизда кўплаб макростратегик дастурлар, мустақил, демократик ҳуқуқий давлат қўриш борасида потенциал концепция, унга

эришиш учун 5 тамойил ишлаб чиқилган. Бу тамойиллар асосида биз иқтисодиётни барқарорлаштиришга эришимиз керак.

Макростратегик дастурларга қуйидагилар киради:

давлатнинг ижтимоий сиёсати бўйича дастурлар;
аҳолининг турмуш даражасини стратегик ривожлантириш;
аҳолининг такрор ишлаб чиқариш, ишчи кучи ва бандлилик дастурлари;
ижтимоий соҳа тармоқларини ривожлантириш дастурлари;
илмий-техника тараққиёти дастурлари;
экология бўйича дастур ва ҳоказолар.

Қисқача хулосалар

Антиинфляция сиёсати фаол ва мослашувчанлик сиёсатларига бўлинади. Инфляция жараёнларнинг бошқариш воситалари давлат қўлида. Шунинг учун ҳам давлат пул таклифига ва мос равишда пул массасининг катталигига масъулдир.

Макростратегиялар танлашда ҳар бир тизим хўжалик юритишнинг миллий моделидан келиб чиқади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий тизимларни қандай тавсифлаш мумкин ?
2. Макростратегиялар нима ?
3. Макростратегик дастурлар қандай аҳамият касб этади ?
4. Макростратегик дастурларни ишлаб чиқиш қандай кечади ?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – М.: Специальная литература, 1997.

XVII боб

СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ХУДУДИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МУОММОЛАРИ

17.1. Худудий стратегияни роли

Худудий – инновацион стратегия макро ва микроинновацион стратегиялар оралиғидаги стратегия ҳисобланади. Унинг роли шундан иборатки, ҳар қандай ишлаб чиқариш ва инновацион жараён ўзининг худудий жойлашувига эга. Давлат даражасидаги макростратегия марказлашган ресурсларни аниқ, худуддаги корхона ва ташкилотларга жойлаштириш йўли билан амалга оширилади. Бу корхона ва ташкилотлар маҳаллий ашёлар, ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурслари, ишлаб чиқаради, илмий инфратузилмалардан фойдаланади. Агар кўрсатилган элементлардан биронтаси етарли даражада ривожланган бўлмаса, унда мазкур худудда макроинновацион стратегияни амалга ошириш кўлами чегараланиб қолади.

Макродаражадаги худудий муоммоларни ҳисобга олишнинг зарурий қирраларидан бири бу - ҳар қандай давлатда алоҳида худудларни ривожлантиришга аҳамият беришидир. Акс ҳолатда, алоҳида худудларни ижтимоий-иқтисодий чегаралаш худудий муоммолар кескинлашувига олиб келади (масалан, собиқ СССР, Россия Федерацияси, Югославия, Хиндистон, Канада ва бошқалар). Агар мезо ва микродаражаларни инновацион ривожланиш маъносида кўриб чиқилса, унда худудий ривожланишнинг бу ҳолатдаги даражаси ҳал қилувчи аҳамиятга касб этади. Чунончи, ҳар бир худуд ўзи шахсий манфатларига эга бўлади. Шундай қилиб, худудий стратегияни шакллантириш ва амалга ошириш зарурлигини мувофиқлаштирувчи қуйидаги тўртта асосий омилни ажратиш мумкин:

- макроинновацион стратегияларнинг худудий жиҳатлари;
- худудни ривожлантиришнинг давлат сиёсати;
- худудлар ривожланишининг шахсий ижтимоий - иқтисодий ва илмий - техник мақсадлари;
- корхоналарнинг микроинновацион стратегиялари.

Илмий - техник мажмуалар худудий ривожланиш даражаси ва ўз вазифасига кўра:

илмий-техник парклар технополисларни қуриш ва молиялаштириш, жойлаштириш режаларини ишлаб чиқади;

илмий-техник фаолиятнинг худудий бошқарув органларига раҳбарлик қилади.

Округ ва вилоят техник қўмиталари илмий-техник ва илмий-ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлган аниқ вазибаларга эгадирлар. Худудий илмий-техник фаолият бошқарув

органлари республика органларига маъмурий жиҳатдан мунтазам тарзда буйсунадилар.

Уларнинг вазифалар доирасига қуйидагилар киради:

эҳтиёжларни аниқлаш, уларни келажакда илмий-техник ривожланиши таъминлаш;

илмий-техник ва ишлаб чиқариш объектларининг ўзаро алоқалари истиқболни текшириш;

янги илмий-техник ва ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш ва уларнинг имкониятларини аниқлаш;

фаолият тури бўйича аниқ мажмуаларни шакллантириш;

ташкilot ва корхоналарда ҳудудий буюртмаларни жойлаштириш;

илмий-техник тадбиркорликни қўллаб-қуватлаш фондини ташкил этиш учун молиявий захиралар қидириш;

ҳудудда ишлаб чиқариш техник инкубаторларни ташкил этиш;

фаолият кўрсатаётган корхоналардаги бўш ишлаб чиқариш қувватларини излаш;

зарурий ахборотларни тўплаш ва республика доирасида тарқатиш.

Янгилик киритиш мажмуа вазифалари ва тузилишидаги фарқлар кўпроқ ҳудуднинг илмий-техник ривожланиш даражасига боғлиқ. Ҳудудларни бу белгиларга кўра, шартли равишда 3 та гуруҳга бўлиш мумкин: юқори,урта ва кучсиз ривожлаган.

Юқори даражадаги ҳудудларнинг илмий-техник стратегияси, аввало, илмий имуониятлардан фойдаланишга йўналтирилган. Бошқа йўналиш эса, илмий-техник қарорларни шакллантириш ва экологик вазиятни яхшилашдан иборат. Чунки яхши ривожланган ҳудудларда экологик вазият талабга жавоб бермайди. Урта даражада ривожланган ҳудудлар аввало ўз қамровидаги илмий-техник соҳаларни ва саноатни кўтариш, ривожлантиришдан манфаатдор. Бу ҳудудлар энг мувофиқ стратегиялар бирикмасини топишлари керак, яъни юқори даражада ривожланган ҳудудларда самарасиз ҳисобланадиган, лекин бозорда барқарор талабга эга бўлган ишлаб чиқаришнинг оралиқ синфини ўзлаштиришлари лозим.

Кучсиз ривожланган ҳудудлар стратегияси мавжуд табиий ресурслардан, иқлимий хусусиятлардан фойдаланишга қаратилади. Асосий вазифа - шунинг асосида малакали кадрлар ва меҳнат ресурслар билан таъминлаш. Агар ҳудудда меҳнат ресурслари керакли даражадан ортиқ бўлса, бунда қўшимча иш жойларини ташкил этиш ва кўп ишчи талаб этиладиган корхоналарни барпо қилиш вазифаси вужудга келади. Охирги вазифа юксак даражада ривожланган ҳудудлардаги корхона филиалларини ривожлантириш ҳамда лицензия ва патентлардан фойдаланиш ҳисобига ҳал қилиниши мумкин.

17.2. Ҳудудий стратегиянинг таркиби ва тузулиши

Худудларнинг мавқеи даражаси уларни қўллаб-қуватлашга боғлиқ бўлади. Бу қўллаб - қувватлаш худудларда илмий - техник ташкилотларни ташкил этиш учун қарор қабул қилиш, шунингдек, турли худудлараро ва худудлар ичида шу худуднинг илмий-техник ривожланишига оид кўрсаткичлар тизимини солиштириш орқали юз беради.

Бу тизимга қуйидагилар киради:

худуд илмий-техник соҳасининг меҳнат потенциали;

худуднинг илмий-техник ва ишлаб чиқариш – техник жихозланиши;

худудни билим талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилганлик даражаси, ишлаб чиқариш - техник мақсадларга мўлжалланган маҳсулотлар сифати, унинг экспорт имкониятлари;

худуд илмий-техник потенциалининг тузилиши.

Худуднинг илмий-техник соҳаси потенциалли кўрсаткичлари қуйидагиларни аниқлайди:

худудни такрор ишлаб чиқариш имкониятлари;

илмий-педогогик кадрларни ривожлантириш даражаси (профессор, ўқитувчилар таркиби).

худуд аҳолисининг умумий маъмулот даражаси;

худудда илмий меҳнат потенциали концентрацияси даражаси.

Худудда меҳнатни такрор ишлаб чиқариш имкониятлари коэффициенти қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$K_{\text{ТВВ}} = \frac{C_{\text{СТ}}}{C_3} \quad (1)$$

Бу ерда: $C_{\text{СТ}}$ - ишлаб чиқаришда банд бўлган талабалар сони;

C_3 - ноишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган талабалар сони.

Коэффициент катталиги малакали илмий кадрлар захираси мавжудлигини кўрсатади. Агар $K_{\text{ТВВ}}$ кўрсаткичи юқори бўлса, худудий марказни олий ўқув юртларининг ўзида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Илмий-педагогик кадрларнинг ривожланиши коэффициенти профессор-ўқитувчилар сонини худуддаги банд бўлган аҳоли сонига бўлиш орқали топилади:

$$K_{\text{РИПС}} = \frac{C_{\text{ПС}}}{C_3} \quad (2)$$

Бу ерда: $C_{\text{ПС}}$ - профессор ўқитувчилар сони.

C_3 - банд бўлган аҳоли сони.

Крипс катталиги худуд илмий-техник даражаси потенциалининг асосий индикатори ҳисоблананди.

Илмий-текшириш меҳнат потенциалли даражаси қуйидагича топилади:

$$K_{\text{РИПС}} = \frac{C_{\text{НИИ}}}{C_3} \quad (3)$$

Бу ерда: $C_{\text{НИИ}}$ - ИТИ ва КБ да банд бўлганлар сони;

C_3 - банд бўлганларнинг умумий сони.

Бу коэффициент тармоқ ва академик илмий изланиш ва конструкторлик ташкилотлари базасида марказларни ташкил этиш

имкониятларини баҳолашга ёрдам беради. Аҳолининг умумий маълумотлилиқ даражаси қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{оч}} = \frac{C_{\text{во}}}{C_3} \quad (4)$$

Бу ерда: $C_{\text{во}}$ - олий маълумотлилар сони.

C_3 - банд аҳолининг умумий сони.

Мазкур коэффициент ҳудуднинг умумий интеллектуал муҳитини тавсифлайди.

Кадрларни илмий-техник концентрация даражаси қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{кнк}} = \frac{C_{\text{зн}}}{\text{Пр}} \quad (5)$$

Бу ерда: $C_{\text{зн}}$ - илмий соҳада банд бўлганлар, шунингдек, илмий-педагогик кадрлар сони.

Пр - ҳудуд майдони.

$K_{\text{кнк}}$ коэффициенти ҳудуд майдонининг илмий-техник меҳнат ресурслари билан таъминланганлигини кўрсатади.

17.3. Ҳудудни ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришда муқобил стратегияни излаш

Ҳудудни ишлаб чиқаришнинг техник ва илмий - техник ресурслар билан жиҳозланганлиги кўрсаткичлари гуруҳи қуйидагиларни аниқлайди:

Ишлаб чиқариш - техник жиҳозланганлик даражаси:

$$K_{\text{птоқф}} = \frac{\text{соф}}{\text{Фп}} \quad (6)$$

Бу ерда: Фсо - корхонанинг асосий фондлари қиймати. Булар ишлаб чиқариш-техник жиҳозланиш учун мураккаб маҳсулотлар ишлаб чиқаради;

Фп - ҳудуддаги ишлаб чиқариш объектларидаги асосий фондларнинг умумий қиймати.

Мазкур коэффициент корхонанинг ишлаб чиқариш аппарати ҳудудга янгиликлар киритишини шакллантиришда фойдаланиш имкониятини тавсифлайди:

Илмий-техник жиҳозланганлик даражаси:

$$K_{\text{итоқфнт}} = \frac{\text{Ф}}{\text{Фнт}} \quad (7)$$

Бу ерда: Фнт - ИТИ ва КБ лардаги асосий фондлар қиймати, шунингдек алоҳида олий ўқув юртларидагилар ҳам;

Ф - ҳудуддаги ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектларининг асосий фондлари қиймати.

Кито ёрдамида ҳудуднинг илмий-техник базасини баҳолаш мумкин.

Тажриба-синов қувватлари билан таъминланганлик даражаси:

$$K_{\text{оэо}} = \frac{\text{қ}}{\text{Фоэ}} \frac{\text{Фн}}{\text{Фн}} \quad (8)$$

Бу ерда: Фоэ – тажриба-синов корхоналарининг асосий фондлари қиймати;

Фн - ИТИ, КБ, олий ўқув юртларининг асосий фондлари қиймати.

Мураккаб ишлаб чиқариш-техник маҳсулотларни (Фвн) ишлаб чиқаришда ҳамда ИТИ ва КБ да меҳнатнинг фонд билан

қурулланганлиги . Булар асосий фондлар қийматининг санаб ўтилган соҳалардаги ишчилар сонига нисбати билан топилади. Фонд билан қурулланганлик коэффициентини асосий фондларни ҳудуддаги банд аҳоли сонига нисбати орқали аниқланади:

ФвпқФпҒЧп
ФвнқФнҒЧн (9)
ФврқФпҚФнҒЧЗ

Бу коэффициентлар марказлар ишини меҳнат талаб қилинадиган фаолият турларига йўналтириш имкониятларини баҳолашга ёрдам беради.

Ҳудуднинг ишлаб чиқариш - техник ва илмий-техник фонд билан таъминланганлиги:

КфотқФпҚФнтҒПр (10)

Ҳудуднинг билим талаблилик ва сифатли маҳсулотлари кўрсаткичлари. Мазкур гуруҳ кўрсаткичлари қуйидагиларни аниқлаш имкониятини беради:

- ҳудудни самарали ишлаб чиқариш, техник йўналиши:

КптоқРсптҒЧЗ (11)

Бу ерда: Рспт - ишлаб чиқариш, техник мақсадларга мўлжалланган мураккаб маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичи.

Ҳудуднинг илмий-техник унумдорлиги:

КитпқРитпҒЧЗ (12)

Бу ерда: Ритп - илмий-техник маҳсулотлар ҳажми кўрсаткичи.

Ҳудуднинг илмий-техник йўналиши (бунда илмий-техник маҳсулот ҳажми ишлаб чиқариш, техник мақсадларга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига бўлинади).

КитомқРитнҒРитпҚРспт (13)

Бу коэффициентни ҳисобга олиш саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳудуднинг ихтисослашуви тўғрисида қарор қабул қилиш имконини беради.

Ҳудудни экспорт ишлаб чиқариш, техник йўналиши (экспорт қилинаётган ишлаб чиқариш - техник мақсадларга мўлжалланган маҳсулотларнинг шу маҳсулотлар умумий ҳажмидаги улуши)

Кэкс қ РэксҒРспт (14)

Ҳудуднинг илмий-техник патенциали тузилиши кўрсаткичлари:

- пропорционаллик коэффициенти.

КстрқРвуз:Рак:Ротр:Рзар (15)

Бу ерда: Рвуз - олий ўқув юртларида илмий-техник ишлаб чиқариш ҳажми;

Рак - академияларда илмий-техник ишлаб чиқариш ҳажми;

Ротр - тармоқларда илмий-техник ишлаб чиқариш ҳажми;

Рзав - заводларда илмий-техник ишлаб чиқариш ҳажми.

Булар ҳудуднинг илмий секторига тегишли. Бу коэффициент ҳудуднинг у ёки бу илмий-техник соҳа секторига йўналишини ишлаб чиқиш имконини беради.

- илмий - техник соҳа ташкилотларини жамлаш.

$$\text{Красқ}M1\text{Ғ}M1\text{Қ}M0 \quad (16)$$

Бу ерда: $M1$, $M0$ - илмий-техник объектларга эга ва эга бўлмаган шаҳарлар сони. Крас ни қўллаш тармоқдан фойдаланиш имконини беради.

Худуд илмий-техник ривожланиш даражаси индикаторларининг таҳлили.

Юқорида санаб ўтилган кўрсаткичларни таҳлил қилиш турли усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Улардан асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- мазкур худуд кўрсаткичлар даражасини яхши ва ўрта худудлардаги кўрсаткичлар билан солиштириш;

- мазкур худуднинг бир неча кўрсаткичларини бир-бири билан солиштириш;

- мазкур худуд ривожланишининг интеграл индикаторини ҳисоблаш.

Хусусий индикаторнинг аҳамиятини ҳисоблаш қуйидаги формула асосида амалга оширилади:

$$I1\text{қ}K1\text{Ғ}Ke(l) \quad (17)$$

Бу ерда: $K1$ - худуднинг илмий-техник ривожланиш кўрсаткичи;

$Ke(l)$ - ўрта (яхши) худудининг илмий-техник ривожланиш кўрсаткичи;

Индикаторлар аҳамиятини қуйидаги вариантлар орқали аниқлаш мумкин:

$I1 < 1$ - мазкур худуд ривожланиш даражасининг ўрта худуддан паст бўлиши;

$I1 \text{қ} 1$ - мазкур худуднинг ривожланиш даражаси ўрта худуд даражасига мос келади;

$I1 > 1$ - мазкур худуднинг ривожланиш даражаси ўрта худуднинг ривожланиш даражасидан ортади.

Аниқ индикаторлар аҳамиятлилигини таҳлил қилиш ва уларни ўзаро солиштириш орқали худудий илмий-техник сийёсат йўналиши тўғрисида аниқ ҳулоса чиқариш мумкин.

Қисқача хулосалар

Ҳукуматнинг вазифалари мавжуд қонунлари ва давлатнинг иқтисодий сийёсатидан келиб чиқади. Унинг тузилмаси вазифаларни ҳал этиш нуқтаи назардан ташкил қилинади.

Худудларда илмий-техник ташкилотларни ташкил этиш учун қарор қабул қилиш, турли худудлараро ва худудлар ичида худуднинг илмий-техник ривожланиши хусусий кўрсаткичлари тизимини солиштириш лозим бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Худудий стратегия нима?
2. Худудий стратегия қандай таркибга ва тузилишга эга?
3. Худудий ривожланишда муқобил стратегия қандай изланади?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А. Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций.- М.: Специальная литература, 1997.

XVIII боб

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИОН ЙЎНАЛИШ

18.1. Ташқи иқтисодий фаолият шарт-шароитлари

Ўзбекистоннинг ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиёти моделида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, республиканинг жаҳон хўжалик алоқаларига бирлашиш йўллари белгилаш, шунингдек, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланиши ва республика интеграцияси йўналишларининг жаҳон хўжалик алоқаларида мустаҳкамланиши асосий ўрин эгаллайди.

Очиқ турдаги иқтисодиётнинг шаклланиши шароитида ривожланган ташқи иқтисодий алоқалар тизимида бўлган ҳар бир давлатнинг халқаро меҳнат тақсимоотида ўз ўрнига, дунё хўжалик тизимида ўз «жавонига» эга бўлиши муҳимдир.

Ҳатто катта ҳудудга, кўп млн.ли аҳолига, хилма-хил ресурсларга эга бўлган мамлакатнинг бугунги кунда бошқа мамлакатлар билан доимий ва кенг иқтисодий алоқаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳам бундан мустасно эмас. 1991 йил августда давлат ўз суверенлигига эга бўлган пайтдан бошлаб, ўзи танлаган ташқи иқтисодий сиёсатини мустақил халқаро ҳуқуқий субъект сифатида олиб бормоқда. Бу сиёсатнинг асосий мақсади – Ўзбекистоннинг ҳақиқий очиқ иқтисодиётини ва жаҳон иқтисодиёти тизими, унинг интеграциясини изчил руёбга чиқаришдир.

Республиканинг халқаро ҳамкорликда ва жаҳон меҳнат тақсимоотида иштирок этиши унинг табиий-иқтисодий, транспорт, географик ва маданий-тарихий меросга хос бўлган имкониятларидан келиб чиқади.

Ўзбекистон улкан табиий ресурслар потенциалига эга бўлиб, биринчи навбатда, минерал хомашё ресурсларига, иқтисодий ишлаб чиқариш ва аҳоли потенциалига, геопототик ёндашиш жиҳатидан фақат Евроосиё қитъаси эмас, ҳозирги кунда тикланаётган Буюк Ипак йўлида ҳам муҳим стратегик ўрин эгаллайди.

Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат тақсимоотида иштирок этиш ролини ҳам айнан шу позициялардан кўриб чиқиш зарур. Ўзбекистон олтин ишлаб чиқариш умумий ҳажми бўйича дунёда саккизинчи ва унинг аҳоли жон бошига тақсимланиши бўйича бешинчи ўринни эгаллайди; республикада 30 та олтин қазилмалари топилган бўлиб, ҳозирча улардан фақат ўнтаси ишга туширилган. Ўзбекистон олтинининг сифати жаҳон олий стандартларига тўлиқ жавоб беради.

Мурунговдаги (Навоий вилояти) олтини бор қазилмаларни (олинаётган миқдори ва сифати жиҳатидан) жаҳоннинг энг катта олтин конлари Клондайка (АҚШ), Витватерранд (ЮАР), Колар (Хиндистон)

билан бир қаторга қўйиш мумкин. Юқори пробали қимматбаҳо металл бу ерда чорак асрдан бери қазиб олинмоқда. Уни қазиб олиш арзон очиқ йўл билан бораяпти. Шундай қилиб, давлат суверентети шароитида республика ўз олтинига ўзи хўжайин, жаҳон олтин бозорида тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиши мумкин. Лекин охири пайтда жаҳон бозорининг олтин билан ўта туйинтирилиши тенденциялари руёбга чиқиши муносабати билан қимматбаҳо металлнинг сифатига талаб анча-мунча юқорироқ бўлди.

Масалан, 1991 йилда Жаҳон банкининг кўрсаткичларига кўра, бу фарқ 220-320 тоннага етди. Бундай шароитларда олтинга бўлган нарх-навои барқарор равишда ушлаб туриш мушкул бўлиб қолди. Чунки собиқ иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнида янги мустақил давлатлар ташкил топиши /арб мамлакатларини ва Японияни жуда безовта қилиб қўйди. Бинобарин, улар дунёда энг катта олтин импортёри ва истеъмолчиси эдилар. Шунинг учун жаҳон бозорида Ўзбекистон олтинини сотишда ғоят омилкорлик зарур.

Ўзбекистонда 370та кон ишлаб турибди. Улардан ҳар йили 200 млн. тонна турли минерал хомашёлар қазиб олинади, йилига 80 минг тонна мис ишлаб чиқараётган Ўзбекистон улкан захираларга бой, бу ҳудудда яна кўплаб қўрғошин, рух, вольфрам, литий ва бошқа муҳим ва ноёб металлларнинг катта-катта конлари мавжуд.

Республика ривожланган қудратли ёқилғи-энергетика базасига эга. Табиий газ топилмалари тахминан 2 трилион куб, кўмир 2 млрд. тоннадан ортиқ, нефть 350 млн. тоннани ташкил қилади. Охири икки йилда очилган янги нефть ва газ конлари нафақат ички эҳтиёжларни қондиришга, балки энергия берувчиларнинг экспорти ҳақида ҳам гап юритишга йўл беради.

Ўзбекистон нефть конларидаги қора олтинни қайта тайёрлаш тўғрисида «Эльфакитен» француз компанияси билан битим тузилган.

Ўзбекистон Марказий Осиё ва МДХда пахта етиштирувчи асосий република, бу борада жаҳонда туртинчи ўриндадир. Бу ерда жаҳон ва МДХ давлатлари билан асосий ҳамкорлик йўналишларидан - Республикада пахтани чуқурроқ қайта ишлаб, ташқи бозорга яқунланган қимматбаҳо маҳсулот сифатида чиқариш мўлжалланган.

Республикада ҳар йили 1,7 млн. тонна пахта толаси тайёрланади. Буни жаҳонда чиқарилаётган пахта билан солиштириш мумкин: МДХда умумий 2,75 млн. тонна, Хитойда 4,2 млн. тонна, АҚШда 3,4 млн. тонна пахта ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқариш ҳажмига кўра, Ўзбекистон жаҳон пахта бозорида тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиши мумкин, лекин бизнинг пахтамик сифати чет элники олдида анча паст. Унинг сифатини яхшилаш учун анча-мунча ишлар олиб бориш ва фурсат даркор. Худди шундай вазият қоракўл терилари ва ипак хомашёси етиштириш жараёнида.

Мева ва сабзавотлар етиштиришда собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистон Республикаси асосий таъминловчи бўлиб, Иттифоққа ҳар

йили ялпи мева-сабзавотнинг 60 %ини етказиб берарди. Бугунги кунда ҳам мамлакатимизда йилига 5 млн. тоннагача мева ва сабзавот етиштирилади, кўплари ноёб тамга эга. Ўзбекистон бу тармоқ бўйича ҳамкорликка тайёр. Республиканинг бу тармоққа бўлган асосий эътибори маҳсулотларни қайта ишлаш, сақлаш, жўнатиш; қадоқлаш корхоналарини барпо этишга қаратилган.

Ўзбекистон ўзида ва хорижда туризм саноати ривожлантирилиши учун ҳам кўпгина имкониятларга эга. Унинг ҳудудида дунё миқёсида танилган тарихий ва архитектура марказлари - Самарқанд, Бухоро, Хива жойлашган, 4000 дан ортиқ архитектура - маҳобатли обидалар бор, уларнинг кўплари ЮНЕСКО ҳимоясидадир.

Ўзбекистоннинг потенциал имкониятлари кафолатли бўлиб, бир томондан бозор иқтисодини ислохотлаштириш, бошқа томондан эса, собиқ иттифоқ ўрнида шаклланган янги иқтисодий макон интеграцияси, тенг ҳуқуқли ва ҳамкорлик билан халқаро меҳнат тақсимоотида ва жаҳон хўжалик алоқаларида баб-барабар иштирок этиш ҳисобланади.

Ўзбекистон давлат суверенитетига ва мустақилликка 1991 йилнинг августида эришиб, мустақил равишда халқаро бозорга чиқиш йўли жуда идеал бўлмаса ҳам (1-жадвал), лекин ривожланиш учун кўплаб захираларга эга эди. Республика ташқи иқтисодий алоқалари интенсификациясининг келиб чиқиш шарт-шароитлари қуйидагилардир:

- ер бойликлари, минерал хомашё ва ўсимликлар ресурслари, шунингдек, ажойиб тупроқ-иқлим шароитлари, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ҳамда унинг маҳсулотларини қайта тайёрлайдиган саноат ишлаб чиқариш мажмуа базасини яратиш учун ҳаддан зиёд имкониятларнинг мавжудлиги;
- миллий халқ хўжалиги мажмуа инфратузилмасининг юзага келиши, республикани жаҳон хўжалиги алоқаларига кенг миқёсда жалб эта оладиган йирик илмий потенциалнинг жамулжамлиги;
- экспорт потенциалининг юқори даражада эканлиги;
- тегишли кооперация ва ҳамкорликдаги сармоялар ёрдамида рақобатга бардошли маҳсулотларни юқори даражада тайёрлай оладиган ишлаб чиқаришни қисқа вақт ичида яратиш потенциалининг мавжудлиги;
- нисбатан олганда (жаҳон миқёсида баҳолаганда) арзон ишчи кучига эга бўлиши мумкинлиги;
- хорижий капитал сармояси ва ўзаро манфаатдорлик асосида ҳамкорлик ўрнатиш учун республикада барқарор сиёсий муҳитнинг яратилганлиги.

18.2. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий сиёсатнинг ривожланиши

Ўзбекистоннинг дунё мамлакатлари билан халқаро савдо-иқтисодий муносабатлари тарихи ўрта асрлардан бошланади. /арб ва Шарқ ўртасидаги савдо, катта бозор учун кураш ва меҳнат ресурслари

ҳамма вақт Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудига дахлдор бўлиб келган, чунки унинг географик жиҳатдан савдо-иқтисодий потенциали кўплаб мамлакатларни қизиқтирган.

Мустақилликдан олдинги ўн йилликда Ўзбекистон асосан агротехника хомашёси (пахта, ипак, қорақўл), машинасозлик ва асбобсозлик тармоқлари учун комплектлаш маҳсулотлари, олтин, уран ишлаб чиқаришга мўлжалланган. Уриш даврида кўпгина заводларнинг Ўзбекистонга эвакуацияси туфайли республикада кончилик, самалётсозлик, тракторсозлик, электротехника, кимё, тўқимачилик, оғир саноат тармоқлари пайдо бўлди. Бироқ техник, технологик ва тариф стандартлари Ўзбекистондан ташқарида (асосан Россияда) ишлаб чиқариларди, республика саноат соҳасининг ривожланиши муайян даражада ташқи қарамликка боғлиқ эди.

1991 йил 1 сентябрдан бошлаб Ўзбекистон мустақил давлат бўлди. Унинг иқтисодий ва давлатчилик тараққиётининг биринчи босқичи (1991-1995й.) иқтисодни бошқарадиган ўз инфратузилмасини яратиш ва интенсив равишда жаҳон ҳамжамиятида савдо алоқаларини ривожлантиришга боғлиқ эди.

Хусусан, ягона иқтисодий сиёсатни ўтказиш ва шакллантириш; тараққиёт стратегиясини белгилаш; ички ва ташқи бозорларда умумдавлат манфаатларни таъминлаш; иқтисодий, фан-техникавий, савдо. Маданий ва спорт соҳаларида ҳамкорлик ўрнатиш, туризмни ривожлантириш ва бошқа алоқаларни самарали ёрдам бериб бошқарадиган Ташқи иқтисодий алоқалар Вазирлиги (МВЭС) барпо этилди. 1992 йил 26 мартда қабул қилинган ҳукумат қарорига кўра вазирлик давлат органи бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқаларини бошқариш, назорат қилиш, тартибга солиш ва мувофиқлаштириш ишларини олиб боради.

Вазирлик Ўзбекистон Республикасини унинг ташқарисида намойиш этади; барча ташқи иқтисодий масалалар бўйича давлат манфаатларини ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро битимларидан келиб чиқадиган мажбуриятларини мамлакат номидан ҳимоя қилади. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ўз фаолиятида халқаро ҳуқуқий нормаларга, Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган битимларига, қонунларига ва норматив актларига амал қилади.

Ўз тараққиётидаги I-босқичнинг якуний даврида (1995 йилнинг охири) Ўзбекистон давлат бошқарувида, иқтисодиётда, ташқи савдо алоқаларида ҳамда ишлаб чиқариш доирасида барқарорлиги билан кўзга ташланди. 1995 йилда МДХ давлатлари орасида савдода ижобий сальдо олган икки давлатнинг бири бўлди.

Олтин қазиб олиш, энергетика, қурилиш, тўқимачилик саноати ва нефть ишлаб чиқариш соҳаларида дастлабки саноат инвестицияларининг лойиҳалари тугалланди; ҳиссадорлик асосида, шу жумладан, хорижий капиталнинг катнашуви билан аграр ҳамда саноат

корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш учун қонуний ва амалий шароитлар яратилди.

ЕҲ иқтисодий комиссиясининг кўрсатмаларига кўра, миллий маҳсулотнинг салмоғи 1991 йилдагига нисбатан 1995 йилда Ўзбекистонда 82,21 %ни, Россияда 49%ни, Қозоғистонда 43%ни, Беларусда 41%ни ташкил этди. Ўзбекистоннинг бу кўрсаткичини марказий ва Ғарбий Европага яқин жойлашган Шарқий Европа мамлакатлари кўрсаткичлари билан солиштириб ўтамиз.

Иқтисодий ривожланишнинг иккинчи босқичи (1995-1998й) негизларидан бири - бозор иқтисодиётининг амалда мамлакатнинг ўз саноатига асосланиб, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариши, макроиқтисодий инвестициявий инфратузилмасини таъминлайдиган бир қатор институтлар барпо этишдир.

Бу босқичда ташқи бозорни таъминлаш, бир томондан, ички бозор учун (импорт ўрнига) ва ташқи бозор учун (экспортга) рақобатбардош молларни ишлаб чиқариш бўлса, иккинчи томондан, Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқларига кўплаб хорижий технологик сармояларнинг кириши билан чамбарчас боғлиқдир:

- авиация машинасозлиги ва автомобилсозлиги;
- кон қазилмалари ва кимё саноати;
- қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлаш ва қадоқлаш;
- қурилиш материалларини ишлаб чиқариш;
- тўқимачилик саноати;
- телекоммуникация ва алоқа;
- транспорт ва унинг хизмати.

Шунинг учун асосий эътибор Ўзбекистоннинг авиация ва темир йўли портларини комплекс равишда қайта кўришга; энергетика, транспорт, алоқа ва машинасозлик соҳаларида йирик саноат комплексларини барпо этишга қаратилди.

1996 йилда давлат бюджетининг тақчиллиги Ташқи Миллий Маҳсулот (ВНП)дан келиб чиқиб, 3,5% даражада баҳоланди ҳамда МВФ экспорти томонидан назорат қилинадиган даражада кескин ошмади. Ўзбекистон 3 млрд. АҚШ доллари билан баҳоланадиган юқори потенциалли минерал хомашё ресурсларига, саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, меҳнат ресурслари ҳамда барча ишлаб чиқариш соҳаларидаги малакали кадрлар ва хизмат кўрсатиш доиралари миқёсида халқаро савдо-сотиқни унумли равишда янада ривожлантириш имкониятларига эга.

Ўзбекистон Республикасининг экспорт-импорт тузилиши шуни кўрсатдики, 1998 йил якуний натижаларга кўра, ташқи савдо айланмаси 6 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи савдода 216 млн. АҚШ доллари миқдоридида қўшимча сальдо таъминланди. МДҲ давлатларининг товар айланмаси 24 %га тушиб кетдики, бу ҳол параллел равишда эркин

конвертация қилинадиган валюта воситасидаги савдо ҳажмининг ортишига олиб келди.

1998 йил якунларига кўра, Ўзбекистон Республикасининг асосий ҳамкори Швейцария бўлди. Шунингдек, ташқи савдо олиб борилган биринчи беш мамлакат қаторида Жанубий Корея, Германия, Буюк Британия, Туркия бўлдики, бу борада анча салоҳиятга эришилди.

Ўзбекистоннинг асосий товар айланмаси Европа иқтисодий Ҳамжамиятининг саноати ривожланган мамлакатларига 30,6 %, Жанубий Кореяга 16,2 %, Туркияга 6,2 %, Бирлашган Араб амирликларига 2,2 %, Хитойга 1,8 %, АҚШга 1,2 %, МДҲ мамлакатларига товар айланмасида Россияга 49,1 %, Қозоғистонга 18 %, Тожикистонга 8,9 %, Украинага 4,0 %, Қирғизистонга 3,9 % тўғри келди.

13-жадвал

Ўзбекистоннинг 1998 йилдаги ташқи савдо баланси
(АҚШ млн. доллари ҳисобида)

	Жами	МДҲ	МДҲдан бошқа
Экспорт	3481.63	1690.10	1791.53
Товарлар экспорти	3194.17	1517.05	1677.12
Пахта толаси	1799.08	383.55	1415.53
Энергия ташувчилар	435.42	423.50	433,7
Бошқа товарлар	959.85	710.00	249.85
Экспорт хизматлари	287.46	173.05	114.41
Юк ташиш	227.99	164.60	63.39
Саёҳатлар (туризм)	10.89	0.09	10.80
Бошқа хизматлар	48.59	8.37	40.22
Импорт	3713.33	1793.80	1919.54
Товарлар импорти	3217.99	1408.70	1809.29
Озиқ-овқат	687.72	181.50	506.32
Энергия ташувчилар	60.29	52.59	7.7
Машиналар, ускуналар ва транспорт воситалари	1278.65	437.7	782.95
Бошқа товарлар	1191.33	678.91	512.42
Импорт хизматлари	495.34	385.10	11.24
Баланс:			
Экспорт	3484.63	1692.10	1791.53
Импорт	3713.33	1793.80	1919.53
Ташқи савдо айланмаси	7196.96	3485.90	3711.06
	- 229.70	- 101.70	- 128.00

1998 йилда экспорт товарлари ва хизматлари 3,1 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Шу билан бирга, яқин хорижий мамлакатларга экспорт камайди. Узоқ хорижий мамлакатларга етказиб бериладиган маҳсулотнинг кўпайишига экспорт товарларини сотиш бозорининг географик кенгайиши ҳамда табиий кўламнинг ўсиши, шунингдек, хомашё маҳсулотларига, биринчи навбатда, пахта толаси ва мисга жаҳон конъюнктура баҳоларининг яхшиланиши сабаб бўлди.

Ўзбекистоннинг 1996-1998 йиллардаги асосий маҳсулотлари тўртининг экспорт тузилишига оид маълумотлар 14-жадвалда берилган.

Эркин конвертацияланган диган валютанинг экспорт ҳажми яқин хорижий мамлакатлар билан 27,2 марта, дунёдаги бошқа мамлакатлар билан эса 2 баравар ўсди. 1999 йилда экспорт тузилиши баҳоланган нархга кўра хомашё товарлари, аввало, пахта толаси қисман даражада салмоқли ўрин тутди- 57,8%. Энергеоетказкичлар улушига 14%, қора ва рангли металлларга 5,4% тўғри келади. 2000 йилда умумий импорт ҳажми 2,9 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. МДҲ ва Болтиқ бўйи мамлакатларидан келтириладиган импорт товарлари оқими 8,8%га қисқарди ва 1,3 млрд. АҚШ долларини ташкил этди, натижада мазкур мамлакатларнинг умумий импортдаги улуши камайиб, 44,7%дан иборат бўлди. Яқин хорижий мамлакатлардан келтириладиган импорт эса анча кўпайиб, 1994 йилдагига нисбатан таққосланганда 2,1 марта ўсди.

14-жадвал

1999-2000 йилларда Ўзбекистон Республикаси экспортининг тузилиши

(АҚШ млн. доллари ҳисобида, хизматларсиз)

Асосий маҳсулот турларининг экспорт тузилиши	1999	2000
Жами	694.062	1677.2
Пахта толаси	550.281	1415.3
Машиналар, асбоб-ускуналар ва транспорт	0.865	3
Рангли металллар ва улардан тайёрланган буюмлар	68.168	110.1
Минерал ўғитлар	14.005	35.5
Пахта газламалари	19.984	27.5
Қора металллар ва улардан тайёрланган маҳсулотлар	5.497	10.4
Шойи	6.03	8.8
Пахта чиқиндилари	2.937	5.2
Ўсимлик ёғи	-	5.5
Чарм хомашёси	0.557	1
Нефть ва нефть маҳсулотлари	0.307	0.3
Электроэнергия	7.556	11.6
Пахта линти	1.642	11.3
Тўқимачилик ва трикатаж кийим-кечаги	-	0.6
Тоза пахта	1.633	1.6
Бошқа маҳсулотлар	14.635	29.5

Узоқ хорижий мамлакатлардан импорт товарларини келтириш 1,6 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Натижада узоқ хорижий мамлакатларнинг салмоғи баҳоланган нархга кўра, импорт ҳажми 1996 йилдаги 45,7%дан 55,3%га кўпайди. Ўзбекистон учун импортдаги салмоқли ўринни Жанубий Корея- (27%), Германия – (22,9%), Венгрия – (9,2%), Швейцария – (7,5%), Туркия – (5,7%), Япония – (4,4%) эгаллади. Бу мамлакатларнинг импортдаги улуши 80%га тўғри келади.

2000 йилда импорт тузилишида тубдан ўзгаришлар юз берди, буни жадвалдан кўриш мумкин:

15-жадвал

Ўзбекистон Республикаси импортининг 1998-2000 йиллардаги тузилиши (АҚШ доллари ҳисобида, хизматларсиз)

		1998		2000	
		баҳоси	%	баҳоси	%
Жами		1187.34	100	1809.29	100
Бўғдой	млн. тонн	241.41	20.33	129.93	7.10
Гўшт ва сутмаҳсулотлари	млн. тонн	71690.50	6.04	46354.40	2.58
Сут ва сут маҳсулотлари	млн. тонн	13.91	1.17	12.55	0.69
Сариёғ	млн. тонн	4952.30	0.42	9082.70	0.59
Ўсимлик ёғи (пахта ёғидан ташқари)	млн. тонн	0.16	0.01	362.30	20.00
Шакар	млн. тонн	64955.30	5.47	93653.50	5.10
Фармацевтика маҳсулотлари, шу жумладан, дори-дормонлар	млн. тонн	5.85		65.09	3.60
Тўқимачилик, трикотаж кийим-кечаклари	млн. тонн	27.57	2.32	39.11	2.10
Оптик, жарроҳлик ва табиий асбоблар ва аппаратлар	млн. тонн	3.18	0.27	52.21	2.80
Теле ва видеоаппаратлар	млн. тонн	12.36	1.04	78.51	4.30
Машиналар, асбоб-ускуналар ва механизмлар	млн. тонн	158.98	13.39	498.22	27.50
Бошқа товарлар	млн. тонн	252.98	21.31	221.32	23.64

Хоҳ яқин ва хоҳ узоқ хориж мамлакатларидан импорт қилинадиган товарлар ичида машиналар ва асбоб-ускуналар салмоғи ортиб бормоқда. Улар ялпи импорт товарларининг 37,5% ини ташкил этади.

Ватанимизда ёқилғи-энергетика мажмуанинг жадал суръатлар билан ривожланганлиги туфайли чет мамлакатлардан келтириладиган нефть ва нефть маҳсулотлари умумий импорт салмоғига нисбатан анча қисқарди.

Импорт тузилишининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонга бозорда тезда сотилиб кетадиган истеъмол товарларини кўплаб келтириш давом этмоқда. Ташқи иқтисодий фаолият вазирлигининг экспертлари турли даражадаги импорт товарлари ва улардан самарали фойдаланиш жараёнини таҳлил қилмоқда. Импорт божхона солиқларининг дифференциал ставкасини жорий этиш мўлжалланмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолиятда транспорт алоқалари муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистоннинг йирик халқаро темир йўл, денгиз ва автомобиль портларидан йироқ жойлашганлиги импорт ва экспорт товарларини етказишда транспорт хизмати баҳосига жиддий таъсирини ўтказмоқда.

Юк ташиш ишларининг 90%и темир йўл транспорти орқали амалга оширилади. Ўзбекистон ичкарасида темир йўл алоқалари тизими етарли даражада ривожланмаган ва зич жойлашган (50 км дан 100 кв. км гача) ҳамда Қозоғистон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистонга чиқиш мумкин. 180 та станциядан 11 таси йирик габаритли контейнерларни қайта ишлаш учун зарур воситалар билан жихозланган. Ҳар куни Ўзбекистонда 8000 вагон қайта ишланади.

Товарларнинг анчагина қисми автомобиль транспорти орқали ташилади. Тезкор йўллар масофаси 42 минг км ни, маҳаллий йўллар масофаси 90 минг км ни ташкил этади.

«Ўзбекистон хаво йўллари» ҳамда ёнма-ён бўлган халқаро авиация компанияси хизматидаги транзитмагистрали ғоятда катта аҳамиятга эга. МДХ мамлакатлари ва 15 та узоқ хориж юртларига самолётлар тўғридан-тўғри парвоз қилмоқда. Тошкент, Самарқанд, Термиз ва Фарғона шаҳарлари халқаро аэропортлар мақомига эга.

18.3. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг инвестициявий, қонуний ва ҳуқуқий базаси

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги даврда иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларига алоқадор қонунлар ва меъёрий ҳуқуқий актларга ҳар томонлама асосланган тизим вужудга келтирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар ва савдо муносабатларидаги ҳуқуқий база халқаро ҳуқуқлар ҳамда меъёрлар даражасида асослаб берилди. Чунончи, Республика Президентининг “Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилишни таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида”ги фармонида кўра, кенг истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар хорижий валюта тошириш ва уни Марказий банкка мажбурий сотиш бўйича беш йил муддат давомида солиқ тўлашдан озод қилинди.

Ўзбекистон Президентининг 1996 йил май ойида қабул қилинган «Чет эл инвестициялари асосида ташкил этилган корхоналар фаолиятини рағбатлантириш хусусидаги қўшимча чора-тадбирлар» тўғрисидаги фармонида амалиёт учун энг зарур бўлган кўпгина қоидалар кўрсатилди.

Бунга кўра, экспорт маҳсулотининг ҳажми 30%дан ошган корхоналар белгиланган нормалардан икки барабар кам миқдордаги ставкалар бўйича солиқ тўлаш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга республикада хорижий сармояларни жалб этиш учун имтиёзларнинг кенг тизими вужудга келтирилган, хорижий сармоядорлар учун имтиёзли солиқ жорий этилган. “Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонга биноан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган қўшма корхоналарни рўйхатга олинган пайтидан бошлаб беш йил муддатга хорижий валютадаги тушумдан солиқ тўлашдан ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига валютани мажбурий сотишдан озод қилиш кўзда тутилган.

“Экспортга маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонга кўра, корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулот таркибида экспортга ишлаб чиқариш бўлса, имтиёзларга эга.

Амалдаги имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари тизими қуйидагилардир:

ишлаб чиқариш ҳажмида товарлар (ишлар, хизматлар) экспорти камида 30%ни ташкил этадиган корхоналарга, мулкчилик шаклларида катхий назар, фойда солиғини амалдаги ставкалардан икки баравар камроқ тўлаш ҳуқуқини бериш;

республика давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар бўйича солиқлар тўлашдан беш йил муддатга озод этиш;

ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни рухсатномасиз бемалол четга олиб кетиш;

Ўзбекистон ҳудудида қўшма корхоналарнинг ва фақат хорижий сармоя билан ишлайдиган корхоналарнинг Устав фондига ҳисса қўшиш учун мол-мулкни четдан бож солиғисиз олиб кириш;

инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер участкаларидан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш ҳуқуқини танлов асосида сотиб олиш.

Хорижий сармоялар тўғрисидаги қонунга мувофиқ чет эллик шериклар учун уларнинг мол-мулкни давлат ихтиёрига олиш ва мусодара қилишдан озод этиш учун кафолатлар белгилаб қўйилган. Уларнинг ўз фаолияти натижасида олган фойдаси ва бошқа пулларни чет элга ўтказишга, олинган фойдани республика ҳудудида сармоя тарзида қайта ишлатиш, республика банкларида ҳисоб рақамига ва унда чекланмаган миқдорда ҳар қандай валюта маблағига эга бўлиш кафолатланади.

Хорижий сармоядорларга нисбатан инвестициялар амалга оширилган пайтда амалда бўлган қонун меъёрлари (нормалари) 10 йил мобайнида қўлланиши кўзда тутилган қонун ҳужжатлари ўзгартирилмаслигига кафолат мавжуд.

Шундай қилиб, вужудга келтирилган ҳуқуқий нормалар (меъёрлар) хорижий шерикларнинг кенг инвестиция фаолияти учун қулай имкониятлар яратиш, уларнинг ҳуқуқлари ва сарфлаган сармоясини ҳимоя қилади.

Ўзбекистон сармояларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида Германия, Туркия, Миср, Индонезия, Малайзия, Покистон, Финляндия, Корея, АҚШ, Франция билан битимлар имзолади, бошқа бир қанча мамлакатлар билан ҳам шундай битимлар тузиш давом эттирилмоқда.

Канада, Хитой Халқ Республикаси, Туркия, Голландия, Германия, Швейцария банклари ва фирмалари билан 3,3 млрд. АҚШ долларига яқин миқдорда ҳуқуматлараро 32 та йирик кредит битими тузилди. Ҳозир бу битимлар амал қилмоқда. Ўзбекистон 30 дан ортиқ савдо ва иқтисодий битимлар тузган. Улардан 20 таси узоқ хориж мамлакатлари билан тузилган. Умуман, мустақилликка эришилгандан сўнг республикага 5 млрд. АҚШ доллари кириб келди.

18.4. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти ривожланишининг асосий йўналишлари

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги республикамизнинг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ва Ўзбекистоннинг бошқа ташқи иқтисодиёт институтлари билан биргаликда ташқи савдо сиёсатини ишлаб чиқади ва миллий инвестиция лойиҳаларини мувофиқлаштиришни амалий ҳал этади. Юқорида кайд қилинганидек, иқтисодий тараққиётнинг иккинчи босқичида асосий диққат-эътибор ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилмоқда. Шу сабабли ҳам юқори сифатли товарларни яратишга йўналтирилган ва рақобатли баҳодаги сармоялар меъёрий-ҳуқуқий қайдномаларда (актларда) кўзда тутилган афзалликлар ҳамда имтиёزلардан фойдаланишга имкон беради.

Ўзбекистон ҳукумати томонидан иқтисодиётнинг ҳар хил соҳалари бўйича ва мамлакатнинг турли ҳудудлари учун афзал бўлган инвестиция лойиҳалари тизими ишлаб чиқилган. Хусусан, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки (МБ) ихтиёрида мукамал аналитик базага эга бўлган 177 лойиҳа мавжуд. Улардан айримлари ҳозирданок жорий қилинмоқда. Масалан, ягона замонавий навигация тизимини яратиш иккинчи фазада амалга оширилмоқда; тракторлар, самолётлар, автомобиллар ишлаб чиқариш учун машинасозлик базасини яратишга ҳам аллақачон киришилган.

Ўзаро фойда келтирадиган савдо ва прагматик тамойилларга риоя қилган ҳолда, Ўзбекистон шериклари билан ҳамкорликни муайян даражада кенгайтириб бормоқда ва улар таклиф қилган замонавий, юқори сифатли технология ўзлаштирилиб, саноатимизда қўшма корхоналарнинг якуний маҳсулоти ишлаб чиқарилмоқда. Бундай ёндашиш ўзаро фойдали ҳамкорлик ва савдонинг адекват тамойилига асосланади. Жаҳон бозори билан бундай ҳамкорликни жадал ривожлантириш шароитлари Ўзбекистон Республикасининг барқарор ва изчиллик сиёсати билан кафолатланади: ислоҳот йўлларида уларнинг амалга ошиши қатор ижобий натижалар бермоқда.

Биринчидан, жами ташқи савдо айланмаси 2001 йилда бир мунча ошиб, 6001,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Шу жумладан, яқин хориж (МДХ) мамлакатлари билан савдо 2609,0 млн. АҚШ доллари ва узоқ хориж мамлакатлари билан савдо 3392,7 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. Жами ташқи савдо айланмасида хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқнинг салмоғи анча кўпайди.

Республиканинг эркинубликанинг эркининган валютада экспорт операциялари ҳажми ортди: 1998 йилги 51,2%дан 2001 йили 91,9%га ошди. Бартер операциялари 1996 йилги 48,8%дан 2001 йилда 8,1 %га камайди.

Иккинчидан, ташқи бозорга кўпгина хўжалик субъектларининг чиқиши Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг

республикада ТИАБ ни қайта тузиш ҳақида қароридан кейин ортди, Республика иқтисод элементларининг жаҳон хўжалик муносабатлари тизимига мослашишига олиб келди, бу бозор иқтисодиётининг шаклланишига ёрдам беради.

Учинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни республика мустақиллиги шароитида олиб бориш кўпгина янги бошқарув ва ташкилий-хўжалик тузилмаларини яратишга имкон беради: ҳуқуқий ва норматив базалар ишлаб чиқилмоқда, улар республиканинг ташқи иқтисодий фаолиятини бошқаришда муҳим роль ўйнайди, ташқи иқтисодий комплекс инфратузилмасининг кенг тармоғи шаклланимоқда ҳамда ташқи савдо, элчихона, халқаро иқтисодчиликда касбий маҳоратга эга бўлган кадрлар тайёрланимоқда.

Бироқ, ташқи алоқалар жараёнида салмоқли ютуқларга эришишимиз билан бирга, бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан иқтисодий ислохотларини амалга ошириш давомида учраётган муҳим ва долзарб муаммолар ҳали ечимини топгани йўқ. Бунга бир неча сабаблар бор:

Биринчидан, ташқи тузилмалардаги экспорт ишлаб чиқаришида туб ўзгаришлар рўй бермагунча, хомашё маҳсулотлари, аввало, пахта салмоқли ўринда тураверади, шунингдек, бой туристик имкониятлардан асло етарли даражада фойдаланилаётгани йўқ.

Иккинчидан, қоғоқ (жаҳон стандартларига нисбатан олганда) технологиядан ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш паст даражада давом этмоқда, айниқса, республиканинг хомашё маҳсулотларини қайта тайёрлайдиган соҳалари бўйича ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилмаган. Рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилмаётган экспорт база тараққиётини чеклаб қўйишда асосий тўсиқ бўлмоқда.

Учинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштиришга оид қабул қилинган қарорлар маъмурий-ташкилий тадбирлар миқёсида ўз ижросини топмаяпти ҳамда иқтисодий ва амалий чораларни ҳал этишда қатъиятлилиқ етишмаяпти.

Тўртинчидан, вазирликлар, идоралар, концернлар, ҳиссадорлик жамиятлари, барча хусусий корхоналар ҳамда матлубот ташкилотлари республика қонунчилиги асосида ўз зиммаларига юкланган ташқи иқтисодий фаолиятдаги вазифаларини мукамал бажармаяптилар, бунга қисман иқтисодий рағбатлантириш чораларидан самарали фойдалана олмаслик ҳам сабаб бўлмоқда. Жаҳон бозори қонунлари ва талабларини яхши билмаслик, тегишли чора-тадбирларни ўз вақтида амалга оширмаслик, муносиб кадрлар тайёрлаш ишида масъулиятсизлик ҳолатлари намоён бўлмоқда.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ривожланиши ва республика интеграцияси йўналишларининг жаҳон хўжалик алоқаларида мустақамланиши асосий ўринни эгаллайди.

Ўз тараққиёти биринчи босқичининг якуний даврида (1995 йилнинг охири) Ўзбекистон давлат бошқарувида, иқтисодиётда, ташқи савдо алоқаларида ҳамда ишлаб чиқариш доирасида барқарорлиги билан кўзга ташланди.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги даврда иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларига алоқадор қонунлар ва норматив-ҳуқуқий актларга ҳар томонлама асосланган тизим вужудга келтирилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи иқтисодиёт баланси нима?
2. Нима сабабдан «узоқ хориж» айланмаси «яқин хориж» айланмасига нисбатан тез ривожланади?
3. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги нималар билан шуғулланади?
4. Ихтироли лойиҳалар деганда нималар тушунилади?
5. Тармоқларни ислоҳ қилишда ютуқларга қандай эришилади?
6. Республиканинг ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришнинг қайси йўналиши мўлжалланмоқда?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. И.А.Каримов. Жамиятимиз мафқўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмуҳамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций.- М.: Специальная литература, 1997.
6. П.Р.Кругман, М.Обстфельд. Халқаро иқтисодиёт. Назария ва сиёсат, МДУ. - М.: 1997.
7. А.Расулев, А.Бедринцев, А.Акилов. Ўзбекистонни ташқи фаолият ва жаҳон хўжалигига бирлаштириш. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

ХІХ боб

ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШДА ПУЛЛИК ХИЗМАТЛАР

19.1. Пуллик хизматлар соҳасининг иқтисодий ривожланишдаги роли ва уни тартибга солиш усуллари

Агар анъанавий иқтисодиётда хизматлар соҳаси ишлаб чиқариш элементларининг ҳаракатига кўмак бериб келган бўлса, иқтисодиётнинг ўсиши ва мураккаблашуви илмий-техника тараққиёти жадаллашуви билан бу соҳа жуда зарур, ҳаттоки истиқболда иқтисодиётнинг асосий омилига айланади. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва рақобатлаштириш биринчи навбатда ишлаб чиқаришнинг технологияларга, ахборотга ва алоқа воситаларига, фақат шундан сўнггина хомашё ва меҳнат ресурсларига талабини оширди.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш маълум қийинчиликлар билан боради ва баъзида янги муаммоларни туғдиради. Ўтиш даврида республика иқтисодиётида муаммолар қуйидагилар билан белгиланади:

маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш;

иқтисодиёт нисбатан бир томонлама – хомашё ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги шароитида ресурслардан оптимал фойдаланиш, шунингдек, уларни максимал фойдали экспорт қилиш;

миллий иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, юқори технологияни, тармоқларни ривожлантириш;

асосий техникаси жисмоний ва маънавий эскирган корхоналарни қайта жиҳозлаш;

кадрларни бугунги талаблардан келиб чиқиб тайёрлаш ва қайта қуриш;

капитал ва янги технологиялар етишмаслиги туфайли хорижий инвестицияларни жалб қилиш;

иқтисодиётнинг ижтимоий тузилмасини ўзгартириш, мулкдорлар ва тадбиркорлар синфини шакллантириш;

иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги тармоқларни ҳимоя қилиш. Ижтимоий беқарорликни камайтириш учун аҳолининг яхши таъминланмаган табақаларини муҳофаза қилиш;

бозор ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш.

Шуни таъкидлаш зарурки, директив иқтисодиёт даврига нисбатан давлатнинг иқтисодий жараёнларга таъсири камайиши натижасида давлат иқтисодиётни бошқариш ва бошқа хизматлар кўрсатишни янги шаклланган институтларига топширади. Шу туфайли айнан шу даврда иқтисодиётнинг уларга талаби кескин сезилади.

Юқоридаги санаб ўтилган муаммоларни ўтиш даврига хос бўлган хизматлар соҳаси зарурлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқамиз.

Иқтисодиётни маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтказиш, ислохотларнинг мураккаблашуви ва илмий стратегик (ривожланиш стратегияларини белгилаш, уларни амалга ошириш йўлларини ишлаб чиқиш, реал ҳаракатларнинг аниқ режаларини ишлаб чиқиш), ҳуқуқий, сиёсий базалар яратилишини тақозо этади. Бу муаммо хизматлар соҳасига ҳам тўлиқ тааллуқлидир.

Бунда давлат фаолияти биринчи даражали аҳамиятга эга бўлсада, жойларда ислохотларни ўтказишда ҳуқуқий, банк-консалтинг ва бошқа хизматларнинг аҳамияти кескин ошади.

Ресурслардан оптимал фойдаланиш муаммолари аста-секин давлатнинг таъсир доирасидан чиқади. Бу табиийдир. Чунки ресурслардан самарали фойдаланиш муаммоси ишлаб чиқарувчиларнинг, яъни улардан фойдаланувчиларнинг муаммосидир. Ахборот, алоқа хизматларига энг кўп эҳтиёжни ташқи савдо соҳаси сезади. Шунини айтиш жоизки, 1991 йилга қадар республика ташқи иқтисодий алоқалар юритмаган, шу сабабли иқтисодий фаолиятнинг бу соҳасини янгидан ўзгартиришга тўғри келмоқда.

Бу ҳолатда хорижий фирмалар ташқи бозорга ихтисослашганлиги, катта тажрибага эга бўлганлиги учун ҳам юқори позицияда турадилар. Бу соҳада мамлакат фирмалари ва мутахассисларнинг устун бўлиши стратегик вазифа ҳисобланади. Миллий иқтисодиёт тузилмасини ўзгартириш фан сифими юқори бўлган тармоқларни ривожлантириш, инвестициялаш муаммоси билан чамбарчас боғланган. Бу вазифани ҳал этишда давлат тузилмалари ва хорижий фирмалар ҳамда миллий иқтисодий субъектларнинг ҳамкорлиги нисбатан самарали ҳисобланади. Уларнинг самарали ҳамкорлик қилиши фақатгина ривожланган хизматлар сектори шароитида мумкин бўлади. Бу жиҳатдан Ўзбекистон жуда олдинга чиқди. Мулкчилик ва эркин тадбиркорликни шакллантириш бозор иқтисодиётига ўтишдаги қонуний жараёндир. Лекин бу жараён эркин, табиий жиҳатдан жуда секин рўй беради ёки сунъий тезлаштирилганда ижтимоий зиддиятлар кучайишига, жамиятнинг жуда бой ва жуда камбағалларга табақаланишига олиб келиши мумкин. Бу жараённи оптималлаштириш учун ижтимоий сиёсатни ривожлантириш керак. Бу соҳада маҳаллий бошқарув органлари, вилоят ва туман ҳокимиятларининг роли кескин ошади. Бу ҳол, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳасида яққол кўзга ташланади.

Давлатнинг ролини эътироф этган ҳолда шуни қайд қилиш керакки, нодавлатлар хизматлар сектори ривожлантирилмас экан, жамиятнинг бюрократлашуви даражаси кучайиб бораверади. Бу тузилмаларни шакллантиришда давлатнинг имтиёз бериш сиёсати ижтимоий ислохотларнинг ишончли базасини вужудга келтиради. Бу хизматлар характерига кўра, ҳақ тўланмайдиган хизматлардир.

Хизматлар соҳасининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги аҳамияти иқтисодий ислохотлар ва миллий иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги билан ҳам белгиланади.

Ҳар қандай иқтисодиётдаги хизматлар соҳасининг аҳамияти бу соҳа тартибга солинишини зарур қилиб қўяди.

Бошқа бозорларга хизматлар билан кириб бориш товарлар билан кириб боришдан кўра қийинроқдир.

Энг янги турдаги хизматлар бу соҳалари бўлган банк иши, телекоммуникациялар, ахборот ва бошқалар устидан назорат ўрнатиш миллий суверинитетга хавф туғдириши мумкин. Чунки бу хизматлар орқали замонавий ишлаб чиқариш бошқарилади.

Шу сабабли мамлакатда хизматлар соҳасини тартибга солиш тадбирлари ишлаб чиқилади.

19.2. Ўзбекистон Республикасида пуллик хизматларни ривожлантириш кўрсаткичлари таҳлили

Мустақиллик йилларида хизматлар соҳаси, жумладан, аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш бошқа тармоқлардагига нисбатан барқарор ривожланади. Капитал сифими юқори бўлмаган ва унча мураккаб бўлмаган технологияларни талаб этувчи хизмат соҳаси тармоқларининг нисбатан юқорироқ суръатлар билан ривожланиши натижасида бу соҳа ичида таркибий ўзгаришлар рўй берди. Бу сифат ўзгаришлари йўналишига, шунингдек, давлатнинг бозор ислохотларини жадаллаштиришга қаратилган кўп томонлама иқтисодий сиёсати ҳам таъсир кўрсатади. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларнинг қабул қилиниши, бу жараёнларнинг қонуний ўтказилиши, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, хорижий инвестицияларни иқтисодиётга жалб қилиш ва хизматлар соҳалари савдо ва умумий овқатланишда, миллий хизматда (молия ва кредитда) мамлакат ҳамда хорижий фирмаларнинг фаолиятини кучайтиришнинг иқтисодий механизмини яратиш бўйича катта ишлар қилинди. Хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида маиший хизмат кўрсатиш, савдо объектларининг хусусийлаштирилиши, кўпгина транспорт корхоналарнинг акциядорлик жамиятларига айлантирилиши хизмат кўрсатиш соҳаси барча тармоқларида хусусий капиталнинг кенг иштирок этишини, бу соҳага бозор муносабатларини кенг жорий қилиш ва рақобат муҳитини яратишни таъминлади.

Рақобат хусусий ва давлат корхоналари, мамлакат ва хорижий фирмалар ўртасида ривожланди.

Маълумки, хизматлар бозорининг ривожланиши талаб ва таклиф механизмлари билан чамбарчас боғланган. Хизматларга талабнинг моддий асоси бўлиб ишлаб чиқариш соҳаси ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, қулай инвестиция муҳитини талаб этади. Саноат ва қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ўсиш хизматларга талаб ўсишини келтириб чиқаради. Иқтисодий қонунларга кўра, бозорда маълум бир вақтда таклиф этилган хизмат ёки товар уларга талаб туғилишига олиб келади. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, республикада хизматлар соҳаси

улар таклифига боғлиқ равишда ривожланиб бормоқда. Масалан, ички бозоримизда мобил телефон алоқаси хизматиға талаб бу хизматни таклиф этувчи хорижий фирмалар пайдо бўлиши билан юзага келди. Кейинги йилларда таклиф қилинаётган хизматлар доираси ва имконияти кенгайиши билан хизматларға талаб кескин ўсди. Республикада хизматлар соҳаси ривожини ўрганиш учун маълум кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилди. Бу кўрсаткичларни таҳлил қилиш хизматлар соҳаси ривожини характерлаш имконини беради.

Ўзбекистонда хизматлар кўрсатиш нисбатан тор соҳани ўз ичига олади. Расмий статистикада савдо, умумий овқатланиш ва қурилишга алоҳида тармоқлар сифатида қаралади.

Соддаликка эришиш учун қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик ва саноатдан бошқа тармоқларни хизматларға киритамиз.

16-жадвалдан кўриниб турибдики хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМ даги улуши ўсиб борган. Чунончи, 1993 йилда 40,6% бўлган бўлса, 1999 йилда 43,1% ни ташкил этган.

16-жадвал

Ялпи ички маҳсулот таркибининг ўзгариши (ЯИМга нисбатан%)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1.ЯИМ	100	100	100	100	100	100	100
2. Жами қўйилган қиймат	90,6	91,8	86,8	85,6	87,6	85,6	85
А)товарлар	50	51,5	45,2	40,2	43,9	41,7	41,9
Б)хизматлар	40,6	40,3	41,6	45,4	43,7	43,9	43,1
-соғлиқни сақлаш ва ижтимоий соҳа	3	2,1	2,3	2,5	2,3	2,25	2,3
Транспорт сақлаш ва алоқа	5,1	5,8	7,3	6,7	6,5	6,8	6,46

Аmmo бу иқтисодиёт ривожланишининг самардорлигини англамайди, чунки моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ҳиссаси пасайиши натижасида келажакда хизматларға талаб пасайишига олиб келиши мумкин. Тармоқлар бўйича аҳоли даромадларининг ўсиши хизмати кўрсатиши билан банд корхоналар рентабеллигини белгилайди.

1990-1996 йиллар давомида номинал иш ҳақи саноатда 4,6 марта, қурилишда 3,53 мартага, соғлиқни сақлашда 3,94 мартага ошди. Айниқса меҳнат ресурсларининг 40% и банд бўлган қишлоқ хўжалигида аҳоли даромадларининг ошиши хизматлар, хусусан пуллик хизматларға талаб ортиши учун муҳим омилдир. Қуйидаги жадвал маълумотлардан кўриниб турибдики, пуллик хизматлар ҳажми 1995 йилга қадар пасайиб борган.

17-жадвал

Ўзбекистонда пуллик хизматлар динамикаси

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000

1.Жорий нархларда (млрд.)	3,4	15	34	70,3	114,6	189,4	305,4
2.Аввалги даврга нисбатан таққослама нархларда ўзгариши %	-18,9	-25,8	9,9	21,3	9,5	12,6	18,6

1996 йилдан эътиборан пуллик хизматлар ҳажми ўсиб 2000 йилда 18,6%ни, 97 йилда 21,3%ни ташкил этган. Бу пуллик хизматлар секторида рақобат жараёнлари кучайганлиги, хизматлар таклифи ошганлиги, хусусий сектор ривожланганлиги, аҳоли даромадлари кўпайганлиги умумий иқтисодий вазият яхшиланиб бориши натижасидир.

18-жадвал

Пуллик хизматлар ҳажмида турли секторлар улуши,%

	Давлат	Нодавлат				
		жами	хусусий фуқаролар ва корхоналар	хорижий фуқаролар ва корхоналар	ҳиссадорлик жамиятлари	бошқалар
1996	67,1	32,9	16,3	0,1	10,7	5,8
1997	57,2	42,8	23,6	1,4	16	1,8
1998	48,4	51,6	29,7	3,2	17,2	1,6
1999	45,3	54,7	34,4	4,1	12,4	3,8
2000	43,7	56,3	36,1	5,4	10,8	4

19-жадвал

Пуллик хизматлар таркиби (умумий ҳажмга нисбатан, %)

	1998	1999
1.Йўловчи транспорти	35	34,6
2.Уй-жой ком.хизматлари	4,6	4,1
3.Маиший хизматлар	14,8	15,4
4.Бошқарув (соғлиқни сақлаш, дам олиш, маданият)	45,6	45,9

Аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш умумий ҳажмда йўловчи ташиш хизматлари етакчи ўринда туради (34,6). Шунингдек, маиший хизматлар ҳиссаси ҳам юқори бўлган (15,4%). Кейинги йилларда соғлиқни сақлаш, дам олиш ва маданият хизматлари ҳиссаси ўсиб борапти. Агар 2000 йилда республикамиз бўйича жон бошига ўртача 12340,2 сўмлик маиший хизмат кўрсатилган бўлса Сирдарёда бу кўрсаткич 4477,4 сўмни ташкил этган, холос. Фақат бу кўрсаткич 7 вилоятдагина умум республика даражасининг 50%идан, Бухоро вилоятида эса 90%идан юқори. Бу борадаги сумма Тошкент шаҳри ҳисобига катта.

Бунга туризм хизмати кўрсатувчи фирмалар, коммунал хизмат корхоналари меҳмонхоналар, аэропортлар, йўловчи транспорти корхоналари йирик шаҳарларда жойлашганлиги, қишлоқ хўжалик жойларида хизмат кўрсатиш корхоналари яхши ривожланмагани ҳам сабаб.

20-жадвал

Аҳоли жон бошига кўрсатилган пуллик хизматлар ҳажми

	1999 й.	2000 й.	2000 й.га нисбатан % ҳисобида	Республика умум даражаҳисобида %
Ўзбекистон Рес.	7787,6	12340, 2	112,5	100
Қорақалпоғистон Рес.	3406,5	5152,1	113,1	41,75
Вилоятлар				
Андижон	6398,9	10715, 8	138,3	86,83
Бухоро	7431,1	11417, 4	112,1	92,5
Жиззах	3950,5	5677,1	106,8	46
Қашқадарё	3115,7	5789,5	134,0	46,9
Навоий	6032,6	8770,7	117,3	71
Наманган	3656,0	6131,6	131,1	49,69
Самарқанд	5146,5	7715,7	113,7	62,92
Сурхондарё	3841,9	5907,8	106,3	47,87
Сирдарё	3058,2	4477,4	107,1	36,12
Тошкент	6070,2	8975,2	108,2	72,73
Фарғона	4777,4	7485,3	113,7	60,65
Хоразм	6509,1	8746,4	104,5	70,85
Тошкент ш.	25720, 0	42043, 1	108,6	340,7

Жадвалдан кўришиб турибдики, 1994-1996 йилларда хизматлар экспорти ҳажми ўсиб борган, 96-99 йилларда эса пасайиб кетган. Бу хизматлар экспортига қартер рейсларда йўловчи ташиш, туристик хизматлар киради. Жами экспорт хизматлар экспортдан тезроқ қисқаргани учун улуши ўсиб, 1995 йилда 9,5%ни ташкил этган.

21-жадвал

Хизматлар экспорти ва импортнинг жами экспорт

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1. Жами хизматлар экспорти (млн. АҚШ доллари)	141	287,7	379,4	361,1	310	30,8
2. Жами экспортдаги улуш, %	5,24	6,27	8,26	8,23	8,79	9,5
3. Жами хизматлар экспорти	6,7	14,48	19,4	337,2	164,1	269,6
4. Импортдаги улуш, %	4,75	5,03	0,2	7,45	5	8,7

Хизматлар импорти мутлақо янги турдаги хизматлар кўрсатувчи хорижий фирмалар (интернет, мобил, телефонлар ва х.к) мамлакат бозорига кириши туфайли кескин ошди ва 2000 йилда жами импортнинг 8,7% ини ташкил этди. Жадвал маълумотларидан хизматлар савдоси бўйича мамлакатимиз ижобий натижага эга эканлиги кўринади. Агар туризм ва бошқа хизмат турлари кескин ривожлантирилса, мамлакат валюта захираларини янада кўпайтириш учун замин яратилган, қўшимча иш жойлари очилган бўлар эди.

Таҳлилга яқун ясаб, пуллик хизматларни ривожлантириш борасида юқорида қайд этилганидек қатор муаммолар борлигини таъкидламоқчимиз.

19.3. Пуллик хизматлар соҳасини ислоҳ қилиш ва янада ривожлантириш йўналишлари

Пуллик хизматлар соҳасини ислоҳ қилиш ва янада ривожлантириш мамлакатимизда ўтказилаётган ислоҳотларнинг ва ечилаётган стратегик вазифаларнинг ажралмас қисмидир. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнида пуллик хизматларни ривожлантиришга таъсир этувчи омилларни эътиборга олиш зарур. Бу омиллар республикамизнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Бу масалаларни пуллик хизматларнинг айрим соҳалари бўйича кўриб чиқамиз.

Туризмни ривожлантиришдан республикамиз қуйидаги манфаатларни кўради:

1. Янги иш жойлари ва корхоналар очилади (1996 йилда туризм соҳасида 30 минг киши ишлаган). Айрим ҳисобларга кўра, туризм республикада иқтисодий фаол аҳолининг 5%ини иш билан таъминлаши мумкин.

2. Кўпгина даромад ва тушумларга эга бўлади. 1998 йилда республика туризм соҳаси 271,2 минг хорижий туристларга хизмат кўрсатиб, 325,4 млн. сўм тушумга эга бўлди.

3. Маҳаллий товарлар учун янги бозорлар пайдо бўлади.

4. Маҳаллий инфратузилма, коммунал объектлар ва хизматлар модернизация қилинади.

5. Янги касблар ва технологиялар ўрганилади.

6. Жамият атроф муҳит ва маданий мерос муаммоларини ва уларни ҳимоя қилиш заруриятини чуқурроқ ҳис этади.

7. Ердан фойдаланишга янгича ёндашув шаклланади.

Ушбу манфаатлар эътиборга олиниб, туризм соҳаси ислоҳ қилинади. Бу ислоҳотлар 4 босқичдан ўтади.

1-босқич - 1992 йил. Республика Президенти фармонида кўра, «Ўзбектуризм» миллий комплекси тузилади.

2-босқич - 1993-1995 йиллар. Туризм соҳаси инфратузилмаси ривожлантирилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг

1995 йил 3 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмнинг замонавий инфратузилмасини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори бунда муҳим роль ўйнайди. Янги туристик маршрутлар очилди.

3-босқич. 1995-1997 йилларда бу хизмат соҳасида фаол хусусийлаштириш жараёнлари борди. 1996 йилда «Ўзбектуризм»нинг 90% туристик объектлари нодавлат секторига берилди.

1998 йилдан Ўзбек туризми иқтисодий ислохотларнинг тўртинчи босқичига кирди. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 8 августдаги қарорига кўра, «Ўзбектуризм» тугатилиб Ўзбекистон хусусий туристик фирмалари ассоциацияси тузилди. 1999 йилда Республика Президентининг «Республикада туризмни 2005 йилга қадар ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида»ги фармони қабул қилинди.

Бу дастурга кўра, иқтисодиёт тармоғи сифатида миллий туризм олдида турган асосий вазифа Ўзбекистон туристик комплексини янада ривожлантириш ва унинг халқаро туризм тизимига интеграциялашувидир. Бунинг учун соҳадаги ислохотлар стратегияси ва тактикаси ўзгаради, туристлар оқими 15% га ошади. Туризм инфратузилмасини янада ривожлантириш, янги турдаги туристик хизматларни ўзлаштириш, янги авиалинияларнинг очилиши бу соҳа ривожини таъминловчи муҳим шароитлардан биридир.

Иккинчи бир муҳим пулли хизматлар соҳаси коммунал хизматлардир. Уй-жойлар хусусийлаштирилгандан сўнг бу соҳадаги энг муҳим қадам коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари уй-жойдан фойдаланиш корхоналари ширкатларининг ташкил қилиниши бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 17 апрелдаги «Коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги босқичи тўғрисида»ги ПФ-2832 - сонли фармони коммунал хизматлар ривожига янги босқични очиб берди. Энди уй-жой таъмири масалалари билан уй-жой мулкдорлар ширкатлари тегишли пудрат шартномалари бўйича шартнома асосида шуғулланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бу фармон асосида «Аҳолига коммунал хизмат кўрсатишни такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилди. Ушбу қарорга кўра, уй-жой мулкдорлари ширкатлари тузиш жадвалига риоя этиш учун 1991 йилгача қурилган кўп қаватли бинолар маҳаллий бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига мукамал таъмирдан чиқариладиган бўлди. Бу ширкатлар тузилаётганда ва рўйхатдан ўтаётганда тегишли йиғимларни тўлашдан озод этилдилар. Улар банкда у ҳисоб варақаларига даромаднинг қўшимча манбаларига эга.

Бу тадбирлар коммунал хизматларнинг сифатини оширишга, таннархини пасайтиришга қаратилган.

Соғлиқни сақлаш соҳасида пуллик хизматларни ривожлантириш янги босқичига кираяпти. Пуллик тиббий хизмат доирасининг суғуртасини ривожлантиришни заруратга айланмоқда.

Тиббий суғуртани ривожлантириш эса пенсия жамғармасига ажратма ва ушланмалар ставкаларни кўриб чиқилишини талаб этади. Айти пайтда бепул, давлат бюджети томонидан молиялаштириладиган, кафолатланган тиббий хизматлар сақланиб қолади.

Қисқача хулосалар

Хизматлар соҳаси ишлаб чиқариш эҳментларининг ҳаракатига кўмак бериб келган бўлса, иқтисодиётнинг ўсиши ва мураккаблашуви илмий-техника тараққиёти жадаллашуви билан бу соҳа жуда зарур, ҳаттоки, истиқболда иқтисодиётнинг асосий омилига айланади.

Капитал сиғими юқори бўлмаган ва унча мураккаб бўлмаган технологияларни талаб этувчи хизмат соҳаси тармоқларининг нисбатан юқорироқ суръатларда ривожланиши натижасида пуллик хизматлар соҳасида таркибий ўзгаришлар рўй берди.

Пуллик хизматлар соҳасини ислоҳ қилиш ва янада ривожлантириш мамлакатимизда ўтказилаётган ислохотларнинг ва ечилаётган стратегик вазифаларнинг ажралмас қисмидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

Пуллик хизматларнинг иқтисодий ривожланишдаги ўрни қандай?

Пуллик хизматларни ривожлантириш кўрсаткичлари нималардан иборат?

Республикада хизматларни ислоҳ қилиш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. И.А.Каримов. Жамятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмуҳамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – СПб.: Специальная литература, 1997.

XX боб

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА БИЗНЕСНИНГ ЎРНИ

20.1. Иқтисодий барқарорликда бизнеснинг ўрни

Кичик ва ўрта бизнеснинг қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий негизи мустаҳкамланди, рўйхатга олинган кичик, ўрта корхона, микрофирмалар сони 240 мингга етди ва улар хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан 91,5 %ни ташкил этди.

Иқтисодиётнинг кичик ва хусусий секторида маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажарилиши ва хизмат кўрсатилиши 2001 йилда юқори суръатлар билан ўсди. Кичик ва ўрта тадбиркорликнинг хўжалик юритувчи субъектлари (деҳқон хўжаликларисиз) томонидан ялпи ички маҳсулотнинг 24,4 %и ишлаб чиқарилди. Кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорликнинг жадаллаштирилган режалари давлат дастурини амалда бажариш натижасида мазкур секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2000 йилдагига нисбатан 2,8 %га ортди. Аҳолини иш билан таъминлашда кичик ва ўрта бизнес муҳим омил бўлмоқда. 2001 йилда иқтисодиётнинг бу секторида 4842,5 минг киши банд бўлган. Бу иқтисодиётда барча банд бўлган аҳолининг 53 %ини ташкил этди.

Иқтисодиётнинг барча тармоқларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича чора-тадбирлар изчил ўтказилди. Ўтган йилда республикада жами 1449 та корхона хусусийлаштирилиб, улар негизида 775 та хусусий корхона, 240 та очиқ турдаги ҳиссадорлик жамияти ва турли ташкилий-ҳуқуқий шакидаги 674 та нодавлат корхона тузилди. Хусусийлаштириш натижасида давлат бюджетига тушган пул маблағлари ҳажми 23,2 млрд. сўмни ташкил этди.

Миллий иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар натижасида 2002 йил 1 январь ҳолатига нодавлат секторда мамлакат барча корхона ва ташкилотларининг 87,1 %и фаолият кўрсатди. Ўтган йилда нодавлат секторда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 74,1 %и, саноат маҳсулотларининг 70,8 %и ишлаб чиқарилди, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 99 %и етиштирилди, қурилиш ишларининг 83,9 %и бажарилди. Чакана товар айланмасининг 97,1 %и, аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг 59,4 %и нодавлат секторда шаклланди. Жами иқтисодиёт соҳасида банд бўлганларнинг 76 %и нодавлат секторга тўғри келди ва макроиқтисодий барқарорликка эришилди.

Иқтисодий хусусий сектор мустаҳкамланди, бир қатор (қишлоқ хўжалик, савдо, хизмат кўрсатиш соҳалар) тармоқларда эса, ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматларнинг анча қисми хусусий сектор улушидир. 2002 йилда 62,5 минг корхона (деҳқон ва фермер хўжаликларисиз) ўз фаолиятини хусусий мулкчилик доирасида амалга оширди. Хусусий корхоналарнинг ярмидан кўпи

хизмат кўрсатиш соҳасида, ҳар олтинчиси саноатда фаолият кўрсатмоқда.

Натижада 2001 йилда (2000 йилдагига нисбатан 8,1 %га кўп) 1329,1 млрд. сўмлик истеъмол моллари(10,9 %га кўп) ишлаб чиқарилди.

Кичик ва ўрта бизнес, хусусий секторда янги турдаги ишлаб чиқариш ва тармоқлар жадал суръатлар билан ривожланди. 2001 йилда республика саноат корхоналари томонидан 467 турдаги янги маҳсулот ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Республикада иқтисодий эркинлаштириш ва чуқурлаштириш даврида маҳаллий минерал ва хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлашга асосланган ҳолда янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш кенг ўзлаштирилмоқда. 2001 йилда мамлакатимизда етиштирилган пахта толасини қайта ишловчи, энг замонавий ускуна ва технологиялар билан жиҳозланган «Қабул-Фарғона», «Чиноз тўқимачи» каби янги қўшма корхоналар ишга туширилди.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, агар 1991 йили республикада пахта толасини қайта ишлаш 12 %ни ташкил этган бўлса, эндиликда бу кўрсаткич 24 %га етди. Пахта толаси ва ипак хомашёларидек мукамал технология асосида тайёрланган калавали ип, пахта ва шойи газламаларини экспорт қилиш ҳажмлари анча ошди.

Табиийки, хорижий инвестицияларни жалб этмай, ишлаб чиқаришга киритилган капитал маблағлар ҳажмини оширмай туриб, бундай ўзгаришларга эришиб бўлмайди. Жумладан, 2001 йили ана шу сармоялар улуши 62 %дан зиёдни ташкил этди. 2002 йилда эса республика иқтисодий инвестициялаш ҳажми ялпи ички маҳсулотга нисбатан 24,5 %ни ташкил қилди. Капитал маблағлар таркибида хорижий инвестициялар ҳиссаси кўпайиб, у жами инвестицияларнинг 30 %ига ёки 1 млрд. АҚШ долларига тўғри келмоқда.

20.2. Маҳаллий ресурсларни қайта ишлашда кичик ва ўрта бизнес

2001 йилнинг муҳим хусусияти – маҳаллий ресурсларни қайта ишлаш асосида кичик ва ўрта тадбиркорлик суръатлари янада тезлашганидир. Кичик ва ўрта бизнеснинг, фермер хўжалиқларининг қонунчилик ҳамда ҳуқуқий-меъёрий асослари анча мустаҳкамланади ва такомиллашди. Кичик ва ўрта бизнес субъектларини рўйхатга олишнинг соддалаштирилган тартиблари жорий этилди.

Маҳаллий минерал ва хомашё ресурсларини чуқур ишлаш борасида имтиёзли ва микрокредитлар бериш ҳамда бошланғич капитални шакллантириш учун маблағ ажратиш йўли билан республикада кичик ва ўрта бизнес субъектларини молиявий қўллаб - қувватлаш миқёслари кенгайтирилди. Масалан, 2001 йилда кичик ва ўрта бизнес субъектларига берилган кредитлар ҳажми 2,4 мартадан ошди. Буларнинг 70 %га яқини ўрта ва узоқ муддатли кредитлардир.

Тадбиркор ва фермерларга берилган микрокредитлар ҳажми эса 27млрд сўмдан зиёд бўлди.

Кичик ва ўрта бизнес вакилларининг моддий-хомашё ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилди, улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни товар - хомашё биржаларида сотиш ҳажми ошиб бормоқда. Натижада кичик ва ўрта бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси ошмоқда. Чунончи, 2002 йилнинг бошида 24,5 %ни ташкил этди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бутун мамлакат иқтисодийётида банд бўлган аҳолининг 53 %идан кўпроғи кичик ва ўрта тадбиркорлик соҳасида меҳнат қилмоқда.

Республикадаги яна бир бебаҳо бойлик – сувдир. Буни сўнгги икки-уч йил давомида мамлакат бошига тушган, қишлоқ хўжалигига, бутун иқтисодийётга жуда катта зарар келтирган қурғоқчилик даврида яққол ҳис этилди.

Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида ислохотларни амалга ошириш ширкатларга айлантилган 18 минг, 55,1 минг фермер хўжалиги ва уларга бириктирилган 1054,7 миң гектар ерни (бир хўжаликка ўрта ҳисобдан 19 гектар ер тўғри келади) суғоришга яроқли сувдан тежаб-тергаб, самарали фойдаланишга, суғориш ва ирригациянинг замонавий тизимларини жорий қилишга, сувдан фойдаланиш интизомини кучайтиришга эришаётганларни рағбатлантиришга қаратилган ва илмий тадбирларни ҳаётга татбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Республика Президенти И.Каримовнинг «ҳар томчи сув олтинга тенг бўлиб турган бир пайтда кўплаб вилоятларда сувдан фойдаланиш коэффиценти тушиб кетган. Жумладан Бухоро Навоий, Сурхондарё, Наманган каби бир қатор вилоятларда содир бўлаётган бундай салбий ҳолатларнинг сабабларини чуқур, синчиклаб ўрганиш ва тегишли чоралар кўриш лозим¹».

Алоҳида эътиборни талаб қиладиган яна масала вилоятлар, Тошкент шаҳрида ва бошқа аҳоли пунктларида ичимлик сувини тежаш масаласидир. Яқин йиллар ичидаёқ бу масала энг кескин муаммолардан бирига айланиши, ичимлик суви эса энг ноёб ва қимматли табиий ресурс бўлиб қолиши мумкин. Ҳозирнинг ўзидаёқ бутун-бутун минтақаларда, хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида, Хоразм, Бухоро вилоятларида, Қашқадарё, Навоий, Хоразм вилоятларининг айрим туманларида сув таъминоти билан боғлиқ муаммоларга дуч келмоқдада.

Бу масала ўрганилганда аҳоли томонидан сув сарфланишининг амалдаги миқдори белгиланган меъёрлардан 2-3 баробар ортиқ экани аён бўлди. Масалан, Тошкент шаҳридаги корхоналарда, автомобиль ювиш шоҳобчаларида ичимлик сувидан техник мақсадларда фойдаланиш каби одатларга ҳанузгача чек қўйилгани йўқ. Бундан ташқари республиканинг айрим шаҳарлари ва туман марказларида суғориш шоҳобчалари йўқлиги, мавжуд ариқларнинг эса кўмиб

¹ И=тисодни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш - бош йилимиз. Хал=сызи, 2002 йил 13 февраль.

ташлангани туфайли ёз мавсумида аҳоли водопровод сувидан суғориш мақсадлари учун фойдаланмоқда.

Ичимлик суви сарфланишини ҳисобга олувчи мосламаларни, ўлчагичларни ўрнатиш ишлари қониқарсиз аҳволда. Тошкент шаҳрининг ўзида аҳвол айниқса ёмон. «Тошвилоятсувоқава» трестига қарашли истеъмолчиларнинг атиги 3 %идагина ана шундай ўлчагичлар мавжуд.

Энергетика ресурсларидан, биринчи галда табиий газдан фойдаланишнинг аҳволи яхши эмас. Масалан, республика бўйича ўтказилган текширишлар натижасида жами 12 мингдан ортиқ иссиқхоналар қонунга хилоф равишда газ билан таъминланаётгани аниқланди. Бундай иссиқхоналар сони Самарқанд вилоятида 4250 та, Тошкентда 1500 та, Андижон вилоятида эса 1450 та эканлиги маълум бўлди. Таҳлиллар шундан далолат берадики, айрим аҳоли қатламларининг табиий газдан фойдаланиш даражаси меъёридагига нисбатан 1,5-2 баробар ортиқ.

Моддий ресурслардан ҳўжасизларча, масъулиятсизлик билан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган материал ва энергия сарфининг ошишига, бу эса, ўз навбатида, ана шу маҳсулот таннари қимматлашувига олиб келади. Товарнинг нархи ошиб кетади ва оқибатда у рақобатга бардош бера олмайди. Шу тариқа, маҳсулотларимизни жаҳон бозорига олиб чиқиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар йўққа чиқди.

Бундай ҳолатларнинг олдини олиш, бу борада тартиб ўрнатиш ва маҳаллий ресурслардан оқилона фойдаланиш Ўзбекистоннинг жаҳон бозорига тезроқ интеграциялашувига имкон беради, бу имкониятлардан бири табиий газлардан оқилона фойдаланишдир. Ҳақиқатан республикада табиий газ захиралари кенг тарқалган. Мутахассисларнинг айтишларича, мана шу газимиз таркибидан 148 турдан зиёд полиэтилен ишлаб чиқариш имконияти бор. Бу имконият Шуртан газ кимё мажмуасида рўёбга чиқарилмоқда. Чунки республиканинг чўл бағрида бунёд этилган ушбу масканни қуршаб турган манзаранинг ўзи кишини маҳлиё этади. Бу ерда 450 гектарга яқин ер ям-яшил масканга – ўрмонга айлантирилган. Қарийб 1 млн. туп кўчат ўтказилган.

Кўриб турибмизки, истиқлол туфайли Ўзбекистон маҳаллий минерал ва хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш орқалиянг марраларни забт этмоқда, мамлакатлару қитъалар билан мустаҳкам алоқа ўрнатмоқда.

20.3. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш истиқболи

Бозор иқтисодиёти шароитида талаб ва таклиф кичик ва ўрта бизнес корхоналарини самарали фаолият олиб боришга ундайдиган механизм сифатида намоён бўлди. Агарда корхоналар ишлаб чиқараётган маҳсулотлар бозор талабларига тўлиқ жавоб берса, демак,

корхонанинг ушбу маҳсулотларни сотишдан оладиган даромадлари ўсиб боради ва корхона қўшимча кенгайиш имкониятларига эга бўлади. Иккинчи томондан, товарларнинг нархи ишлаб чиқарувчиларга бозорда бўладиган ўзгаришлар тўғрисидаги хабар бўлиб хизмат қилади. Товарларнинг бозордаги нархлари ошиши билан ишлаб чиқарувчиларда рағбат пайдо бўлади ва улар бозорга кўплаб маҳсулотлар чиқара бошлайдилар.

Шуларни ҳисобга олиб, кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолияти кўрсаткичларини эконометрик моделлаштиришнинг услубий асослари тадқиқ қилинади ва улар ривожланишининг моделлари ишлаб чиқилади. Бунинг учун иқтисодий жараёнларни моделлаштириш усуллари ва унда қўлланиладиган ёндашувлар, моделларни таҳлил қилиш ва уларни кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолиятини тизимли ўрганиш ва ривожланишидаги аҳамияти очиб берилади.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарда ишлаб чиқариш, меҳнат ва моддий ресурслар миқдорларини ҳамда фойда ва харажатлар ҳажмини моделлаштириш усуллари ва уларга мос ишлаб чиқариш вазифалари тузилиши лозим.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналари ишлаб чиқаришини йўлга қўйиш вақтида турли хил ресурслар, технологиялар, ишчи кучи ва бошқа ресурсларни жалб этадилар. Ушбу корхоналар мақсадларига қараб узоқ ва қисқа муддатли оралиқларда фаолият кўрсатадилар. Қисқа муддатли оралиқда корхона ишлаб чиқариш қувватини ўзгартира олмайди, лекин ундан фойдаланишни интенсивлаштириши мумкин. Узоқ муддатли оралиқда ишлаб чиқариш қуввати ҳам ўзгаради. Албатта, узоқ ва қисқа муддатли оралиқлар, ҳар хил маҳсулотлар учун турлича бўлиши мумкин. Шу даврларда корхоналарнинг асосий мақсади фойданинг энг катта ҳажмига эришишдан иборатдир. Умумий ҳолда фойда ялпи даромаддан умумий харажатларни айириш орқали топилади:

$$\pi = TR - TC, (1)$$

Бу ерда: π - фойда; TR-умумий даромад; TC - умумий харажат.

Шундан келиб чиқиб, кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг фойда, харажатлар ва оптимал ишлаб чиқариш миқдорини моделлаштириш усули таклиф этилиши лозим.

Ишлаб чиқариш – бу, керакли маҳсулотларни тайёрлаш учун ишчи кучидан, ускуна ва технологиядан, табиий ресурслардан ҳамда материаллардан маълум миқдордаги комбинацияда фойдаланиш жараёнидир. Уларни йириклашган уч гуруҳга бўлиш қабул қилинган: меҳнат, капитал ва материаллар.

Бундай омиллар биргалиқда олиб қараладиган бўлса, улар ишлаб чиқариш вазифаси орқали ифодаланади ва ишлаб чиқариш вазифаси бозор иқтисодиёти шароитида кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг чегараланган ресурслардан қай даражада фойдаланаётганини таҳлил қилишга имкон беради. Агар омиллар мажмуаси капитал сарфи,

меҳнат ва материаллардан иборат бўлса, ишлаб чиқариш вазифаси қуйидаги қурилишда бўлиши мумкин:

$$Q_{kf}(K,L,M), (2)$$

Бу ерда: Q - берилган технологияда энг кўп ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори; K- капитал; L- меҳнат; M-материаллар.

Агар ишлаб чиқариш вазифаси иккита K(капитал) ва L(меҳнат) омилларига боғлиқ бўлса, ишлаб чиқариш вазифаси қуйидагича ёзилади:

$$Q_k f(K,L). (3)$$

Ушбу вазифада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми иккита ишлаб чиқариш омилга боғлиқ - капитал ва меҳнатга. Масалан, ишлаб чиқариш вазифаси ёрдамида нон ишлаб чиқариш комбинатида меҳнат ресурсларидан ва капиталдан фойдаланган ҳолда қанча нон маҳсулоти ишлаб чиқарилишини ёки қишлоқ хўжалик корхонасининг берилган меҳнат ресурсларидан ва техникадан фойдаланган ҳолда маълум вақт оралиғида қанча маҳсулот ишлаб чиқаришини ифодалаш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш кўпроқ қўл меҳнатига асосланган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш вазифасини фақат сарфланган меҳнатга боғлиқ равишда ёзиш мумкин: $Q_{kf}(L)$ Агар маҳсулот ишлаб чиқаришда кўпроқ капитал сифмига эга бўлса, ишлаб чиқариш вазифасини $Q_{kf}(K)$ қурилишида ёзиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, (2) ва (3) тенгламалар ишлаб чиқаришнинг маълум технологиясида қўланилиши мумкин. Агар технология ўзгарса, яъни янги технология қўлланса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ресурслар ҳажми ўзгармаганда ҳам ўсиши мумкин.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда кичик корхоналарда ишлаб чиқариш меҳнат ва капитал сарфига, меҳнат сарфи ўзгармас бўлиб, у фақат капитал сарфига боғлиқ бўлган ҳамда технологиялар такомиллашувининг ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсирини моделлаштириш усуллари асосланган ва улар нон маҳсулотлари, мебель ва бошқа турдаги ишлаб чиқаришларнинг оптимал ҳажмларини аниқлаш орқали синаб кўрилиши керак.

Республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида миллий иқтисоднинг барча тармоқларда кўплаб кичик ва ўрта бизнес корхонлари вужудга келмоқда. Ушбу корхонлар аҳоли даромадларини ошириш билан уларнинг бандлигини таъминлашда, ички истеъмол бозорини зарур товарлар ва хизматлар билан тўлдиришда, иқтисодий ўсишни таъминлашда муҳим рол ўйнамоқдалар. Шуларни ҳисобга олиб, кичик ва ўрта бизнеснинг устувор йўналишлари бўлган корхоналар сонини ошириш, иқтисодий рақобатни таъминлаш, бу соҳага инвестиция ресурсларини жалб қилиш, турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқариш, республикамиз ялпи ички маҳсулоти таркибида уларнинг улушини ошириш каби кўрсаткичларни башорат қилишнинг эконометрик моделлари ишлаб чиқилган.

Ушбу моделлар асосида республикада кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиш истиқболлари башорати натижалари қуйидаги 22-жадвалда келтирилган.

Башорат натижаларининг таҳлили шуни кўрсатадики, 2005 йилда кичик ва ўрта бизнес корхоналари сони 2001 йилдаги ҳақиқий ўсишга солиштирилганда қарийб 30 %га кўпайиши, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми эса 69,4%га, ишловчилар сони бунда 26,4 %га ошиши кутилади. Бундай жараёнларга жалб этиладиган инвестициялар ҳажми 36,9 млрд. сўмга ошиши лозим бўлади.

**Ўзбекистон Республикасида 2002-2005 йилларда кичик ва ўрта
бизнес ривожланишининг асосий кўрсаткичлари башорати**

Йиллар	I-ажратилган инвестициялар млн.сўм	Y ₁ - корхоналар сони, мингта	Y ₂ -и.ч маҳсулот миқдори, млн. сўм	Y ₃ -асосий фондлар қиймати, млн.сўм	Y ₄ -ишловчилар сони минг киши
1992	4563	20105	19183	67125	110,45
1993	9124	46577	28397	82344	163,12
1994	7344	72314	40119	102375	220,17
1995	12186	101241	52331	94160	422,80
1996	20617	127654	68805	110541	245,24
1997	32315	130172	89683	153200	249,09
1998	58541	142714	101422	188617	364,78
1999	74338	165645	147728	223155	392,31
2000	91845	159719	260284	307155	411,65
2001	107321	201962	344968	350425	475,25
2002	108121	209954	377010	335890	496,59
2003	120177	227234	409052	366432	531,34
2004	132234	244515	441094	396974	566,09
2005	144290	261795	67125	427516	600,84

Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш истиқболларини амалга оширишдаги чора-тадбирлар мамлакат миқёсида бажарилиши лозим. Бунинг учун биринчи навбатда кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи тадбиркорларга тижорат банклари, чет эл сармоялари, махсус фондлар, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси томонидан кредит ресурслари беришни янада соддалаштириш ҳамда лизинг хизматидан фойдаланишни кенгайтириш керак. Иккинчидан, кичик ва ўрта бизнес корхонларининг иқтисодий ва ишлаб чиқариш фаолиятига четдан бўладиган аралашувларни, турли хил назоратларни ва текширувларни камайтириш лозим. Кичик ва ўрта бизнес субъектлари учун яна бир муҳим манба - ахборот ресурсларига бўлган талабларини имкони борича тўлиқроқ қондириш керак. Кўпчилик ўрта бизнес субъектлари ички ва ташқи бозор конъюнктураси тўғрисида тўлиқ маълумотга эга эмаслар. Ушбу масалани ҳал этиш учун ҳозир фаолият кўрсатаётган мониторинг тизимини бозорлар ҳақидаги маълумотлар базасини ташкил этиш ҳисобига кенгайтириш зарур.

Республикада ташкил этилаётган кўплаб кичик ва ўрта бизнес корхоналари етарли даражада ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашни тушуниб олишлари учун махсус ҳуқуқий ёрдамни ташкил этиш ва амалга ошириш лозим. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулотларни экспортга чиқаришга ҳар томонлама кўмаклашиш ва уларни рағбатлантириш лозим. Бу ишларни хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият олиб бораётган воситачи ташкилотлар ва фирмалар орқали амалга ошириш мумкин. Кичик ва ўрта бизнес корхоналари бошқарув аппарати, ишловчиларини турли хил касб ва малака ошириш

институтларида ўқитиш зарур. Чунки бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлар учун биргина тажрибанинг ўзи етарли эмас. Баъзи ҳолларда тезкор қарорларни қабул қилишда илмий асосланган, ноанъанавий ёндашувлар лозим бўлади.

Республикамизда кичик ва ўрта бизнес қўл меҳнати талаб қилинадиган, айниқса, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, хизмат кўрсатиш соҳаларида ташкил этилиши мақсадга мувофиқ. Ҳозирги пайтда республикамизда кичик ва ўрта бизнес ўзининг эволюцион ривожланиш босқичида турибди. Яъни анъанавий турдаги кичик корхоналар ўрнига замонавий технологияларга эга бўлган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш лозим. Бундай корхоналар тармоқда фан-техника тараққиётини белгилаб берувчи корхоналар жумласига киради.

Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қаратилган ушбу чора-тадбирлар пировард натижасида ўзининг ижобий самараларини беради. Ушбу самаралар қуйидаги кўрсаткичлар орқали намоён бўлади: кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши бозорда рақобат муҳитини келтириб чиқаради; ички бозорда харидорлар эҳтиёжларини қондирувчи товарлар ва хизматлар пайдо бўлади ва маҳаллий истеъмолчиларнинг республикамизда ишлаб чиқараётган маҳсулотларга бўлган талаби шакллана боради; маҳаллий кичик ва ўрта бизнес корхоналари ишлаб чиқарган товарлар истеъмолчилар эҳтиёжини қондирибгина қолмай, балки хорижий мамлакатлардан импорт қилиб олинмаган товарларни камайтиришга олиб келади, бу эса, ўз навбатида, товарларни импорт қилиш учун кетадиган валюта маблағларини тежаш имконини беради; кичик ва ўрта бизнес корхоналари сонининг ортиши кенг кўламликнинг самарасини келтириб чиқаради, яъни корхоналар сони қанчалик ортиб борса, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори ҳам шунчалик ортиб боради.

Хулоса қилиб яна шуни айтиш лозимки, республикамизда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг ривожланишини қўллаб-қувватлаш мамлакат иқтисодий ўсишини таъминлайди. Бу эса, ўз навбатида, аҳоли турмуш даражасининг асосий кўрсаткичи бўлган - аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотни кўпайтиришга олиб келади ва республикамизни дунёдаги ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқади.

Қисқача хулосалар

Иқтисодиётнинг хусусий секторида маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажарилиши ва хизмат кўрсатилиши юқори суръатлар билан ўсди.

Маҳаллий минерал ва хомашё ресурсларини чуқур ишлаш йўлида имтиёзли ва микрокредитлар бериш ҳамда бошланғич капитални шакллантириш учун маблағ ажратиш йўли билан республикада кичик ва

ўрта бизнес субъектларини молиявий қўллаб -қувватлаш миқёслари кенгайтирилди.

Бозор иқтисодиёти шароитида талаб ва таклиф кичик ва ўрта бизнес корхоналарини самарали фаолият олиб боришга ундайдиган механизм сифатида намоён бўлди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда бизнеснинг ўрнини қандай таърифлаш мумкин?
2. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш чора-тадбирлари нималардан иборат?
3. Маҳаллий хомашё ресурсларини қайта ишлаш йўллари нималардан иборат?
4. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш қандай истиқболга эга?

Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. И.А. Каримов. Жамиятимиз мафкўраси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – СПб.: Специальная литература, 1997.

XXI боб. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРИ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

22.1. Марказий Осиё мустақил давлатлари трансформацияси ва жаҳон иқтисодига ҳамкорлигини иқтисодий тартибга солиш йўналишлари

Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон давлатлари раҳбарларининг Тошкент учрашувида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек Марказий Осиё мамлакатларининг истиқлолга эришганидан кейинги биринчи ўн йиллиги «ўта масъулиятли ва улкан тарихий аҳамиятга эга давр»дир. Бу даврда мустақил давлатчиликни барпо этиш билан биргаликда, трансформация (яъни иқтисодий тизимларни қайта шакллантириш асосида бир ижтимоий тизимдан иккинчисига ўтиш) ҳамда жаҳон хўжалигига интеграция жараёнлари энг долзарб вазифалар қаторидан жой олди.

Ушбу жараёнларнинг дастлабки босқичида янги мустақил давлатларнинг кўпчилигида ишлаб чиқариш ва даромад соҳаларида кескин пасайиш юз берди. Иқтисодиёт бўйича 2001 йили Нобель мукофоти совриндори Ж.Стиглиц ана шу ҳолатни таърифлаб бундай дейди: «Россиядаги ва собиқ иттифоқга кирган бошқа кўпчилик мамлакатлардаги ислохотларнинг муваффақиятсизлиги фақатгина тўғри иқтисодий сиёсатни амалга ошира олмаслик билан боғлиқ эмас. Уларнинг негизи чуқурроқ бўлиб, бозор иқтисодиёти асоларини тушуниб етмасликка, шунингдек, институтцион ислохотлар асосларини етарлича англаб етмасликка бориб тақалади. Ушбу давлатларнинг кўпчилиги жиддий ютуқларга эриша олмаслиги самаралироқ иқтисодий сиёсат олиб бориш учун уларда имкониятлар борлигидан ҳам далолат беради».

Бу мамлакатларнинг ҳар бирида ўтган давр ичидаги тажрибаларни ўрганиш бу борада муайян хулосаларга келиш ва бозор ислохотларини ўтказишда самаралироқ йўлларни танлаш учун зарурдир. Бироқ ана шу муаммолар атрофидаги фикр-мулоҳазалар ҳамда мунозаралар асосан Марказий ва Шарқий Европа (МШЕ) мамлакатларида, Россияда, камроқ даражада эса бошқа Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги аъзоларидаги ўтиш даврини таҳлил қилишдан иборат бўлиб қолди. Марказий Осиёдаги беш давлат - бу борада энг кам эътибор берилган мамлакатлардир. Фақат кейинги пайтлардагина чет элларда шу мамлакатлар ҳақида ҳам баъзи нашрлар пайдо бўлди, лекин уларнинг тажрибасини яна ҳам чуқурроқ ва ҳар томонлама ўрганиш ҳамон долзарб бўлиб турибди.

Иқтисодий ўсиш, айниқса, собиқ иттифоқ республикалари орасида, Ўзбекистонда ЯИМ ҳажми 2001 йилда 1991 йил даражасидан ошиб 103 %га кўпайиши негизидаги омилларни ўрганиш - ўтиш иқтисодиётига асосланган мамлакатлар учун назарий ва амалий жиҳатдан баъзи янги сабоқларни бериши мумкин. С.Фешер ва Р. Сахей фикрларига кўра, Ўзбекистон 26 собиқ социалистик мамлакатлар ичида «ЯИМ ўсишига

Ўтиш даври тамойилларининг стандарт тавсияларини тўлиқ қабул қилмаган ҳолда эришган икки давлатнинг биридир». Халқаро валюта фонди (ХВФ) экспертлари Ўзбекистондаги «иқтисодий ўсиш жумбоғи» ни ечишга бир неча бор ўриниб кўришди. Лекин бу уринишлар асосан неоклассик монетаризм ғоялари нуқтаи назаридан олиб борилди. Бу борадаги бир томонлама чекланганликни бартараф этиш учун эса, ана шу жумбоққа баҳо беришда бошқа бир назарий-услубий ёндашиш ҳам талаб этилади.

Ўтиш даври ҳамда иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида иқтисодий ривожланиш омиллари нималардан иборат? Айни бир хил ислохотлар мажмуа ўтиш давридаги турли мамлакатларда нима учун турлича натижа бермоқда? Ўзбекистон иқтисодий модели ва тажрибаси ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий сиёсат борасида нима учун «ўтиш даври жумбоғи» даражасида ўрганилмоқда?

Ана шу саволларга жавоб беришдан олдин ҳар бир мамлакатда тизимлар трансформацияси ва дастлабки шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг тадрижий сабоқларини ҳар томонлама ва чуқурроқ ўрганиш талаб этилади. Ана шундагина амалга ошириладиган сиёсат бошқа бир вазиятда бошқача натижаларга олиб келиши мумкин булармиди, деган саволга жавоб бериш имкони бўлади. ЯИМ ўсишига катта таъсир қилган эркинлаштириш ва макроиқтисодий барқарорлик жараёнлари билан бирга дастлабки шарт-шароитларни ҳам ҳисобга олиш ўтиш даври мамлакатларига нисбатан 90- йилларнинг иккинчи ярмида қўлланила бошланди. Фақат яқиндагина, ХВФ ва Жаҳон банки ҳисоботларида ва нашрларида [de Melo, Dengzer, Geld ва Tenev (1997 й); Wolf (1997 й); Havrillrshrn, Gzvorskг ва van Ruden (1998.); oeck ва Kostral (1998.); Zetelmeyer (1998); Taube ва Zetelmeyer (1998)] амалга оширилаётган ислохотларда дастлабки шарт-шароитларнинг иқтисодиёт юксалишига таъсири бирмунча таҳлил қилина бошланди.

Лекин шунга қарамай, тизимлар трансформацияси жараёнида маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичларини белгилловчи омил сифатида дастлабки шарт-шароитнинг мутлақ ва нисбий аҳамиятига оид масала хусусида бахс-мунозаралар давом этмоқда ва бу масалани янада чуқурроқ ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда. Бу борада фақат рақамлар билан кифояланиш етарли эмас, зеро биргина миқдорий кўрсаткичлар орқали мунозарани ҳал этиб бўлмайди.

Бироқ таъкидлаб ўтиш жоизки, Марказий Осиё мамлакатларида иқтисодий тизимларни қайта шакллантириш ҳамда бу мамлакатларнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнларини қиёсий тадқиқ ва таҳлил қилишда минтақанинг ўзида ва ундан ташқарида тўпланган тажриба етарлича ўрганилмаган.

Марказий Осиё давлатлари миллий бозорларининг институтционал ва таркибий тайёрлиги, шунингдек; банк-молия тизимининг ривож топган институтлари етарли эмаслиги; экспортга йўналтирилган рақобатбардош қайта ишлаш саноатининг маҳсулоти

камлиги; ушбу мамлакатларнинг олдинги тизимдан мерос қолган ва ишлаб чиқариш кучлари технологик жиҳатдан жаҳон андозаларидан орқада қолган иқтисодининг таркиби; ташқи савдо, валюта сиёсати ва ташқи қарз муаммолари етарли даражада эътиборга олинмаган.

21.2. Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнининг назарий ва услубий нагизлари

Иқтисодий жараёнларда трансформация жараёнларининг таҳлилига етарли институтционал эволюцион нуқтаи назардан ёндашилмаган. Буни ўтиш даври иқтисодиётини бошдан кечираётган мамлакатлардаги иқтисодий сиёсатида, кўплаб чет эллик муаллифларнинг чоп этилган назарий ҳамда амалий тадқиқотларида кузатиш мумкин. Уларда бу жараёнларда макроиқтисодий эркинлаштириш ва барқарорлаштиришнинг тайёр қолипларига ортиқча ургу бериши, шунингдек, ўтиш даврини бошидан кечираётган ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлган ўзига хос шароитлар атрофлича ҳисобга олинмаслиги қайд этилган. Бундан ташқари, иқтисодий ривожланишнинг узоқ муддатли стратегик ва истиқболли вазифаларини етарлича баҳолай олмаслик ва уларга устуворлик беришга қисқа муддатли вазифалар тарзида қаралиши кўрсатилган.

Ўтиш даврининг дастлабки ун йиллиги тизимларни қайта ташкил этиш, яъни марказлаштирилган тарзда режалаштиришга асосланган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган ислохотларга ўтиш амалда анча мураккаб ҳамда тассавуримиздагига нисбатан узоқроқ давом этадиган жараён эканлигини кўрсатди. Иқтисодий сиёсат борасидаги етакчи хорижий тадқиқотчиларнинг ўтиш даврига оид турли муаммолар юзасидан нашр этилган адабиётларда ҳамон бир қатор масалалар ўз ечимини топганича йўқ. Фикр-мулоҳазалар турлича бўлиши ва сиёсий иқтисодга ёки эконометрик таҳлилларга асосланганликлардан қатъи назар, улар бу мамлакатлар тавсия қилинган иқтисодий сиёсатни етарли даражада амалга оширмаганлари учун тизимлардаги ўзгаришлар жараёнида жиддийроқ тўсиқларга дуч келганликларини кўрсатиб беришга мўлжалланган.

Услубий нуқтаи назаридан «институтцион қопқонлар» ибораси киритилган. Бу ибора ўтиш даврида эволюцион тараққиёт қонунларини етарли эътиборга олмаслик натижасида иқтисодий сиёсат билан мавжуд иқтисодиёт ўртасида юзага келадиган қарама-қаршилиқлар оқибатларини изоҳлаш учун қулланилади. «Институтцион қопқонлар» нинг жудаям қалтис шакллари шу ҳолларда намоён бўладиги, унда сиёсий ўзгаришлар ижтимоий ва иқтисодий институтларнинг даражаси ва табиатига мос келмайди, давлат ва халқ янги имкониятлардан керакли даражада фойдаланишга тайёр бўлмайди. Бундай ҳолатда

кутилган натижалар билан воқеийлик, харажатлар билан даромадлар, имкониятлар билан мақсадлар ўртасида катта тафовутлар юзага келади.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда амал қилинган стратегия ва сиёсат тизимлардаги ўзгаришлар мутлақо турлича, баъзи ҳолларда эса тескари натижаларга олиб келиши мумкин. Шу маънода барча мамлакатлар ўтиш даврининг илк босқичида, гарчи, турли даражада ва қуринишларда бўлса ҳам, «қопқонлар»га илинади (юқори ёки гиперинфляция, давлат бюджетидаги юқори тақчиллик; ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиши ва саноатининг инқироzi; камбағаллашувнинг жадаллашиши ва даромаддаги тенгсизлик). Буларнинг кўпларига ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш интизоми барбод бўлганлиги, шунингдек, глобаллашувга хос бўлган «қопқонлар» (ташқи савдода ҳамда молиявий тангликлар, жорий операциялар ҳисобидаги узлуксиз тақчиллик, капиталнинг четга чиқиб кетиши ва ташқи қарзнинг тобора кўпайиши олдида ожизлик) сабаб бўлди. Ўтиш даври ҳамда глобаллашув «қопқонлар», яъни тизимларни қайта шакллантиришдаги «қопқонлар» дастлабки шарт-шароит билан амалга оширилаётган сиёсат ўртасида номувофиқлик кўпроқ содир бўлган давлатларда хатарлироқ кечади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш кўламлари ва унинг ялпи пасайиши сабаблари ўтиш даврининг илк босқичларидаёқ намоён бўлади, булар турли усуллар, шу жумладан, мавжуд статистикадаги ва услубиётдаги хатолар билан ҳам изоҳланади. Бироқ ЯИМ миқдорини ўлчашда қўшимча яна уч гуруҳ омилларни эътиборга олиш керак. Булар: бошланғич институционал, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлар; ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши (собиқ СЭВ) ва унинг парчаланиши; давлат назоратининг бекор қилиниши натижасида юзага келган саросималик ва тизим парчаланишидаги «қопқонлар» билан боғлиқ бошқа ҳолатлар. Маҳсулот ишлаб чиқариш суръатининг пасайиши сабабларини аниқлаш ва тизимли ўзгариш билан боғлиқ бошқа «қопқонлар»ни уйғунлаштириш учун танланган ва олиб борилган сиёсатни унинг мавжуд институционал ва бошқа омиллар билан мувофиқлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиш муҳим ва зарурдир.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатлардаги ўта қаттиқ макроиқтисодий барқарорлашув ҳам реал ЯИМ ҳажмига салбий таъсир ўтказади (23-жадвал).

Шуни таъкидлаш керакки, тубдан эркинлаштириш сиёсати иқтисодиёти ўтиш даврида бўлган мамлакатларда ишлаб чиқариш ва тўлов балансига салбий таъсир кўрсатди. Тизим ўзгаришлари жараёнида, «очиқ эшиклар» иқтисодига анча эҳтиётлик билан ёндашган, ташқи ва ўз ички бозорларида юз бераётган ўзгаришларга прагматик тарзда муносабатда бўлган мамлакатлар иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан қаралганда камроқ шикастландилар. Шу билан бир вақтда амалда туб ислохотлар ўрин олган ички ва ташқи сиёсат фаолиятини ялпи эркинлаштирган давлатлар кўпроқ даражада зарар кўрди.

Марказий Осиё мамлакатларида ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва инфляция даражаси ҳақида айрим маълумотлар (1991-2001 й.)

Давлатлар номи	Инфляция максимум даражага етган йил	Инфляция -сининг максимал даражаси	Барқарорлашув дастурларини ишга тушириш санаси	Инфляция 40% дан пастга тушган йил	Энг кам ЯИМ ишлаб чиқарилган йил	Энг кам ЯИМ 1989 й.га нисбатан ҳис.да
Қозоғистон	1992	2984,1	Январ 1994	1996	1995	55,0»
Қирғизистон	1993	1363,0	Май 1993	1996	1995	50,4
Тожикистон	1993	7343,7	Февраль 1995	1994-1998	1996	39,2
Туркменистон	1993	9750,0	Январ 1997	1997	1997	42,0
Ўзбекистон	1994	1281,0	Ноябр 1994	1998	1995	83,4

Манба: 1. Transstron report 2001. European Bank for Reconstruction and Development - Energy in Transstron in Central and Eastern Europe, the Baltic Sea and the CIS (2001 й.) 63, 73-б.

Туб ислохотлар ва инвестицияларнинг камайиши. Капиталнинг четга чиқиб кетиши анча сезиларли бўлди ва баъзи ҳолатларда ташқи молиялаштиришнинг умумий ҳажмидан ҳам ошиб кетди. Ички ва ташқи хусусий инвестицияларнинг бир меъёردа кўпайишини таъминлай олмаган мамлакатларда инвестицияларнинг камайиши, айниқса, кўпроқ салбий натижаларга олиб келди. 24-жадвалда ўтиш даври мамлакатларининг турли гуруҳларига оид бир қатор иқтисодий кўрсаткичлар келтирилган.

Хусусийлаштириш ва капиталнинг четга чиқиб кетиши. Фалаж қилиб даволаш» тарафдорлари илгари сўрган учта асосий унсўрнинг бири эркинлаштириш ва макроиқтисодий барқарорлик сингари жадал хусусийлаштиришдан иборат эди. Бу ўз навбатида тизимларни қайта шакллантиришда жиддий силжишларга олиб келди. Хитой ва Вьетнам тажрибаси айни пайтда шуни кўрсатадики, ўтиш даврининг бошларида йирик миқёсда хусусийлаштирмасдан туриб ҳам бозор ислохотлари соҳасида жиддий ютуқларга эришиш мумкин экан. Туб ислохотлар йўлидан борган мамлакатларда ўтиш даврининг дастлабки босқичида молиявий институтларнинг етишмаслиги, хусусийлаштиришдаги «ваучер» шакллар, жамият бойликларини яшириш ва ошкор тарзда эгаллаб олишлик ҳамда катта миқдорда капиталнинг четга чиқиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайишидаги муҳим сабаблардан бири бўлди.

Ўтиш даврининг дастлабки босқичида бюджет сиёсатининг аҳамияти.

Баъзи тадқиқотларда иқтисодиёт ўтиш даврида бўлган мамлакатларда бюджетнинг қисқариши билан маҳсулот ишлаб чиқариш ўртасида ўзаро яқин алоқадорлик борлиги қайд этилмайди. Ваҳоланки, МШЕ ва МДҲ мамлакатлари, хусусан, Марказий Осиё давлатлари

маълумотлари таҳлили натижасида маълум бўлдики, ана шу икки ҳолат бир-бири билан чамбарчас боғланган. Шунингдек, бюджет омилларидан фойдаланиш босқичида маҳсулот ишлаб чиқариш кескин камайишига йўл қўйилмаган (масалан, Польша ва Ўзбекистонда).

Молиявий воситачилик ва иқтисодий ўсиш. Schuumpeterybyu (1912й.) таъкидлашича, иқтисодиётни ривожлантиришда банклар ғоят муҳим аҳамият касб этади, зероки, улар пул омонатларидан фойдаланувчи компанияларни яхши танлай олади. Ушбу фикрга кўра, банк сектори омонотларнинг тақсимланишига таъсир кўрсатган ҳолда %лар ўзгариши орқалигина эмас, балки бошқа йўллар билан ҳам иқтисодиётни ривожлантириш суръатларига самарали туртки бериши мумкин. Шундай қилиб, Шумпетернинг молия ва тарққиёт бўйича мулоҳазалари унумдорликнинг ўсиши ва технологиянинг ўзгаришига банк фаолияти биринчи навбатда таъсир этади, деган фикрни келтириб чиқаради. Кейинчалик маълум қилинган назарий моделларда ҳам (Dramond [1984й.]), Boyd ва Prescott(1986й.), Krng ва Levgne (1993й.), Levgne (1997й.)) банклар ва иқтисодий фаоллик ўртасидаги боғлиқлик таъкидлаб ўтилган.

Ушбу назария амалиётдаги далиллар билан ҳам тасдиқланади: ўтиш даври иқтисодиётидаги барча мамлакатларда ЯИМ нинг пасайиши жараёни молия секторининг қисқариши билан бирга содир бўлди. Тадқиқот натижаларида шу нарса аён бўлдики, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиши қанчалик жадал бўлса, молиявий воситачиликнинг қисқариш даражаси шунчалик юқори бўлади. Ўтиш даври жараёнида молиявий воситачиликнинг пасайиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқаришга бир қанча йўллар орқали таъсир қилиши мумкин. Молиявий воситачиликнинг бўшашиб кетиши маҳсулот ишлаб чиқишда катта талофатларга сабаб бўлган учта асосий қуринишда содир бўлади. Булар - тўлов тизимидаги узилиш, реал сектордаги жамғарма ва амалда инвестиция сифатида ишлатилган маблағлари ўртасидаги фарқ ҳамда банк-кредит секторининг инқироzi.

21.3.Марказий Осиё давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари

Марказий Осиё республикаларида собиқ иттифоқ парчаланиб кетишидан олдин мавжуд бўлган дастлабки шарт-шароитни, шунингдек, ишлаб чиқариш омиллари билан бирга нисбий иқтисодий афзалликларни ҳамда тараққиёт муаммоларини ўрганиш натижаси шундан далолат берадики, Марказий Осиёдаги мамлакатларда аҳвол турлича бўлган. Бир томондан, инвестицияларнинг камлиги ҳамда тугал ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тизими бузилганлиги, бунинг оқибатида эса республиканинг ижтимоий-иқтисодий тарққиётига муайян путур етганлиги кўзга ташланади. Иккинчи томондан эса, хусусий тадбиркорликка юқори даражада мойиллиги

бўлган малакали аҳолининг мавжудлиги, табиий бойликлар, кўп меҳнат талаб қилинадиган ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги аҳолисининг нисбатан катта улуши, шунингдек жаҳон бозорига чиқиши мумкин бўлган товарлари борлигидир. Бироқ синчиклаб ўрганиш натижасида шу нарса аниқландики, Марказий Осиё давлатларининг ҳар бири учун бу ҳолат турлича аҳамият касб этади.

Аҳоли ва меҳнат. Минтақа юқори малакали ва маданиятга бой бўлган кўп миллатли аҳолига эга. Лекин шу билан бирга аҳолининг тез ўсиши (асосан балоғатга етмаган болалар сонининг ўсиши) бошқа жойларга кучиб кетиш ҳисобига саноатда, айниқса унинг юксак технологик тармоқларида ишчи кучининг камайиб кетишини тўла қоплай олмай қолди. Оқибатда нохуш вазият рўй берди: меҳнатга яроқли аҳоли тўлиб-тошган ҳамда қишлоқ жойларида ва кичик шаҳарчаларда янги иш ўринларига талаб катта бўлган бир пайтда замонавий саноат тармоқларида ишчи кучи етишмай қолди.

Табиий бойликлар ва атроф-муҳит. Марказий Осиё ўзининг табиий бойликлари, айниқса нефть, газ, рангли ва қимматли маъданлари, хусусан олтин билан ажралиб туради. Бироқ етиштирилган маҳсулотнинг аксарият қисми жаҳон бозоридаги нархлардан анча паст даражада минтақадан олиб чиқиб кетилган. Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Жанубий Қозоғистон колхоз ва совхозлари асосан пахтачилик билан шуғулланган. Сув ресурсларининг ҳаддан ташқари катта қисми пахтачиликка хизмат қилиш жараёнида совурилган ва натижада Орол денгизи фожиасига - XX асрнинг энг катта экологик инқирозларидан бирига йўл қўйилган.

Инвестициялар, ишлаб чиқариш ва истеъмол. Собиқ иттифоқ даври мобайнида барча Марказий Осиё республикаларида, амалдаги инвестициялар ҳиссаси мамлакат бўйича ҳисобланганда анча бўлган (Қозоғистон бундан мустасно). Бинобарин бу республикаларнинг ўша даврдаги қоқлигига асосий сабаблардан бири ҳам шу. Бунга Марказий Осиёни табиий бойликлар ва қишлоқ хўжалик хомашёлари базасига айлантириш стратегияси ҳам ўз салбий таъсирини кўрсатди. Савдо-сотиқ ва маиший хизматни қўшиб ҳисобланганда учинчи сектор - яъни хизмат кўрсатиш соҳаси ғоят мужмал тарзда ташкил этилганлиги анча миқёсда яширин иқтисодиётнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бироқ тадбиркорлик соҳасидаги фаолият ишлаб чиқаришда, ишчи ўринлари ва даромадда мавжуд бўлган катта тафовутларни йўққа чиқара олмади. Бунинг оқибатида ижтимоий-иқтисодий қалоқлик юзага келди, аҳоли жон бошига ҳисобланганда маҳсулот ишлаб чиқариш, даромадларни тақсимлаш, турмуш даражаси ва сифати жиҳатидан улар собиқ иттифоқдаги барча республикалар ичида энг паст ўринга тушиб қолди.

Собиқ иттифоқда миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тизими хомашё нархлари билан тайёр товарлар нархи, товар айланмаси билан субсидиялар ўртасидаги номутаносиблик, солиқларнинг турли-туманлиги, шунингдек, олинган фойданинг нотўғри

тақсимланиши натижасида кўп жиҳатдан вазиятнинг ёмонлашувига сабаб бўлди. Айтиб ўтиш керакки, бир пайтда маъмурий-буйруқбозлик тизими туфайли иттифоқдош республикалар ташқи дунё билан алоқалари чекланганлиги сабабли улар бир-бирига қаттиқ боғланиб қолди. Уларнинг ҳажми ва ресурслар билан таъминланганлигидан қатъий назар барча МДХ давлатлари, шу жумладан, Россия ҳам катта йўқотишларга учради. Улар маъмурий-буйруқбозлик тизимидан мутлақо бошқача муносабатли янги жамиятга аста-секинлик билан ўтишга ноқобил эдилар.

Собиқ иттифоқ давридаги Марказий Осиё республикалари ривожланишда эришган муваффақиятларини инкор этмайди. Бу бобдаги таҳлил бошланғич шароитларни, уларнинг қиёсий афзалликлари нуқтаи назаридан мустақил ривожланишлари ва тўпланиб қолган муаммоларни янгидан баҳолашга уринишдир.

СССРнинг тарқалиб кетиши унинг таркибидаги 15 республиканинг барчасида ишлаб чиқариш ва истеъмол катта тушкунлик билан чуқур иқтисодий тангликнинг асосий сабабларидан бири бўлиши шубҳасиз эди. У СССР емирилишининг Марказий Осиё республикаларига зарбаси улар «субсидияланувчи» бўлганликлари учунгина эмас, асосан иқтисодий жиҳатдан бир-бирларига ҳаддан зиёд мутеликлари туфайли жуда сезиларли бўлди. Чунки тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тартиби 1970 йиллардан бошлаб Туркманистон, Ўзбекистон ёки Қозоғистоннинг фойдасини кўзламасди. Бироқ шаклланган алоқаларнинг узилиши мазкур мамлакатларда ҳам оғир оқибатларга олиб келди. Масалан, Собиқ иттифоқнинг парчаланиши туфайли савдо айирбошлашнинг кескин бузилиши ва молиявий операцияларнинг издан чиқиши республикалар сиёсий мустақилликка эришгандан сўнг иқтисодий вазиятни сезиларли даражада ёмонлаштирди.

Ўтказилган тадқиқотлар давлатлар ўз мустақилликларига эришганларидан сўнг юз берган иқтисодий жараёнларни, шу жумладан, инқироз ва унинг вақти, чуқурлигини яхшироқ тушунишга ва бу инқироздан кейинги йилларда чиқиш йўллари белгилашга ёрдам берарди, қайта тикланишни талаб этарди. Ислохот стратегияси шунингдек, бозор ислохотларининг ва глобал иқтисодиёт уйғунлашувининг босқичма-босқичлиги асосида нисбий мавжуд имтиёزلардан юқори даражада фойдаланиш мақсадида ҳар бир муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қабул қилиниши зарур эди.

21.4. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида қайта туб ўзгаришлар стратегияси

Умумий вазиятларга қарамай Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда Собиқ иттифоқ таркибида бўлган давлатлар турлича имкониятга эга эди. Бу ўтиш даври муаммоларини ҳал этишни ва ягона жаҳон иқтисодиётига уйғунлашишни қийинлаштирди. Бироқ

уларнинг барчасига янги муаммоларни радикал ўзгаришларнинг асоан монетар усуллари ёрдамида ҳал этиш маслаҳат берилган эди. Бу йўл неолиберал назарияга асосланган. Бундай ёндашишнинг моҳиятини қисқача тарзда А.Шляйфер (АҚШ) қуйидагича ифодаланган эди: «Эркинлаштириш ҳукуматнинг нарх-наво устидан назоратини бартараф этади, барқарорлаштириш ҳукуматга анча кескин бюджет чекловларини юклайди, хусусийлаштириш эса ҳукуматни тўғридан-тўғри назоратдан маҳрум этади».

Ривожланган мамлакатларнинг яқин ўтмишдаги тажрибасини ўрганиш, Б.Плесковиц ва Д.Ж. Стиглицларнинг фикрларига кўра, «ривожланишнинг неолиберал модели хусусидаги ишончсизликни» оширди. «Баъзи мамлакатлар неолиберал моделга эргашган ҳолда ҳануз иқтисодий ўсиш яхшиланишини кутмоқдалар, ваҳоланки бу пайтда ушбу моделни рад этганлар илгари ҳеч қачон кўрилмаган даражадаги иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини ҳис этмоқдалар».

Тизимларни қайта шакллантиришнинг дастлабки ўн йиллик тажрибаси, айниқса, МДХ даги кўпчилик мамлакатлар тажрибаси ҳам ўта либерал «larsser-fagge» тамойилга асосланган сиёсат ўтиш даврида улар учун энг мақбул йўл бўлганлигидан далолат беради. Узоқ муддатли ривожланиш мақсадларига зарар етказмаган ҳолда ўтиш даври чиқимларини минималлаштириш учун қандай стратегия зарур? Бу борада асосий вазифалардан бири сифатида, тизим ўзгаришларининг энг мақбул стратегиясини танлаш ва амалга ошира оладиган давлат барпо этилиш лозимлиги кўрсатилади. Кучли ва самарали саноатлаштириш сиёсати бозор иқтисодиётининг зарурий компонентларидан бири бўлиши зарур. Босқичма-босқич ўтиш стратегиясини амалга оширишга қодир бўлган давлатнинг тутган ўрнини аниқлаш йўли билан институтционал эволюцион иқтисодиёт назариясига тегишли ҳисса қўшишга ҳаракат қилинди.

«Тартибга солишга барҳам бериш» («de-regulatron») га карама-карши давлат ёрдамида институтлаштириш сиёсати. МДХ мамлактларида амалга оширилган тизимларни қайта шакллантириш жараёни бир пайтлари бир бутун бўлган давлатда мувофиқлаштириш билан шуғулланувчи мавжуд институтларга тезда барҳам бериш оқибатида юзага келган қийинчиликлар билан бевосита боғлиқ. Қисқа вақт ичида фақат монетаристик усулларга таянган ҳолда мувофиқлаштирувнинг янги, бозор шароитига мосланган шакл-шамойилларини ишлаб чиқишнинг иложи ҳам йўқ эди. Жамиятнинг яратувчилик куч-қудрати, биринчидан, бошқарув сифатига, яъни ҳукумат амалга ошираётган ислохотлар борасида аниқ вазифаларни канчалик оқилона қўя билиши ва буларни қанчалик самарали бажара олишига боғлиқ. Иккинчидан, жамият аъзолари ижтимоий ўзгаришларга қанчалик тайёр эканлиги, шунингдек, ислохотларни халқ қанчалик қизғин қўллаб-қувватлаши муҳим аҳамиятга эга. Ислохотлар стратегияси умумий сиёсий, иқтисодий ва институтционал ҳозирликларга (шу жумладан,

ижтимоий капиталга) қай даражада мос тушиши бу ислохотларни амалга оширишда муваффақият гаровидир.

Давлат ва индустриал сиёсати тартибга солишдан батамом ва ялпи воз кечишнинг муқобил жамоат мулкчилигига асосланган ва ҳаддан ташқари марказлашган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш борасида ўзгаришларни изчил равишда, секин-аста амалга оширишдан иборатдир. Бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш бошқа итисодий институтларни юзага келтириш ҳамда ўтиш даврида изчил ва босқичли стратегияни тўла амалга оширишни тақозо этади. Хусусий секторни ривожлантирган ҳамда ўтиш даври жараёнида кўп тармоқли иқтисодиётни бошқариш учун мерос бўлиб қолган иқтисодий ва ижтимоий инфратузилмалардан юқори даражада фойдаланган ҳолда бозор муносабатларини шакллантириш давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ўтиш даврида ислохотларнинг, саноат соҳасидаги сиёсатнинг халқаро қўламда синалган тажрибасини қўллаш тақозо этилади. Маълумки, иккинчи жаҳон урушидан сўнг саноат соҳасидаги сиёсат Японияда, кейинчалик эса Шарқий Осиё мамлакатларининг кўпчилигида янги самаралар берди. Бир неча ўн йилликлар давомида иқтисодий юксалишдаги юқори суръатлар ва барқарорлик борасида эришилган натижалар кутилмаган даражада ижобий бўлдики, натижада 1990 йилларнинг бошларида бу ҳолатни «Шарқий Осиё мўъжизаси» деб баҳолашди. 1960 ва 1985 йиллар орасида аҳоли жон бошига ҳисобланган даромад Японияда ва «тўрт йўлбарс» мамлакатларида тўрт карра, Жанубий - Шарқий Осиёдаги янги индустриал давлатларда эса икки ҳиссадан зиёдга кўпайди. Айни бир пайтда ижтимоий омонотлар саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам иқтисодиётнинг устувор секторларига инвестициялаш учун ишлатилди, ҳомийлик эса бу тармоқларни қайта тиклаш, уларнинг фаолиятини экспортга қаратиб, халқаро майдонда рақобатбардошлигини ошириш имконини берди.

Марказий Осиё мамлакатлари ҳам ўтиш даврининг бошларидаёқ саноат соҳасидаги сиёсатнинг баъзи унсурларидан фойдаланишлари мумкин эди. Масалан, таклифнинг камайиб кетишига, кучайиб борган кредит етишмаслигига ва импорт эркинлаштиришга қарши «зарур» чоратadbирлар кўриш лозим эди. Чунки булар оқибатда таклиф томонидан «фалаж ҳолатлар руй беришига», корхоналарнинг ёпилиши, ишлаб чиқариш қувватларидан етарли фойдаланмаслик, инсон капиталининг малака йўқотишига олиб келди. Шунинг натижасида бундай салбий оқибатларни макроиқтисодий барқарорлик сиёсати доирасида фақат бозор рағбатлари йўли билан тугатиш имкони бўлмади.

Маълум бир пайтда бундай сиёсат бюджетда катта сарф-харажатлар қилишни ҳамда дефицитли молиялаштиришни талаб қилар эди. Умумий инвестицияларнинг кўпайиши эса, маълум миқдорда пул-кредитнинг кириб келишига сабаб бўлди. Иқтисодиётдаги «мўъжиза» нинг асосий сабоғи шундан иборатки, қаттиққўллик билан амалга

ошириладиган фискал ва монетар сиёсат оқилона бўлиши лозим, акс ҳолда мавжуд иқтисодиёт издан чиқиши ва иқтисодий ривожланиш имкониятларига путур етиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, бу сиёсат сунъий қопқонларга ҳамда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бетартиб камайишига сабабчи бўлмаслиги керак. Шунга кўра, ҳатто, эътибор этилган барқарорлаштириш дастурлари ҳам кутилаётган инфляция даражаси ва бюджетдаги тақчиллик масаласида эҳтиёт бўлиши, мамлакатнинг муайян эҳтиёжларини ҳисобга олиши лозим. Хусусийлаштириш борасида қандай чора-тадбирларни танлашнинг аҳамияти бундан ҳам юқорироқ тузилмаларга барҳам бериш сиёсати иқтисодиётнинг ўзига хос жиҳатлари ва давлат билан жамият бунга қанчалик тайёр эканлигини ҳисобга олмас экан, натижа яхши бўлмайди.

Постсоциалистик давлатнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, бу давлат жамият ва иқтисодиётдаги тўла ҳукмронлигидан воз кечиб, ўз вазифаларини давлат ва бозор ўртасида адолатли тарзда, демократик йўл билан қайта тақсимлашга ўтганини ифода қилади. Бунинг учун эса бозор муносабатларини жорий қилиш ҳамда иқтисодиётга давлат аралашувини чеклаш; давлат сиёсатидаги муваффақиятсизликларни бозор шароитидаги янги усуллар ҳисобига тугатиш; бир томондан эса, ўтиш даври жараёнида юзага келадиган бозор тақчилликлари ва инқирозларининг кўпайишини давлат орқали жиловлаб туриш талаб этилади. Собиқ иттифоқ ҳудудида бундай давлатни барпо этиш ҳазилакам иш эмас эди, чунки ҳаммасини бошдан бошлаш талаб этиларди.

Янги мустақил давлатларда ҳамда Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида амалга оширилган ислохотлар ютигини: хусусий секторнинг ривожланиши (катта ва кичик корхоналарни хусусийлаштириш, корхоналардаги таркибий ўзгаришлар); бозорлар ва савдо (нархларни эркинлаштириш, савдо ва валюта тизимлари, рақобатчилик сиёсати); молия муассалари (банк соҳасида ислохот ва % ставкасини эркинлаштириш, қимматли қоғозлар бозорлари ва банкларга қарамайдиган молиявий институтлар) берган натижалар орқали қиёслаб кўриш мумкин. Бу таққослар, албатта, муҳим ва зарур, лекин етарли эмас. Бу борада яна бир ўлчов - тегишли институтларга эга бўлган давлатни қандай барпо этиш ўлчови ҳам талаб қилинади.

Бозор институтларининг аҳамияти ошиб борган бир ҳолда давлат томонидан тартибга солишнинг жорий этилиши ҳамда янги индустриал мамлакатлар даражасига етиб олиш келажакда янада етук ва эркин бозор иқтисодиётига ўтишда муҳим омил бўлиши лозим. Бироқ Марказий Осиё мамлакатларида ана шу даражага етишиш ҳамда ўтиш даври муаммоларини ҳал этиш ва шунингдек, ривожланишга эришиш учун, энг аввало, давлат ва унинг иқтисодий воситалари кучайтирилиши, қайта кўрилиши лозим. Энг асосий вазифа - давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш воситаларига путур етказмасдан, унинг маъмурий-буйруқбозлик, марказдан режалаштириш сиёсатидан воз кечиб, бозор шароитига

мослашиб, иқтисодиётни керакли даражада бошқара оладиган тузилмага айлантиришдан иборат. Давлатнинг фаол аралашуви сиёсати реал секторларни ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан ҳам, иқтисодий ўсишга кўмаклашиш нуқтаи назаридан ҳам анча тўғри бўлиб чиқди. (24-жадвал).

24-жадвал

Марказий Осиё мамлакатларида ҳамда Марказий ва Шарқий Европадаги баъзи давлатларда ишлаб чиқариш камайишининг давомийлиги ва даражаси (1990-2001 йиллар)

Давлатлар	ЯИМнинг камайиши		Саноатда ишлаб чиқаришнинг камайиши	
	давомийлик (йиллар)	камайиш (даражаси)	давомийлик (йиллар)	камайиш (даражаси)
Марказий Осиё				
Қозоғистон	8(1990-95,98,99)	1960 йиллар охири	6(1990-1995)	1970 йиллар боши
Қирғизистон	6(1991-95,99)	1970 йиллар боши	6(1990-1995)	1960 йиллар боши
Тожикистон	7(1990-1996)	1950 йиллар охири	7(1991-1997)	1960 йиллар боши
Туркменистон	7(1991-1997)	1960 йиллар боши	6(1992-1997)	1970 йиллар боши
Ўзбекистон	5(1991-1995)	1980 йиллар боши	1(1992)	1988 йил
МШЕ (танлаб олинган)				
Болгария	6(1990-93,96,97)	1970 йиллар охири	5(1990-93,96)	1970 йиллар ўртаси
Чехия Республикаси	5(1990-92,98,99)	1970 йиллар охири	4(1990-93)	1970 йиллар ўртаси
Венгрия	4(1990-1993)	1970 йиллар охири	4(1990-93)	1970 йиллар ўртаси
Польша	2(1990-1991)	1980 йиллар ўртаси	3(1990-1992)	1970 йиллар ўртаси
Словакия	4(1990-1993)	1970 йиллар охири	5(1990-1994)	1970 йиллар охири

Индустриаллаштиришга қарши сиёсат («de-industrialisation»)
ўрнига фаол индустриал сиёсат. «Де - индустриаллаштириш» ғояси ўтиш даврида саноати ривожланган мамлакатларда марказдан режалаштиришга асосланган иқтисодиётдаги номутаносибликка барҳам берадиган мантиқий ва объектив жараён сифатида «фалаж қилиб даволаш» тарафдорлари томонидан илгари сурилди. Бироқ Марказий Осиё мамлакатларининг аксариятида саноат етарли даражада ривожланмаган, қишлоқ хўжалиги анча устувор бўлганлиги учун саноатсизлаштиришга унчалик ҳожат йўқ эди. Марказий Осиё мамлакатларида кун тартибидаги асосий масала саноатнинг янги тармоқларини барпо этиш ва мавжудларини замонавийлаштириш асосида саноатни тезкор суръатлар билан ривожлантиришдан иборат эди. Шунга қарамай, Ўзбекистондан ташқари, ҳамма Марказий Осиё

давлатларида «де-индустрлаштириш» сиёсати фаол амалга оширилди. Ўзбекистонда мавжуд бўлган саноат тармоқлари керакли миқдорда сақланиб қолиши ва янгилари барпо этилиши асосида иқтисодий янада саноатлаштиришга ўтиш стратегияси жуда ҳам муҳим натижаларга олиб келди. Ўзбекистон ҳукумати мустақилликнинг биринчи йилидан бошлаб иқтисодий мавжуд секторларни ривожлантиришга урғу берди.

Ўтиш даври стратегияси ва индустриал сиёсат. Собиқ иттифоқ таркибида бўлган, иттифоқ парчалангач мустақилликка эришган 15 та янги мустақил давлат орасида Ўзбекистон маҳсулот ишлаб чиқаришдаги камайиш узоқ давом этмаганлиги ва даражаси унчалик юқори бўлмаганлиги ҳамда ўтиш давридаги 26 давлат, айниқса, МДХ мамлакатлари орасида саноат ривожига юқори суъратли тикланиши билан ажралиб туради (5-жадвал). Ушбу ижобий кўрсаткичлар кўп жихатдан давлатнинг амалга оширилаётган стратегияси ва саноатдаги фаол сиёсати натижасидир. Давлат томонидан тўғри танланган сиёсат дастлабки шарт-шароит ва иқтисод таркибидаги бир мунча афзалликлардан фойдаланиш учун янги омиллар пайдо бўлди.

25-жадвал

Марказий Осиё давлатлари саноат ишлаб чиқаришида 1992-2000 йиллардаги кўрсаткичлар (1991 й. 100 % ҳисобида)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Қозоғистон	86	73	53	48	49	51	49	51	58
Қирғизистон	74	55	40	33	34	47	50	48	51
Тожикистон	76	70	52	45	34	34	36	38	42
Туркманистон	85	89	67	61	73	57	58	-	-
Ўзбекистон	93	97	98	98	100,9	105	109	115	122,4
МДХ ўртача	82	72	56	52	50	52	51	54	60

Бу ўтиш даврининг бошланишидаёқ баъзи катта корхоналарни, айниқса, йирик саноат корхоналарини барча чекланишларни шомлаш-шошарлик билан ва бирданига олиб ташламай, кредит ва субсидиялар билан маълум даражада қўллаб-қувватлашни тақозо этди.

«Ўзбекистон аввал бошдан оқ янада кескин равишда таркибий ўзгаришларни қайд этганда тўғри иш қилган булар эди», деган фикрга қўшилиш қийин. Тузилмаларни шилинч ислоҳ қилиш яхши иқтисодий ўсиш билан туганини кўрсатувчи далиллар собиқ иттифоқ ҳудудида ҳам, Марказий - Шарқий Европа мамлакатларида ҳам йўқ. Шарқий Осиё мамлакатларининг тажрибаси ислоҳотчи давлатнинг мавжудлиги, иккинчи жаҳон урушидан кейинги таназулни енгишда ҳам, бутун иқтисодий «юксалиш» даврида ҳам (камида 30-40 йил мобайнида) зарурий омил эканлигини исботлади.

Бу тажрибадан чиқариладиган асосий сабоқ қуйидаги ўзгаришларнинг зарурлигини тақозо этади:

- импорт ўрнини қоплашнинг етарли даражасини сақлаган ҳолда саноат ишлаб чиқаришининг экспортга йўналишини кучайтириш;
- ўз даромадлари, жумладан, эркин алмаштириладиган валюта даромадлари ҳисобидан саноат секторида инвестиция эҳтиёжига қаратилган сиёсатни ўтказиш;
- саноатнинг асосий тармоқларини қайта ва қўшма лойиҳалар ҳамда корхоналар асосида янги қувватларни ва инфратузилмаларни барпо этиш мақсадида бевосита хорижий инвестициялар учун очиқ тадбиркорлик муҳитини яратиш;
- кўп маблағлар талаб қиладиган лойиҳаларни рағбатлантириш ўрнига кўп меҳнат талаб қиладиган кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш мақсадида хусусий миллий инвесторлар учун нисбатан кўпроқ имкониятлар яратиш.

Бу ўзгаришларни амалга ошириш учун хусусий секторни ривожлантириш сари янги қадамлар қўйилиши лозим. Қудратли хусусий сектор бўлмаса, турли тадбиркорлик ҳаракатлари қўллаб-қувватланмаса, давлат ўтказадиган ўзгаришлар ва самарали саноат сиёсати ҳам, барқарор иқтисодий ривожланиш ҳам бўлмайди, халқ турмуш даражаси ҳам ошмайди.

Қисқача хулосалар

Мустақил давлатчиликни барпо этиш билан биргаликда, трансформация (иқтисодий тизимларни қайта шакллантириш асосида бир ижтимоий тизимдан иккинчисига ўтиш) ҳамда жаҳон хўжалигига интеграция жараёнлари энг долзарб вазифалар қаторидан жой эгаллади.

Макроиқтисодий эркинлаштириш ва барқарорлаштиришнинг тайёр қолипларига ортикча урғу беришни, шунингдек, иқтисодиётда ўтиш даврини бошидан кечираётган алоҳида олинган ҳар бир мамлакатда мавжуд бўлган ўзига хос шароитларни атрофлича ҳисобга олмасликни кузатиш мумкин.

Ўтиш даврида ислоҳотларнинг ривожланиши саноат соҳасидаги сиёсатнинг халқаро кўламда синалган тажрибасини қўллашни тақозо этарди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Трансформациянинг умумий тавсифи қандай?
2. Ўрта Осиё мамлакатларида трансформация жараёнининг назарий ва услубий негизлари нималардан иборат?
3. Ўтиш даврнинг дастлабки босқичида Марказий Осиё давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари нималардан иборат?
4. Қайта туб ўзгаришлар стратегияси нимани кўзда тутарди?

5. Молиявий воситачилик ва иқтисодий ўсиш ўртасида қандай боғлиқлик бор?

6. Давлат ва индустриал сиёсат деганда нималарни тушунасиш?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Ишмуҳамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций.- СПб.: Специальная литература, 1997.

6. Р.И.Хасбўлатов. Жаҳон иқтисодиёти. М.: ИНСАН, 1994.

7. Расулев А., Бедринцев А., Акилов А. Ўзбекистон: ташқи фаолият ва жаҳон хўжалигига бирлаштириш. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

8. Джефри Саке.Бозор иқтисодиёти ва Россия. - М.: Иқтисодиёт, 1994.

9. Россиядаги иқтисодий ислохотларнинг иккинчи йили.Польша ва Шарқий Европа учун сабоқлар.(М.Домбровский ва П.Казаржевский таҳрири остида, Варшава, CASE, 1994).

XXII боб

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЁТГА ҚЎШИЛИШ СИЁСАТИ

22.1. Ташқи савдо ва глобал иқтисодиётга қўшилиш сиёсати

Собиқ иттифоқ тарқалишидан бошлаб Марказий Осиёдаги беш давлат - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалар учун минтақа ва жаҳон миқёсидаги интеграцияга очиқ бўлишга интилди.

Қўшимча киритилган маълумотлардан фойдаланиш 1991 йилдан бошлаб бутун давр давомида савдонинг ҳар икки томонини - МДХ мамлакатлари ва жаҳоннинг бошқа мамлакатлари билан савдони таққослаш имконини беради (6-жадвал). Бунда мустақил тараққиёт ва тизимни қайта қуриш бошланишида савдо фаоллиги даражаси камайиши сабабларини ўрганиш жоиз.

26-жадвал

Марказий Осиё давлатларининг экспорти ва импорти умумий ҳажмида МДХ мамлакатларининг экспорт ва импорт улуши (1991-2000 йиллар, % ҳисобида)

Давлатлар	Қирғизистон		Қозоғистон		Тожикистон		Туркманистон		Ўзбекистон	
	экс.	имп.	экс.	имп.	экс.	имп.	экс.	имп.	экс.	имп.
Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги										
1991	90,7	85,99	97,2	80,0	76,7	81,8	94,7	78,7	84,1	82,3
1992	87,6	4,390	93,7	96,2	80,3	89,5	80,2	84,9	82,5	85,5
1993	83,6	261,1	65,5	91,3	52,6	61,9	70,1	78,3	73,7	81,3
1994	58,0	69,0	87,9	66,1	18,8	42,6	77,0	46,7	62,1	53,8
1995	52,9	69,6	65,8	67,7	33,6	59,0	49,4	54,6	39,3	40,7
1996	55,7	53,9	77,8	58,1	43,0	57,3	67,5	29,6	21,1	32,2
1997	46,0	54,0	52,8	61,4	36,6	64,3	60,1	55,0	33,0	27,0
1998	40,0	47,0	44,9	52,3	34,0	62,7	25,6	47,0	24,6	28,0
1999	26,0	43,0	40,0	43,0	46,0	78,0	41,4	33,6	30,1	26,4
2000	27,0	55,0	42,0	53,0	49,0	83,0	52,5	38,0	53,2	38,5
Россия										
1991	53,4	70,4	42,9	39,0	44,7	34,1	46,1	38,7	55,7	54,7
1992	65,4	81,8	37,2	61,2	39,2	40,8	16,2	53,1	44,1	56,5
1993	57,3	64,0	36,8	44,7	16,4	32,5	7,1	13,1	57,0	48,4
1994	44,5	36,3	17,2	21,9	30,0	15,2	13,2	10,5	26,7	28,4
1995	42,3	45,0	25,6	21,9	34,1	31,0	6,8	7,0	,5	26,2
1996	44,3	55,0	26,6	20,8	28,3	29,8	10,6	11,8	11,6	18,8
1997	33,9	46,0	16,4	26,9	8,5	15,3	7,5	13,4	14,9	16,0
1998	28,9	39,4	16,3	24,3	8,1	14,1	4,9	13,1	12,8	15,6
1999	,8	36,7	15,6	18,2	16,8	13,9	4,0	11,0	13,0	13,8
2000	,5	48,7	12,9	24,0	33,0	15,6	41,1	14,3	28,3	14,3
Марказий Осиё давлатлари										
1991	12,6	10,5	30,7	29,6	13,1	30,4	29,9	7,9	10,4	,5
1992	11,9	9,9	33,4	23,4	24,8	32,1	27,8	21,6	27,7	22,2
1993	10,7	17,5	-	-	-	-	16,2	-	-	-
1994	6,4	,0	43,9	42,1	7,4	28,6	21,2	7,0	28,3	17,5

1995	6,5	14,6	35,9	43,0	,2	41,8	8,6	4,8	16,9	10,3
1996	6,3	7,6	46,4	34,8	30,5	42,6	17,9	2,4	7,5	8,9
1997	5,0	3,7	33,2	31,7	28,4	45,0	12,9	15,2	10,2	6,6
1998	6,4	3,9	25,9	24,3	26,0	51,4	11,0	7,7	9,7	6,3
1999	3,3	3,7	22,9	22,4	27,5	59,5	6,2	5,1	11,3	7,0
2000	2,8	3,1	26,3	27,6	14,3	45,2	6,6	3,7	15,8	17,3

Иттифоқ даврида ҳам, у тарқалгандан кейин ҳам ташқи савдо Марказий Осиё мамлакатларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Уларда экспорт ва импортнинг ялпи миллий маҳсулотга нисбатан кўрсаткичи ўртача МДҲ дагига қараганда анча юқорироқ бўлган.

Ташқи савдо айланмаси нуқтаи назардан мустақил давлатларда ҳар хил учта босқични ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи босқич (1991 йилдан 1994 йилгача) собиқ иттифоқнинг парчаланиш ҳамда ўзаро савдо ҳажми ва улушининг кескин камайиб кетиши бартараф этилиши билан боғлиқ.

Иккинчи босқич (1995 йилдан 1998ил 18 августгача) анъанавий савдо шериклари билан оқилна муносабатни сақлаб туриш ва дунёнинг қолган қисми билан алоқаларни кучайтиришни давом эттиришга турлича уринишлардан иборат.

Учинчи босқич (1998ил 18 августдан 2001 йилгача) жаҳон иқтисодиёти ва Шарқий Осиё молиявий инқирозларининг салбий таъсири билан боғлиқ. Уларнинг таъсири Россия пул бирлигининг девалвация қилиниши туфайли анча кучайди ва анъанавий бозорларда Марказий Осиёда ишлаб чиқарилган товарларнинг рақобатбардошлик даражасига ҳам таъсир этди. Ҳар уч даврда ҳам Марказий Осиё давлатлари ўз ташқи савдоларининг жуғрофияси ва товар таркибига оид қийинчиликларга дуч келди, бу эса, умумий ташқи савдога салбий таъсир килди.

Жаҳондаги ва минтақавий сўнги инқирозлар Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг импортига ҳам салбий таъсир қилиб, ташқи савдонинг умумий ҳажмини 1998 йилги нархларда ўн йилликдан энг паст даражага келтириб қўйди. Марказий Осиёдаги бошқа давлатлар билан рўйхатга олинган савдонинг кескин камайиши бундай таназзулнинг бош омили бўлди, бу савдо ҳажми саккиз йил олдингидан деярли саккиз баробар кам бўлди.

Ўша йилларда бу мамлакатларнинг жаҳондаги, МДҲ дан ташқари, мамлакатлар билан ташқи савдоси нисбий улуши ошди. Кучли таназзул натижасида 1991-1995 йилларда Марказий Осиё давлатларининг умумий савдо ҳажмида анъанавий савдонинг улуши олис хорижий мамлакатлар билан бўлган савдо улушига тенглашди. Шундан кейинги йилларда собиқ иттифоқ давлатлари билан савдо улуши жаҳоннинг бошқа қисми билан савдо улушидан ҳам камайиб кетди ва уларнинг ўртасидаги тафовут кўпайди. Ташқи савдонинг ушбу икки сегменти ўртасидаги нисбат ўзгариб, 1991 йилдаги 7:1 нисбатдан 1997 йилда 1:1,3 нисбатга тушди, яъни жаҳоннинг бошқа қисми билан савдо ҳажми ошди,

анъанавий савдо улуши мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда кескин пасайди.

Бу асосан Россия билан савдо айланмаси камайишига боғлиқ эди. 1997-1998 йилларда, айниқса, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистоннинг Россия билан савдо айланмаси 1991 йилдагидан анча кам бўлди. Бу кўрсаткич Қозоғистон ва Қирғизистон учун ҳамон етарлича муҳим эди, лекин 1998 йилги инқироздан кейин бу мамлакатларда ҳам жиддий камайиш тамойили кўзга ташланди.

22.2. Давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлик

Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси, айниқса, биринчи босқичда, улар мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. МДХ да савдонинг умумий ҳажми мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда кескин камайишига қарамай, 1992-1995 йилларда уларнинг кўпчилигида йиллик ўртача ўзаро савдо ҳажми 1991 йилги даражадан юқори эди. Бу ҳол минтақада савдо тақсимотига ўзгариш киритиш имконини бериб, Қирғизистон ва Тожикистоннинг савдо соҳасидаги шериклари сифатида Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг мавқеини ошириб, қандайдир барқарорлаштирувчи омил бўлди. 1998 йилда Қирғизистон Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлади. Қозоғистон билан Ўзбекистонга Қирғизистондан қайта экспорт (ре-экспорт) килинаётган истеъмол товарларидан саноат тармоқларини ҳимоя қилиш учун мажбурий равишда божхона - тариф чораларидан фойдаланишга тўғри келди. Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон бир вақтнинг ўзида Россия ва Белорусия Божхона Иттифоқига аъзо бўлиши, 2000 йил октябрида Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг шаклланиши Ўрта Осиёда минтақавий ҳамкорликда муайян қийинчиликлар келтирди.

Лекин, Марказий Осиё давлатлари янада мустақкам минтақавий ўзаро боғлиқликнинг объектив зарурлигини тан олган ҳолда савдо соҳасида ҳам, ресурсларни (сув, энергия ва бошқалар) бошқариш ва инфратузилмалар соҳасида ҳам минтақавий ҳамкорликни янада ривожлантиришга қатъий эҳтиёж зарурлиги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлат бошлиқларининг 2001 йил 28 декабрдаги учрашувида яна бир бор тўла масъулият билан таъкидлаб ўтилди.

Ушбу учрашувда Марказий Осиё Иқтисодий Ҳамжамиятини «Марказий Осиё Ҳамкорлиги» ташкилоти деб қайта тузишга келишиб олинди.

1994 йилдан бошлаб Марказий Осиёдаги барча давлатларининг МДХ дан ташқари давлатлар билан савдо умумий савдо ҳажмида экспорт кўрсаткичлари бўйича ҳам, импорт кўрсаткичлари бўйича ҳам жаҳоннинг қолган қисми улуши, айниқса, Ўзбекистонда (1998 йилда 73,4% ва 72,2%) тез ўсди. Савдонинг жуғрофий тақсимоли анча ўзгариб, собиқ ўзаро иқтисодий ёрдам кенгашидан Европа Иттифоқи, Шарқий

Осиё, Шимолий Америка ва Яқин Шарқ томон силжиди. 2000 йилда Марказий Осиё давлатларининг МДХдан ташқарида жойлашган асосий шериклари биринчидан Европа мамлакатлари (Германия, Буюк Британия, Швейцария, Нидерландия), сўнгра Шарқий Америка (АҚШ) ва Яқин Шарқ (Туркия, Эрон) мамлакатлари бўлди. Ташқи савдонинг умумий ҳажмида бу мамлакатлардаги шериклар иштирокининг улуши анча ошди.

Ташқи савдонинг товар таркиби муаммолари. Барча марказий Осиё давлатларининг экспорт товарлари асосан минерал ресурслар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан иборат эди. Қозоғистонда асосан нефть ва нефть маҳсулотлари, қора ва рангли металллардан, Қирғизистонда - олтин, тамаки ва жун; Тожикитонда-алюминий ва пахта толаси, Туркменистонда - табиий газ, пахта, толаси, нефть ва нефть маҳсулотлари, Ўзбекистонда - пахта толаси, олтин, табиий газ ва рангли металллар экспорт қилинади (кўпчилик МДХ мамлакатларига экспорт товарларнинг шундай таркиби характерлидир).

Импортга келганда эса, у асосан озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқа истеъмол моллари, шунингдек нефть ва нефть маҳсулотлари (Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикитонда, кейинги икки мамлакатда эса яна газ) дан иборат бўлган. Кейинчалик импорт таркибида дон, озиқ-овқат маҳсулотлари ва хомашё улуши камайиб, машина-ускуналар кўпая бошлади. Бироқ мамлакат ичкарасида фойдаланиш учун импорт қилинаётган истеъмол товарларининг ўрнини қопловчи қайта ишлаш саноати товарлари ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, импорт қилинадиган машиналар ва ускуналар улушини кўпайтириш баъзи давлатларда жорий операциялар счетлари бўйича катта сурункали тақчилликка, бошқаларида эса истеъмол моллари импорти ҳаддан ташқари қисқартирилишига олиб келди.

Ташқи савдо ва рақобатбардошлик.

1998 йилнинг августида Россия рублининг девальвация қилиниши Марказий Осиё товарлари рақобатбардошлигига билвосита таъсир қилди. Айниқса, Россиянинг Европа, Осиё бозорларига экспорти (ёнилғи, металллар) кўпайгани Қозоғистоннинг шундай товарларни экспорт қилишига кўпроқ таъсир ўтказди. Бошқа товарлар эса сифатсизлиги сабабли уларнинг валюталари девальвация қилингандан кейин ҳам МДХдан ташқарида деярли сотилмай қолди. Бу экспортнинг рақобатбардошлиги ва хилма-хиллиги кўп жиҳатдан валюта алмашув курсининг ўзгаришга ва миллий валюталарнинг қадрсизланиши оқибатида нархларнинг нисбийлигига эмас, кўпроқ тузилмалар ислоҳотига боғлиқлигини исботловчи далиллардир. Россияда рублнинг девальвация қилиниши Марказий Осиё давлатлари товарларининг ички бозорда ҳам, Россия бозорида ҳам, бошқа бозорларда ҳам рақобатбардошлигига катта салбий таъсир қилди.

Ташқи савдони янада кенгайтириш йўллари ва зарурлиги. Янги Марказий Осиё давлатлари мустақилликка эришгач, аввал бошданок

жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиш йўлида вужудга келадиган бир неча фундаментал муаммоларга ва турли ташқи қийинчиликларга дуч келди. Бу муаммоларни ҳал қилиш йўли минтақавий ва глобал савдо-сотиқни кенгайтиришдир. Бу Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан аввал савдо мижозларини, товарларнинг турларини ва транспорт транзит йўналишларини кенгайтириш ва ўзгартиришни ўз ичига олади. Лекин, бу шароитларнинг ҳаммаси зарур бўлса ҳам, бозор ислохотлари давом эттирилмаса ва ташқи савдо эркинлаштирилмаса, улар етарли бўлмайди. Жаҳон бозорига интеграция бўйича янги имкониятлардан кўпроқ фойдаланиш учун Марказий Осиё давлатлари, аввало, қуйидаги асосий масалаларнинг тегишли ечимини топишлари зарур: корхоналар ўртасида бевосита ташқи савдони қўллаб-қувватлаш; ташқи савдо ва инвестиция инфратузилмасини, айниқса, ички ва халқаро тўлов тизимини такомиллаштириш; валюта алмашуви сиёсатини ислоҳ қилиш. Акс ҳолда инвестицияларни жалб этиб, ташқи савдо имкониятларидан тўла фойдаланиб бўлмайди.

Қисқача хулосалар

Марказий Осиёдаги бошқа давлатлар билан рўйхатга олинган савдонинг кескин камайиши бундай таназулнинг бош омили бўлди. Бу савдо ҳажми саккиз йил олдингидан деярли саккиз баробар камайди.

Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси, айниқса, биринчи босқичда, улар мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи савдо ва глобал иқтисодиётга қўшилиш сиёсати нималарни кўзда тутди?
2. Марказий Осиё давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий ҳамкорлик.
3. Ташқи савдони кенгайтириш йўллари ва зарурлиги нималарни тақозо этади?
4. Жаҳон бозорига интеграция имкониятлари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

4. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – СПб.: Специальная литература, 1997.

5. Хасбўлатов Р.И. Жаҳон иқтисодиёти. М.: ИНСАН, 1994.

6. Бедринцев А., Акилов А. Ўзбекистон; ташқи фаолият ва жаҳон хўжалигига бирлаштириш. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

XXIII боб

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ВАЛЮТА АЛМАШУВ СИЁСАТИДАГИ ЎРНИ

23.1. Глобаллашув муаммолари ва алмашув курси сиёсати

ХВФ маслаҳатчилари валюта алмашув (конвертация)ни жорий этиш юзасидан шошилиш чораларини кўриш, ўтиш давридаги мамлакатлар учун энг яхши кўрсатмадир, деган яқдил фикрни билдирдилар. Валюта алмашуви эркинлаштирилиши бозор ислохотларининг бошланишида эмас, балки пировард нуқтасида амалга оширилиши кераклиги тўғрисида фақат санокли огоҳлантиришлар бўлган эди. Бу ёндашувлардан бири ўтиш даврини валюта алмашувини эркинлаштириш билан бошлашни, иккинчиси, тугаллашни тавсия қилади. Ушбу икки ёндашувдан фарқлироқ ўзига хос янгича ёндашув таклиф этилади.

Марказий Осиё давлатларини валюта алмашув сиёсатида қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин. Қирғизистон билан Қозоғистон биринчи ёндашувни танлади, Ўзбекистон билан Туркменистон эса ислохотларни аста-секин амалга оширишни афзал курди. Валюта алмашув сиёсатидаги тафовутга қарамай, глобал ва минтақавий молиявий инқироз Марказий Осиёдаги деярли барча давлатларнинг нозик макроиқтисодий барқарорлигига оғир бўлди. Россиядаги молиявий инқироз, айниқса, кучли салбий таъсир қилди. Бу пайтда Қирғизистон, Қозоғистон ваи Тожикистонда пулнинг қадрсизланиши кучайди. Қозоғистонда олтин-валюта захиралари анча камайди. Қирғизистонда катта миқдордаги ташқи қарзни тўлаш муаммоси пайдо бўлади. Россия инқирозига жавобан валюта алмашувини билвосита кучлироқ назорат қила бошлаган Туркменистон билан Ўзбекистон тўлов баланси ва миллий даромадига салбий таъсир этиши кузатилди.

Ҳозирги вақтда Марказий Осиё давлатларининг кумулятив ташқи қарзи (ўтиш давридаги ҳамма мамлакатларда ҳам шундай ҳол юз берган) ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигидаги шундай вазиятга тобора кўпроқ ўхшаб кетмоқда. Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатларда Россиядаги валюта инқирози (1998 18 август) тўлов баланси ўртасидаги бевосита боғлиқликни эслатди. Тобора кучайиб бораётган ташқи қарз муаммоси жорий операциялар счетлар ва капитал ҳаракати счетлари бўйича сурункали тақчиллик билан боғлиқ бўлиб, халқаро захираларнинг тулланишига тўсқинлик қилмоқда. Бинобарин, ташқи қарз муаммоларига оид чоралар баланси мустақамлашга қаратилган сиёсатни талаб этади, яъни жорий ва капитал счетлар бўйича тушумлар умумий харажатлардан кўп бўлиши керак. Стандарт тавсияларда кўпинча: 1) экспортни рағбатлантириш ёки товарлар ва хизматлар импортини камайтириш йўли билан жорий

операциялар счётидаги тақчилликни камайтиришга; 2) импорт ўрнини босишга қодир бўлган ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва саноатнинг экспортга мўлжалланган тармоқларига кўмаклашиш учун бевосита хорижий инвестицияларни, хусусий ва расмий кредитларни жалб этиш йўли билан капитал ҳаракати счёти бўйича салбий қолдиқни камайтириш чораларини ўз ичига олади. Бундан ташқари кутилмаган ташқи салбий таъсир натижасида иккала счётда ҳам салбий салдо ҳолларда тўловсизликдан қутилиш учун халқаро расмий захираларни етарли даражада сақлаб туриш тавсия этилади.

Ташқи қарз динамикасини баҳолаш ҳамда келажак учун зарур тавсияларни олиш учун самарали таҳлилий восита сифатида қуйидаги асосий тенгламалар ва моделлардан фойдаланилади.

1-тенглама - соф ташқи қарзлар ҳажмини (хорижий валютанинг келиши ва кетиши балансига қараб ижобий ёки салбий) аниқлайдиган тенглама. Миқдор жиҳатдан у капиталнинг соф оқими, капитал оқими бруттоси, минус ўтган йилги амортизация билан тўпланган хорижий қарз қолдиғининг % тўловлари ўртасидаги тафовут сифатида ўлчанади. Уни қуйидаги математик тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$BT \text{ қ } dD-rD (1) \text{ ёки } BT \text{ қ } (d-r) D (2)$$

Бунда: D -тўпланган ташқи қарзнинг умумий ҳажми;

d -ташқи қарзнинг кўпайиш %и;

dD -соф капитал оқими ёки ташқи қарз умумий ҳажмининг кўпайиши;

r -ташқи қарзга тўланадиган ўртача %;

rD -ташқи қарз бўйича йиллик тўловларнинг умумий миқдори.

2 - тенглама ушбу давлат билан хорижий давлат ўртасидаги капитал ҳаракати натижасида ҳар бир йил доирасида хорижий валюта миқдорининг камайиши ёки кўпайишини кўрсатади. Агар $d > r$ бўлса, мамлакатга валюта келади, лекин $d < r$ бўлса, хорижий валюта мамлакатдан чиқиб кетади. Бошқача айтганда, ташқи қарз жалб этилган капиталдан самарали фойдаланиш билан боғлиқ бўлса, у ҳолда r кўпайган тақдирда ҳам BT ижобий бўлади, ташқи қарз қарздор мамлакатнинг на қисқа муддатли, на узоқ муддатли тараққиёт истиқболига салбий таъсир этмайди.

Бу концепция заминидаги асосий ғоя шундан иборатки, мамлакат унинг счёти йилма-йил эмас, балки ташқи қарз олинган анча узоқ муддат доирасида баланслашиши лозим. Бироқ бу мамлакат ҳар бир давр доирасида қарзнинг тўлов даражасини менсимаслиги керак, деган маънони билдирмайди. Бундан ташқари мамлакатнинг тўлов қобилияти ва қарзларини тўлашга қудрати етиши тўғрисидаги хулоса пировард натижада пулнинг жорий ёки бир қанча йил давомида тўлаш муддатларини аниқ кўрсатиб, мамлакат олган мажбуриятлар ҳажми тўғрисидаги ахборотга асосланиш лозим. Буни қуйидаги эконометрик тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$(D_t - D_{tK1}) \leq Y_t - rD_t - C_t - G_t - G_t \quad (3)$$

Бу ерда: $(D_t - D_{tK1})$ - t давридан $tK1$ давригача ташқи қарздаги соф ўзгариш;

Y_t - t давридаги ЯИМ (соф пул ўтказиш киритилган);

rD_t - t даври учун тўла % тўлови;

C_t - t давридаги истеъмол;

G_t - t давридаги ички инвестиция;

G_t - t давридаги давлат харажатлари.

Z - тенгламадан келиб чиқадики, қарз миқдори маълум вақт давомида мамлакатда ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва истеъмолни камайтириш, ички инвестициялар ва давлат харажатларини камайтириш ҳисобига камайтирилиши мумкин. Лекин мамлакат бир даврдан иккинчи давригача бундай қилишга қодир бўлмаса ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш, истеъмол, ички инвестиция ва ҳукумат харажатлари ташқи қарзни тўлаш учун зарур миқдордан кам бўлмайдиган даражага етса, у ҳолда мамлакат қарз инқирозига учрайди.

$$C_t + K_t + Q_t - Y_t < dD_t - rD_t \quad (4)$$

Бу ерда: dD_t - t давридаги мамлакатга келган хорижий валютанинг жами оқими;

rD_t - ташқи қарзни тўлаш натижасида t даврида мамлакатдан чиққан хорижий валюта оқими;

$dD_t - rD_t$ - t давридаги ВТ.

Турли ташқи ва ички мураккаб омиллар d ва r таъсир қилиши, бу эса ташқи қарз муаммосининг кескинлашувига олиб келиши мумкин. d ва r учун хос бўлган тамойиллар қуйидагича: Аввал мамлакатнинг умумий қарзи кам бўлган ва унинг кўпайиш даражаси d , юқори тенденцияли бўлиши мумкин. Аммо D кўпайганда, d камая бошлайди, чунки ташқи қарзни тўлаш мамлакатга қўшимча капитал оқими ҳажмига тенглашади.

Иккинчидан, ташқи қарз тўпланишининг дастлабки босқичида r нисбатан кам бўлади (кўпинча нисбатан анча кам бўлади), чунки бу босқичда асосий манба муддатли ва тўлаш шартлари жиҳатидан имтиёзли расмий хорижий ёрдамдан иборат бўлади. Лекин кейинчалик r тез ўсиши мумкин. Бу тижорат банкларида бозор шартлари асосида олинган қисқа муддатли тижорат кредитлари билан боғлиқ

Мамлакат ташқи қарзлар бўйича ўз мажбуриятларини бажаришга қодир бўлмаган пайтда дефолтдан холис бўлиш учун бундай вазиятни олдиндан кўришга имкон берадиган муайян воситаларга эга бўлиш муҳимдир. Тегишли тенгламалар (1)-(4) дан фойдаланиш ташқи қарз кўпайишининг асосий сабабларини миқдорий ўлчаш учун фойдали бўлиши ва ташқи қарз хусусида тўғри иқтисодий сиёсатни танлашга кўмаклашиши мумкин.

Икки чеклашни таҳлил қилиш моделларидан расмий ёрдамга эҳтиёжни ва мамлакатнинг бу ёрдамдан самарали фойдаланиш қобилиятини аниқлаш учун фойдаланилади. Бу моделлар умуман, ташқи қарзни ўлчаш учун ҳам фойдалидир. Қарздор мамлакатларнинг кўпчилигида иккита асосий чеклаш мавжуд: инвестиция имкониятларига нисбатан ички жамғармаларнинг етишмаслиги ва товар импортида валютага бўлган эҳтиёжга нисбатан хорижий валютанинг етишмаслиги. Бу чеклашларни бартараф этиш учун мамлакат кўшимча равишда хорижий валютани жалб этади, бу эса кейинчалик ташқи қарзнинг кўпайишига олиб келади. Қарзнинг кўпайишини қуйидаги тенглама билан ифодалаш мумкин:

$$dD/D_t = \gamma DKM - E \quad (5)$$

Бу ерда: dD/D_t - қарз миқдорининг ўзгариши (биринчи ҳосила);

γ - %нинг ўртача меъёри;

M - импорт;

E - экспорт.

Шу тариқа бир вақтнинг ўзида тўлов балансининг ҳар уч қисмида ташқи қарзнинг ўсиши ҳолатини ва муаммосини баҳолашга имкон берадиган ташқи қарзни бошқариш сиёсатини қўллаш ва миқдорий воситалардан фойдаланиш зарур. Шундай қилиб, ҳар томонлама ёндашувнинг умумий самараси ташқи қарзнинг сурункали тусини бартараф этишга ёрдамлашиши лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар ташқи қарз муаммосидан ташқари ўз валюта бозорининг долларлашувига дуч келди. Янги миллий давлатларнинг кўпчилиги сингари Марказий Осиё давлатларида ҳам алмаштириладиган валюта жамғармасидан пулнинг қадрсизланишидан суғурталаш учун, валюта операцияларидан кўриладиган зарарни қоплаш учун, шунингдек, бошқа рисклардан холи бўлиши учун фойдаланилмоқда. Бироқ хорижий валютадаги депозитларнинг шу мамлакат банк тизими барча депозитларига нисбатан долларлашиш даражасини тўла ўлчашга қодир эмас.

Маълумки, собиқ иттифоқ мамлакатларида қонуний молиявий воситачилик даражаси паст бўлиб, норасмий операцияларда доллар мавжудлиги жуда катта роль ўйнамоқда. Шу сабабли ўтиш даври иқтисодиётини таҳлил қилиш учун муомаладаги хорижий валюта захираси каби кўрсаткич ҳам муҳимдир. Рўйхатга олинмаган битимларни миқдорий баҳолаш қийинлигига қарамай, норасмий хорижий валюта бозорининг мавжудлиги ҳукумат ўтказётган сиёсатнинг самарадорлигини анча камайтиришидан далолат берувчи мисоллар кўп. Хорижий валюта яширин бозорининг улушида катта имконият мавжуд бўлади. Ҳақиқатда хорижий валютанинг яширин бозори капитал ҳаракатини тезлаштиришга ўхшаган натижа беради. Бу экспортнинг маълум қилинган қийматини камайтириш ва импортнинг маълум

қилинган қийматини ошириш, капитал чиқиб кетиши учун қўшимча каналга айланади, яъни бу ҳол валюта алмаштириш даражаси юқорилиги туфайли капиталнинг исталган вақтда кенг миқёсда чиқиб кетиши учун яна бир яширин канал бўлади.

Улар биргаликда тизимларни қайта ташкил этиш босқичида янги миллий давлатларнинг кўпчилигида капиталнинг чиқиб кетишида муҳим омил бўлди. Капитал чиқиб кетишининг аҳамияти глобал ва минтақавий молиявий инқироз чоғида айниқса кучайиб кетди.

Ҳам савдони, ҳам валютани эркинлаштирган, шунингдек, капитал смети ва жорий операциялар смети тўла конвертациялаштирилган ва ҳатто молиявий инқироз чоғида ҳам шу сиёсатга амал қилишга ўринган мамлакатларда анча қийин вазият туғилди. Босқичма-босқич ислоҳ қилиш ва валюта бозорларини аста-секин эркинлаштириш сиёсатини ўтказиш йўлига ўтган мамлакатлар ҳам бир қанча ташқи зарбаларга учрайди, лекин бу зарбалар бошқача усулда ва билвосита шаклларда бўлади. Бу ҳол расмий ва норасмий бозордаги валюта алмашуви ўртасидаги тафовутнинг сезиларлилигида намоён бўлади.

23.2. Валюта алмашув курсларининг кўплиги

Ўзбекистон (Туркменистон билан) кенг доирадаги савдо чеклашларидан ва хорижий валютани нозорат қилиш воситаларидан фойдаланиб, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишга уринаётган, собиқ иттифоқ таназзулга учрагач, мустақил бўлган мамлакатлардан биридир. Бу чоралар яқинда юз берган глобал ва минтақавий молиявий инқирознинг салбий таъсирини камайтириш имконини берди, лекин шу билан бир вақтда улар катта норасмий товар ва валюта бозорларини келтириб чиқарди.

Алмашув курсларининг хилма-хиллиги маълум маънода кўпгина ривожланаётган мамлакатларга хосдир. Ўтиш давридаги деярли барча мамлакатлар тизимларни қайта ташкил этиш чоғида шу муаммога дуч келди. Уларда қоида сифатида кўп ёки кам валюта алмашув курси мавжуд бўлди. Булар: ҳукумат томонидан белгиланадиган норасмий бозордаги алмашув курси жамоат секторининг барча операциялари ва хусусий сектор операцияларининг бир қисми расмий бозорда расмий алмашув курсида, айти пайтда хусусий сектор келишувларининг қолган қисми яширин бозорда норасмий алмашув курсида амалга оширилди. Нақд ва нақдсиз пуллар учун турлича алмашув курси монополиячилик банк тизимининг мавжудлиги ва чинакам тижорат банклари йўқлигининг бевосита натижасидир.

Паралел алмашув курси хорижий валюта бозори бўлганини ифодалаб, бу давлат томонидан урганилган савдо ва молия чеклашларининг натижасидир. Жорий операциялар ва капитал счетлари бўйича операцияларга ҳукумат томонидан қўйилган кенг чеклашларга

жавобан кенг миқёсли ва узоқ муддатли норасмий бозорлар вужудга келади.

Бундай чора-тадбирларнинг асосий сабаблари маълум индустриал, ташқи савдо ва валюта сиёсати билан боғлиқ. Ҳукумат баъзи тармоқлар ва корхоналар учун қулай шароит яратиб бериш, жумладан, валюта алмашувининг паст ставкаларидан фойдаланишга имтиёз бериш йўли билан уларни тўғридан-тўғри ёки билвосита қўллаб-қувватлашлари мумкин. Тарифлар, савдо чеклашлари ва тўсиқларнинг мавжудлиги норасмий валюта бозори пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини таъкидлаш керак. Экспорт ва импорт операцияларининг иштирокчилари хорижий валютадан эркин фойдаланар эканлар, савдо чеклашлари алмашув курси сегментлашувини келтириб чиқармайди. Улар хорижий валютага талаб ва таклифларга таъсир ўтказса ҳам операцияларнинг ҳар хил турларига ғов бўла олмайди. Фақат ҳукумат сиёсати хорижий валютани сотиб олиш ва сотиш ҳажмига миқдорий чеклашларни (уни кўпинча меъёрий белгилаш дейишади) белгилаш йўли билан турли операциялар ўртасида чеклашлар барпо қилади. Хорижий валютага қондирилмаган эҳтиёж яширин бозорни вужудга келтиради, унда валюта қиймати айни пайтдаги таклиф билан белгиланади. Кўпчилик эътироф этган фикр шуни кўрсатадики, миллий валютанинг ҳақиқий қимматлашуви ва бунинг оқибатида яширин бозорда курсининг ўзгариши ички бозорда ҳукуматнинг валюта алмашувини меъёрлаштириши (чеклаши) натижасида девалвация қилинган алмашув курси билан пулнинг қадрсизланиши суръати ўртасидаги фарқ кўпаяди. Шу тариқа параллел алмашув курслари ҳукуматнинг валюта бозорини сегментациялаш ва меъёрлаштириш воситаси билан валютани назорат қилиш сиёсатининг қўшимча маҳсулидир.

Одатда, турли алмашув чеклашларини жорий этиш орқали валюта назоратини жорий операциялар смети балансини ташқи салбий таъсирлардан ҳимоя қилиш билан билан оқлашмоқчи бўлишади. Бироқ кўп сонли ва ҳар хил алмашув курси мавжуд бўлиши биланоқ жорий операциялар ҳисоби сурункали тақчиллигининг муҳим омилига айланади. Алмашув курси турлича бўлган шароитда экспортчиларни чеклаш ва импортчиларни қўшимча рағбатлантириш жорий операциялар ҳисоби сурункали тақчиллигига олиб келади. Айни пайтда яширин бозордаги курсни тижорат алмашув курси билан бир хиллаштириш йўли билан алмашув курсларини бозор даражасида бирлаштириш экспортни рағбатлантириш ва импорт тазйиқни камайтириш ҳамда жорий операциялар балансини ҳар икки йўналишда яхшилашнинг энг самарали йўлидир.

Ўзбекистонда кўп сонли алмашув курси режимини қувватлашни оқлайдиган далиллардан бири шундан иборатки, у пулнинг қадрсизланишини камайтиради, ижтимоий ҳимоя чораси сифатида хизмат қилади. Ижтимоий йўналишдаги ислоҳотларни амалга оширишга киришган давлат учун бу далил кўп сонли алмашув курси фойдасига

хизмат қилиши ёки хизмат қилмаслигини текшириш учун бир неча статистик усуллардан фойдаланилган.

Алмашув курси билан пулнинг қадрсизланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик анча мураккаб. Кичик иқтисодиётда алмашув курси ўзгаришидан олдин ички нарх даражаси ўзгаради. Алмашув курси нархга икки йўл билан таъсир қилади. Бу товарлар импорти ва инфляция эҳтимолининг иқтисодий агентлар томонидан ҳисобга олиниши («инфляцион қутулиш»). Лекин алмашув курси ўзгариши (девалвация) натижасида ички нархнинг кўтарилиши тўла бўлмаслиги мумкин. Умуман, ўтказишнинг тўлиқ бўлмаслигига олиб келадиган икки омил мавжуд. Булар: а) хорижда талаб катта бўлган, шунга қарамай мамлакат ичкарасида ишлаб чиқарилаётган ва исътемом қилинаётган ҳамда хорижий товарлар билан бевосита рақобат қилмаётган товарлар. Бундай товарларнинг нархи алмашув курси ошгандан кейин бироз кечикиб кўтарилади ва ички валютанинг қадрсизланиши ставкасига тўла мос келмайди; б) хизмат ва ишлаб чиқариш омиллари нархлари кўп ҳолларда ташқи нархларга бевосита боғлиқ бўлмайди.

Регрессион таҳлилнинг натижалари валюта алмашув курсини белгилаш сиёсатидаги муайян муаммоларни ҳал этиш йўлларини аниқлашда катта аҳамиятга эга. Алмашув курсининг коэффиценти, яъни алмашув курси нархга нисбатан ўзгарувчанлиги юқорида кўриб чиқилган барча моделларда 0,12 дан 0,33 гача ўзгариб туради, бу алмашув курсининг нарх-навога таъсири тўлиқ эмаслигини билдиради. Демак, пулнинг қадрсизланиши суръатини аниқлашда валюта биринчи даражали аҳамиятга эга бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда пулнинг қадрсизланишини тўхтатиш учун аввало, пул-кредит сиёсатининг бошқа асосий воситаларига таяниш зарурлигини билдиради. Ваҳоланки, алмашув курсига доир сиёсатга эса фақат қўшимча восита сифатида қарамоқ керак.

Бу таҳлил алмашув курсини эркинлаштиришни аввал бошиданоқ макроиқтисодий барқарорликни таъминловчи тадбирлар қаторига киритишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди, деган фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Иккинчи томондан, бу алмашув курсини эркинлаштиришни ислохотларнинг охирига қолдириб бўлмаслигини кўрсатади. Маълум босқичдан бошлаб хорижий валюта яширин бозорининг мавжудлиги иқтисодий ўсишга борган сари кўпроқ салбий таъсир кўрсата бошлайди. Шу тариқа Марказий Осиё давлатларининг валюта алмашув сиёсатини таҳлил қилиш /арбий ва Шарқий Европа мамлакатларининг, шунингдек, Япония ва бошқа Шарқий Осиё мамлакатларининг иккинчи жаҳон урушидан кейинги тажрибасидан келиб чиқадиган сабоқларнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Шунингдек, у валюта бозорини босқичма-босқич эркинлаштиришга қаратилган, аста-секин амалга ошириладиган чора-тадбирлар бир томонлама туб ислохотлар каби хавфли эмаслигини кўрсатади. Босқичма-босқич ёндашиш мамлакатларга бозор институтларининг ва энг муҳими, одамларнинг ўзгаришларга тайёрлиги

асосида аста-секин пайдо бўладиган муаммоларни ҳал қилиш имконини беради.

Қисқача хулосалар

Валюта алмашуви эркинлаштирилиши бозор ислохотларининг бошланишида эмас, балки пировард нуқтасида амалга оширилиши кераклиги тўғрисида санокли огоҳлантиришлар бўлган эди.

Алмашув курсларининг хилма-хиллиги маълум маънода кўпгина ривожланаётган мамлактларга хосдир. Ўтиш давридаги деярли барча мамлакатлар тизимларни қайта ташкил этиш чоғида шу муаммога дуч келди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Глобаллашув муаммолари ва алмашув курси сиёсати ўртасидаги қандай муносабат мавжуд?
2. Валюта алмашув курсларининг кўплиги нима учун керак?
3. Макроиқтисодий барқарорликни таъминловчи тадбирлар сирасига нималарни киритиш мумкин?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – СПб.: Специальная литература, 1997.
6. Клас Эклунд. Самарали иқтисодиёт. Швед модели, М.: Иқтисодиёт, 1991.
7. П.Х.Линдерт. Жаҳон хўжалик алоқалари иқтисодиёти. - М.: Тараққиёт, 1992.
8. С.В. Чепель. Ўзбекистондаги барқарор иқтисодий ўсиш-вазифалар, муаммолар, механизмлар. Иқтисодий шарҳ. 3.1999. Ўтиш даври иқтисодиёти (Радаев В.В., Бузгалин А.В. таҳрири остида, М.МДУ, 1995).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни- миллат қилишга хизмат этсин. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўллари. - Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Каримов И.А. Путь нашего народа – это путь независимости свободѹ и глубоких реформ. Вѹступление Президента Ислама Каримова на сессии кенгаши народнѹх депутатов Хорезмской области. Хорезмская правда. 20 март, 1996.
6. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Халқ сўзи, 2003 йил 25 апрель, №88.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиѳти. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриѳти, 1998.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедик маълумотнома. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
9. Ишмухамедов А.Э., Каланова Л.З., Раҳминова Т.Ю., Раҳимова М.Р. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиѳтнинг ривожланиши. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
10. Градов А.П. Национальная экономика. Курс лекций. – СПб.: Специальная литература, 1997.
11. Клас Эклунд. Самарали иқтисодиѳт. Швед модели, М.: Иқтисодиѳт, 1991.
12. П.Х.Линдерт. Жаҳон хўжалик алоқалари иқтисодиѳти. – М.: Тараққиёт, 1992.
13. С.В. Чепель. Ўзбекистондаги барқарор иқтисодий ўсиш-вазифалар, муаммолар, механизмлар. Иқтисодий шарҳ. 3.1999.
14. Ўтиш даври иқтисодиѳти (Радаев В.В., Бузгалин А.В. таҳрири остида, М.МДУ, 1995).
15. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўшалишлари тўғрисида ЎзР Президенти Фармони, Халқ сўзи, 2003 йил 25 март, №66.
16. Ўзбекистон республикасининг 2002 йилда ижтимоий иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. Т., 2003.
17. Абдуллаев Е.Н. Сравнительное анализ эффективность региональной экономики. - Т.: Мехнат, 1987.
18. Планирование экономического и социального развития региона. – М.: Вѹсшая школа, 1987.
19. Региональнѳе аспекты рўночних преобразований. – Т.: Фан, 1996.

20. Лосумов Р.Я. Организация управления региональнѣм производством. - Т.: Фан, 1982.
21. Силаев Е.Д. Эффективность экономики рѣнка. - М.: Наука, 1991.
22. Рузметов Б. Региональная экономика: опѣт, проблемѣ, эффективность комплексного развития.
23. К.Р. Макконел, С.Л. Брю. Экономикс: тамойилѣ, проблемѣ и политика. Пер с англ. Таллин, 1993.
24. Абдуллаев С.Б. Рязанова Н.М. Теория организации отраслевѣх рѣнков. - М.: Магистр, 1998.
25. Формирование экономического механизма самоуправления и самокупаемости региона. Алма-ата, МГП «Делиу», 1992.
26. В.Н. Лексин, А.Н. Швецов. Государство и минтакаѣ. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. УРСС. М., 2000.
27. Хусанов Р. Реформирование в сельском хозяйстве Узбекистана.
28. Холмуминов Ш.Р. Моделирование сельского рѣнка труда. - Т.: Фан, 1996.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	
.....	
I-БОБ. «ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	
1.1. «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти фани ва унинг предмети.....	
1.2. Миллий иқтисодиёт жараёнлари объектларини иқтисодий баҳолашда макроёндашув.....	
1.3. Иқтисодий фанлар орасида «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти» курсининг ўрни.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
II-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЎЛЧОВ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	
.....	
2.1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси.....	
2.2. Миллий иқтисодиётнинг амал қилишини таъминловчи омиллар... Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
III-БОБ. МИЛЛИЙ БОЙЛИК – ДАВЛАТНИНГ ҚУДРАТИНИ БЕЛГИЛОВЧИ КЎРСАТКИЧ.....	
3.1. Мамлакат миллий бойлиги тушунчаси.....	
3.2. Миллий бойлик таркиби.....	
3.3. Иқтисодий ривожланиш даражаси ва миллий бойлик.....	
3.4. Республиканинг қазилма бойликлари.....	

Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
IV-БОБ. МАКРОИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ АСОСИЙ	
ЙЎНАЛИШЛАРИ.	
.....	
4.1. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни	
чуқурлаштириш – энг муҳим	
вазифа.....	
4.2. Мулккий	
муносабатлар.....	
4.3. Таркибий	
силжишлар.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
V-БОБ. РЕСПУБЛИКАНИНГ САНОАТ	
МАЖМУА.....	
5.1. Республикада саноат мажмуани ривожлантиришнинг асосий	
сабаблари.....	
.....	
5.2. Саноат мажмуа	
тармоқлари.....	
5.3. Саноат мажмуанинги асосий	
кўрсаткичлари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
VI-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТРАНСПОРТ	
МАЖМУИ.....	
.....	
6.1. Транспорт коммуникациясининг	
тузилмаси.....	
6.2. Республика транспорт мажмуани тартибга	
солиш.....	
6.3. Транспорт корхоналарининг истиқболли фаолиятини яратиш	

асослари.....	
.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
VII-БОБ. РЕСПУБЛИКАНИНГ АГРОСАНОАТ МАЖМУА, УНИНГ	
ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЮКСАЛИШ	
ЙЎЛЛАРИ.....	
7.1. Агросаноат мажмуа (АСМ) – иқтисоднинг кўп тармоқли	
tizими	
сифатида.....	
.....	
7.2. Агросаноат мажмуа ривожланишининг асосий	
муаммолари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
VIII-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА	
ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ.....	
8.1. Миллий иқтисодиётга инвестиция жалб қилишнинг	
аҳамияти.....	
8.2. Инвестиция фаолиятининг шаклланиши ва тартибга	
соллиниши.....	
8.3. Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш	
йўллари...	
8.4. Ўзбекистонда инвестициялар манбаларининг	
таҳлили.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун	
саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
IX-БОБ. РЕСПУБЛИКАНИНГ ҚУРИЛИШ	
МАЖМУА.....	
9.1. Қурилиш, унинг халқ хўжалигида тутган ўрни ва	
аҳамияти.....	
9.2. Қурилиш	
индустрияси.....	

9.3.Қурилиш тизими.....	
9.4.Қурилиш материаллари саноати.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар.....	
.....	
X-БОБ. РЕСПУБЛИКАДА БОШКАРИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	
10.1.Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг устувор йўналишлари.....	
.....	
10.2. Устувор йўналишлар мазмуни.....	
10.3. Устувор вазифаларни амалга ошириш йўллари.....	
10.4. Бюджет иқтисодий ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда ҳал қилувчи омил.....	
10.5 Республикада иқтисодиёт ва статистика органларининг ташкилий тузилишини такомиллаштириш.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар.....	
.....	
XI-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ БОШКАРИШДА МОЛИЯ – КРЕДИТ ЙЎЛЛАРИ.....	
.....	
11.1. Давлат бюджети: асосий кўрсаткичлар ва миқдорий баҳолаш муаммолари.....	
.....	
11.2. Давлат бюджетининг бирламчи тақчиллиги ва қарзнинг ўз-ўзини яратиш механизми.....	
11.3. Иқтисодиётнинг молия - кредит дастаги сифатида солиқлар тизимининг тутган ўрни ва аҳамияти	

.....
Қисқача
хулосалар.....
Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....
Асосий адабиётлар

.....
XII-БОБ. РЕСПУБЛИКАДА БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ
АСОСИЙ
ЙЎНАЛИШЛАРИ.....

12.1. Бозор иқтисодиётини тартибга солиш зарурлиги ва
йўллари.....

12.2. Бозор муносабатларининг республика иқтисодий
мустақиллигига
таъсири.....

.....
12.3. Бозор иқтисодиётига ўтиш дастури ва унинг асосий
йўналишлари.....

.....
Қисқача
хулосалар.....
Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....
Асосий адабиётлар

.....
XIII-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА
СОЛИНИШИ.....

.....
13.1. Давлатнинг иқтисодий вазифалари ва унинг бозор
иқтисодиёти ривожланишига аралашуви
зарурлиги.....

13.2. Давлат томонидан юритиладиган макроиқтисодий
сиёсатнинг қуринишлари

.....
13.3. Давлатнинг иқтисодиётга
аралашуви.....

Қисқача
хулосалар.....
Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....
Асосий адабиётлар

.....
XIV-БОБ. ДАВЛАТ СИЁСАТИДА ИЖТИМОИЙ
МАЖМУА.....

14.1. Аҳолининг ижтимоий муҳофазасини

таъминлаш.....	
14.2. Соғлиқни сақлаш соҳасининг аҳамияти ва ўрни.....	
14.3. Соғлиқни сақлаш соҳасини бошқариш.....	
14.4. Соғлиқни сақлаш ривожланишининг халқаро амалиёти.....	
14.5. Соғлиқни сақлаш тизимининг истиқболи.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
XV-БОБ. МЕҲНАТ БОЗОРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА АҲОЛИ БАНДЛИГИ МУАММОЛАРИ.....	
15.1. Меҳнат бозорини шакллантириш ва иш жойларини барпо этиш....	
15.2. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори.....	
15.3. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.....	
15.4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, меҳнат унумдорлиги.....	
.....	
15.5. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг унумдорлигини ошириш йўллари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
XVI-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ ДАСТУРЛАРИНИ ТУЗИШ.....	
16.1. Давлатнинг антиинфляция сиёсати мазмуни.....	
16.2. Антиинфляция сиёсатини амалга ошириш йўллари.....	

16.3. Макростратегиялар танлашнинг хорижий тажрибаси.....	
16.4. Макростратегик дастурлар.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар.....	
.....	
XVII-БОБ. СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ҲУДУДИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ МУОММОЛАРИ.....	
17.1. Ҳудудий стратегияни роли.....	
17.2. Ҳудудий стратегиянинг таркиби ва тузулиши.....	
17.3. Ҳудудни ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришда муқобил стратегияни излаш.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар.....	
.....	
XVIII-БОБ. ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНТЕГРАЦИОН ЙЎНАЛИШ....	
18.1. Ташқи иқтисодий фаолият шарт-шароитлари.....	
18.2. Ўзбекистонда ташқи иқтисодий сиёсатнинг ривожланиши.....	
18.3. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг инвестициявий, қонуний ва ҳуқуқий базаси.....	
18.4. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти ривожланишининг асосий йўналишлари.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар.....	
.....	
XIX-БОБ. ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШДА ПУЛЛИК	

ХИЗМАТЛАР.....	
.....	
19.1. Пуллик хизматлар соҳасининг иқтисодий ривожланишдаги роли ва уни тартибга солиш усуллари.....	
19.2. Ўзбекистон Республикасида пуллик хизматларни ривожлантириш кўрсаткичлари таҳлили.....	
19.3. Пуллик хизматлар соҳасини ислоҳ қилиш ва янада ривожлантириш йўналишлари.....	
.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
XX-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА БИЗНЕСНИНИГ ЎРНИ.....	
20.1. Иқтисодий барқарорликда бизнеснинг ўрни.....	
20.2. Маҳаллий ресурсларни қайта ишлашда кичик ва ўрта бизнес.....	
20.3. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш истикболи.....	
Қисқача хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар	
.....	
XXI-БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРИ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ.....	
21.1. Марказий Осие мустақил давлатлари трансформацияси ва жаҳон иқтисодига ҳамкорлигини иқтисодий тартибга солиш йўналишлари.....	
21.2. Ўрта Осие мамлакатларида трансформация жараёнининг назарий ва услубий нагизлари.....	
21.3. Марказий Осие давлатларида трансформация ва глобаллашув муаммолари.....	

.....
21.4. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида қайта туб
ўзгаришлар
стратегияси.....

.....
Қисқача
хулосалар.....
Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....
Асосий адабиётлар

.....
XXII-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ ВА
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ГЛОБАЛ ИҚТИСОДИЁТГА
ҚЎШИЛИШ
СИЁСАТИ.....

22.1. Ташқи савдо ва глобал иқтисодиётга қўшилиш
сиёсати.....

22.2. Давлатларининг ўзаро савдоси ва минтақавий
ҳамкорлик.....

Қисқача
хулосалар.....

Қисқача
хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....

XXIII боб. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВ ВА
ВАЛЮТА АЛМАШУВ СИЁСАТИДАГИ
ЎРНИ.....

23.1. Глобаллашув муаммолари ва алмашув курси
сиёсати.....

23.2. Валюта алмашув курсларининг
кўплиги.....

Қисқача
хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун
саволлар.....

АДАБИЁТЛАР
РЎЙЎХАТИ.....

CONTENTS

INTRODUCTION.....	
PART-I. MEANING, ESSENCE AND TASKS OF THE COURSE OF “NATIONAL ECONOMY OF UZBEKISTAN”...	
1.1. The course of “National economy of Uzbekistan” and its subject.....	
1.2. Economic evaluation of objects of national economic process	
1.3. The role of “National economy of Uzbekistan” among other countries.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-II. ESSENCE OF NATIONAL ECONOMY AND MEASURING INDICATORS.....	
2.1. Conception of national economy.....	
2.2. Provision factors of depending on national economy.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-III. NATIONAL WEALTH – INDICATORS FOR GOVERNMENT POWER.....	
3.1. Conception of national wealth of government.....	
3.2. Structure of national wealth.....	
3.3. Degree of economic development and national wealth.....	
3.4. Natural resources of Uzbekistan.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-IV. MACROECONOMIC CONDITION AND ITS MAIN TRENDS.....	
4.1. Freeing economy and strengthening measures – the main task	
4.2. Property relations.....	
4.3. Structural movement.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-V. INDUSTRIAL BRANCH OF THE REPUBLIC.....	
5.1. The main reasons for the development of industrial branch of the Republic.....	
5.2. Branches of industry.....	
5.3. Main indicators of industrial branch.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	

PART-VI. TRANSPORT BRANCH UN ECONOMIC DEVELOPMENT.....	
6.1. Structure of transport communication.....	
6.2. Regulation of transport branch of the Republic.....	
6.3. Basis for the development of transportation organizations.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-VII. AGRARIAN-INDUSTRIAL BRANCH OF THE REPUBLIC, ITS DEVELOPMENT TRENDS.....	
7.1. Agrarian-industrial branch – as a multi branched system of economy.....	
7.2. Main problems of the development of agrarian-industry.....	
7.3. Experience of foreign countries and its usage in Republic.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-VIII. THE ACTIVITY OF INVESTMENT IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY.....	
8.1. Essence of investment in national economy.....	
8.2. Development and regulation of the activity of investment.....	
8.3. Attracting ways of foreign investment to economy.....	
8.4. Analysis of investment sources in Uzbekistan.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-IX. BUILDING BRANCH OF THE REPUBLIC.....	
9.1. Building, its essence and role in national economy.....	
9.2. Building industry.....	
9.3. Building system.....	
9.4. The industry of building resources.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-X. DEVELOPING WAYS OF REGULATION OF THE REPUBLIC.....	
10.1. Strengthening democracy in Uzbekistan and trends of citizen society.....	
10.2. The meaning of principal trends.....	
10.3. The ways of implementation of principal tasks.....	
10.4. Budget – main factor in implementation of economical reform.....	
10.5. Development of economic and statistic organizations in the Republic.....	
Brief conclusions.....	

Questions for discussion and control.....

Main literature.....

PART-XI. FINANCIAL-CREDIT WAYS IN THE REGULATION OF ECONOMY.....

11.1. Government budget: main indicators and quantity evaluation problems.....

11.2. Initial deficit of governmental budget and the mechanism of debt.....

11.3. The role and essence of tax in financial-credit system of the economy.....

Brief conclusions.....

Questions for discussion and control.....

Main literature.....

PART-XII. MAIN TRENDS OF MARKET INFRASTRUCTURE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN..

12.1. Necessity of the regulation of the market economy and its ways.....

12.2. Effects of market relations to the independent economy.....

12.3. The transition program to market system and its trends.....

Brief conclusions.....

Questions for discussion and control.....

Main literature.....

PART-XIII. REGULATION OF ECONOMY BY GOVERNMENT.....

13.1. Economic functions of government and its necessity in the development of market economy.....

13.2. Types of macroeconomic politics which is regulated by government.....

13.3. Economic integration of the government.....

Brief conclusions.....

Questions for discussion and control.....

Main literature.....

PART-XIV. SOCIAL BRANCH OF GOVERNMENT POLITICS.....

14.1. Provision of social protection politics.....

14.2. The role and essence of health care branch.....

14.3. Regulation of health care branch.....

14.4. International practice of the development of health care branch.....

14.5. Development of health care branch.....

Brief conclusions.....

Questions for discussion and control.....

Main literature.....

PART-XV. REGULATION OF LABOR MARKET AND PROBLEMS OF POPULATION EMPLOYMENT.....

15.1. Development of labor market and organizing working places.....	
15.2. Labor market of agriculture.....	
15.3. Utilization of labor market and indicators showing labor efficiency.....	
15.4. Labor resources utilization in agriculture, labor efficiency....	
15.5. Improving labor resources utilization, ways of improving their efficiency.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XVI. PREPARING MACROECONOMIC PROGRAMS FOR THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY.....	
16.1. The meaning of government's anti-inflation policy.....	
16.2. Ways of anti-inflation policy.....	
16.3. Foreign experience of selecting macro-strategies.....	
16.4. Macro-strategic program.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XVII. STRATEGIC PLANNING AND PROBLEMS OF REGIONAL ECONOMY.....	
17.1. The role of regional strategy.....	
17.2. Structure of regional strategy.....	
17.3. Finding the best strategy in the process of social-economic development of the region.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XVIII. INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY.....	
18.1. Condition of the activity of international relations.....	
18.2. Development of international relations in Uzbekistan.....	
18.3. Investment legal and lawful base of the activity of international economic relations.....	
18.4. Main trends of the development of international economic relations in Uzbekistan.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XIX. PAID SERVICES IN ECONOMIC DEVELOPMENT.....	
19.1. The role of paid services in economic development and ways of its regulation.....	
19.2. Analysis indicators of paid services development in the Republic of	

Uzbekistan.....	
19.3. Paid services and its development trends.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XX. THE ROLE OF BUSINESS IN STRENGTHENING NATIONAL ECONOMY.....	
20.1. The role of business in strengthening economy.....	
20.2. Small and medium business in the reutilization of local resources.....	
20.3. The development of small and medium business.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XXI. TRANSFORMATION OF NATIONAL ECONOMY AMONG CENTRAL ASIAN INDEPENDENT COUNTRIES.....	
21.1. Transformation of Central Asian independent countries, and regulation ways of economy with the help of world economy.....	
21.2. Theoretical and methodological ways of transformation of Central Asian countries.....	
21.3. Transformation and globalization problems of Central Asian countries.....	
21.4. Changes of strategies in the economy of developing countries.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XXII. NATIONAL ECONOMY OF UZBEKISTAN AND THE TRANSITION POLICY OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES INTO GLOBAL ECONOMY.....	
22.1. Transition policy into international trade and global economy.....	
22.2. Inter-trade of countries and regional relations.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	
PART-XXIII. THE ROLE OF NATIONAL ECONOMY IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND CURRENCY EXCHANGE POLICY.....	
23.1. Globalization problems and currency exchange policy.....	
23.2. Rates of currency exchange.....	
Brief conclusions.....	
Questions for discussion and control.....	
Main literature.....	

LIST OF BIBLIOGRAPHY.....

ИШМУҲАМЕДОВ АНВАР ЭГАМКУЛОВИЧ
АСҚАРОВА МАВЛУДА ТУРОПОВНА

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: Д.Икромова
Техник муҳаррир: Ш.Тожиев
Мусахҳиҳ: Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи – С.Гаффаров

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz